

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Kránitz Péter Pál

Örményellenesség és armenofília
Az örmény kérdés versengő narratívái Magyarországon
és Európában

Doktori értekezés

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Dr. Óze Sándor DSc

Témavezetők:
Óze Sándor DSc
Schmidt Mária PhD

Budapest, 2023

Tartalom

I.	A dolgozat relevanciája és célkitűzései	3
II.	Kutatásmódszertan és forrásismertetés.....	8
II.a.	Kritikai diskurzuselemzés	8
II.b.	A dolgozat forrásai	14
III.	A gyarmati világ diskurzusai: orientalizmus, internacionalizmus és humanitarizmus.....	16
III.a.	Orientalizmus a magyar nyilvánosságban	24
IV.	Az örmény népirtás	29
V.	Az örmény kérdés versengő narratívái	40
V.a.	Hadiorientalizmus: az első világháború és a civilizációk harca	42
V.b.	Örményellenesség.....	46
V.b.1.	Örményellenesség Magyarországon	51
V.b.2.	Az örményellenes diskurzus sztereotípiái.....	55
V.b.3.	Örményekkel kapcsolatos sztereotípiák a századfordulós magyar sajtóban.....	83
V.b.4.	Az örményellenes és antiszemita sztereotípiák összehasonlítása	89
V.c.	Armenofília.....	92
VI.	Az örmény kérdés dekonstrukciója és a Nemzetek Szövetsége válsága	111
VI.a.	Békeorientalizmus	112
VI.b.	Az örmény kérdés a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén	121
VI.b.1.	Mandátum.....	123
VI.b.2.	Tagság	128
VI.b.3.	Katonai beavatkozás	131
VI.c.	A felelősség tagadása és a Nemzetek Szövetsége válsága	134
VII.	A humanitárius agenda és az örmény menekültek deportálása	139
VII.a.	Orosz és örmény menekültek Kelet-Európában.....	140
VII.b.	Az örmény kérdés lebontása és az armenofília új narratívája.....	146
VII.c.	A nemzetközi menedéj jog kiépülése és a menekültügy kizárólagossága	152
VII.d.	A korai menekültügy árnyoldala: az örmény menekültek deportálása	157
VII.e.	Magyarország és a nemzetközi menekültügy az I. világháborút követő években	168
VIII.	Összegzés	173
IX.	Forrás- és irodalomjegyzék	178

I. A dolgozat relevanciája és célkitűzései

2022 februárjában kitört az ukrajnai háború, Európa legnagyobb és legtöbb áldozatot követelő fegyveres konfliktusa a második világháború óta, s az elmúlt 75 év legnagyobb menekültválságát idézte elő az öreg kontinensen. A harcokat azonban nem csupán a frontvonalon vívják; talán minden korábbinál intenzívebb információs háború dúl a sajtóban, az online közösségi tereken, a videómegosztó oldalakon, vagyis a nyilvánosság kommunikációs csatornáin, a tágabb értelemben vett politikai diskurzusban. E nyelvi csatatér egyik nehéztüzérségi fegyvere a dezinformáció, amelyet mindkét fél és azok összes szövetségese napi szinten gyakorol – elég összevetnünk az orosz védelmi minisztérium és az ukrán fegyveres erők által napról napra frissített és nyilvánosan közzétett adatokat a harcoló felek veszteségeiről: óriási eltérést fogunk látni a számokban.

Ezeknél a számszerűsíthető, így könnyen tettenérhető félretájékoztatási kísérleteknél súlyosabb aggályokat vetnek fel a háborús bűnökre vonatkozó vádak. Oroszország és Ukrajna is népirtással vádolja a másikat: Moszkva a neonácinak tartott Azov zászlóaljjal való együttműködésre, s Kelet-Ukrajna oroszajkú lakosságával szemben állítólag elkövetett szisztematikus erőszakra való hivatkozással fogalmazta meg a genocídium súlyos vádját a kijevi kormányzattal szemben. Az ukrán kormány pedig elsősorban a háború első két hónapjában elkövetett bucsai mészárlás nyomán, illetve a többi, az orosz haderő által megszállt, majd kiürített ukrajnai településen észlelt gyilkosságok alapján vádolja népirtással a moszkvai rezsimet. Vlagyimir Putyin már 2015-ben úgy jellemezte a kelet-ukrajnai harcokat: „népirtástól bűzlik”,¹ s a 2022-es háborút is a genocídium megelőzésével, humanitárius beavatkozással igyekezett legitimálni.² Ezzel szemben Boris Johnson brit miniszterelnök³ és Joe Biden amerikai elnök is nyíltan népirtással vádolja Oroszországot az Ukrajnában elkövetett háborús bűnökre hivatkozva.⁴ E vádak ott visszhangzanak a napi sajtóban Európa- és világszerte; a *BBC*, a *CNN*, az *EuroNews*, a *Detsche Welle* vagy épp a *France24* számtalan cikkben, elemzésben és

¹ ‘Smells of genocide’: How Putin justifies Russia’s war in Ukraine. [N. n.] *Al Jazeera News*, <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/9/smells-of-genocide-how-putin-justifies-russias-war-in-ukraine> [letöltve: 2022. április 26.] Az idegen nyelvű primer és szekunder forrásokból származó idézetek saját fordításaim.

² Donbass residents have been exposed to eight years of genocide — Putin. [N. n.] *TASS – Russian News Agency*, <https://www.tass.com/world/1423131> [letöltve: 2023. február 14.]

³ Lee, Joseph — Faulkner, Doug: Ukraine war: Bucha deaths ‘not far short of genocide’ - PM. *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/uk-61011022> [letöltve: 2022. április 26.]

⁴ Liptak, Kevin: Biden calls atrocities in Ukraine a ‘genocide’ for the first time. *CNN politics*, <https://edition.cnn.com/2022/04/12/politics/biden-iowa-genocide/index.html> [letöltve: 2022. április 26.]

interjúban foglalkozott a lehetséges ukrainai népirtás kérdésével,⁵ míg az Európában betiltott, az orosz állam által szponzorált *Russia Today* 2014 óta rendszeresen sugározza az ukrainai oroszok szisztematikus elpusztításáról szóló riportokat.⁶ Érdekes itt megjegyezni, hogy mindkét vádat nemzetközi tekintélyű szakemberek cáfolták: az orosz vádakot többek között Alexander Hinton népirtáskutató,⁷ míg az ukrán vádakot maga az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága. A szervezet szóvivője 2022. április 22-én kijelentette: egyre gyűlnek az orosz hadsereg által Ukrajnában elkövetett háborús bűnökre utaló jelek, hozzátéve mindazonáltal, hogy a hivatal nincsen birtokában a népirtás vádját alátámasztó bárminemű információnak.⁸

A nyílt és korlátlan dezinformációs kísérletek, az emberi történelem legsötétebb napjait megidéző vádak, a másik fél álláspontját bemutató sajtó kölcsönös korlátozása és tiltása az amerikai után az európai és magyar nyilvánosságban is bebetonozta a *posztigazságként* emlegetett társadalmi jelenséget. A posztpozitivisták társadalomtudomány megállapítása szerint az objektív valóság nem ismerhető meg, a közvéleményt formáló diskurzusok nem a valóság magyarázatául szolgálnak, inkább újratemetik és igazságként tüntetik fel önnön igazságukat.⁹ Mindez persze nem újkeletű dolog, a tömegek diszkurzív manipulálása egyidős az emberi civilizáció történetével. Ami azonban a *posztigazság-korszakot* sajátosan *maivá* teszi, az a közösségi oldalakra épülő tömegkommunikációs csatornák robbanásszerű térnyerése és az objektív szempontok fokozatos erodálódása a nyilvánosságban, az érzelmekre és személyes meggyőződésekre épülő, demagóg világmagyarázatok tömeges fogyasztási terméké formálása.

⁵ Vö.: Zelensky reveals 'substantial evidence' of genocide by Russia. [N. n.] *CNN politics*, <https://edition.cnn.com/videos/politics/2022/04/17/zelensky-on-genocide.cnn/video/playlists/cult-of-putin/> [letöltés ideje: 2022. április 27.], Wright, George: Ukraine war: Is Russia committing genocide? *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/world-europe-61017352> [letöltés ideje: 2022. április 27.]; Samuel, Eliott: Guerre en Ukraine: "C'est un génocide contre notre nation". *France 24*, <https://www.france24.com/fr/vid%C3%A9o/20220426-guerre-en-ukraine-c-est-un-g%C3%A9nocide-contre-notre-nation> [letöltés ideje: 2022. április 27.]; Sandford, Alasdair —Mac Dougall, David: Ukraine war: Outrage over 'war crimes' pushes West towards more actions against Russia. *Euronews*, <https://www.euronews.com/2022/04/04/ukraine-war-western-leaders-urge-war-crimes-inquiry-over-russian-troops-brutality> [letöltés ideje: 2022. április 27.], Phalnikar, Sonia: What constitutes genocide? *Deutsche Welle* <https://www.dw.com/en/mounting-evidence-of-russian-war-crimes/av-61468687> [letöltés ideje: 2022. április 29.]

⁶ Mivel az Európai Bizottság korlátozza a *Russia Today* elérését Európában, ezért ebben a tekintetben kénytelenek vagyunk másodlagos forrásokra hivatkozni, így a Harkivi Emberi Jogi Csoport összeállítására: Coynash, Halya: *Russia Today's "Genocide in Eastern Ukraine": Sick, distorted and deleted. KHRG, Politics and human rights* 2014. július 16. Itt: <https://khrpg.org/en/1405478412> [letöltés ideje: 2022. április 26.]

⁷ Hinton, Alexander: Putin's claims that Ukraine is committing genocide are baseless, but not unprecedented. *The Conversation*, <https://theconversation.com/putins-claims-that-ukraine-is-committing-genocide-are-baseless-but-not-unprecedented-177511> [letöltés ideje: 2022. április 26.]

⁸ Lásd: Shields, Michael [et al.]: U.N. rights office cites growing evidence of war crimes in Ukraine. *Reuters*, <https://www.reuters.com/world/un-rights-office-cites-growing-evidence-war-crimes-ukraine-2022-04-22/> [letöltés ideje: 2022. április 26.]

⁹ Etl Alex: A posztigazságkorszak biztonságpolitikai vonatkozásai. *Nemzet és Biztonság* 6 (2017): 125-138.

Mi köze azonban mindennek az örmény kérdéshez?

1914 előtt az európai politikai diskurzus egyik központi eleme volt a keleti kérdés, és azon belül különösen az örmény kérdés, vagyis az Oszmán Birodalom örmény közösségének jogállása, az örmények lakta területek autonómiája vagy esetleges függetlenedése, az örmény zendülők tevékenysége illetve az örményekkel szembeni oszmán karhatalmi túlkapások és tömeges erőszak körül kibontakozó diskurzus. A Nagy Háború során, s az azt közvetlenül megelőző időszakban az örmény kérdés két narratíva mentén osztotta ketté az európai közvéleményt: az antanthatalmakban az armenofília, vagyis az örmények törekvéseit támogató megközelítés, míg a központi hatalmak országaiban az örményellenesség nyert teret, mely az örmény követelések ellenében az oszmán igényeket támogatta. E két diskurzus az orientalizmus teljes nyelvi eszköztárával rendelkezett, különösen a rasszizmus klasszikus retorikai elemeivel: míg az armenofil írások a törökök vadságát, barbarizmusát állították szembe az örmények „európai civilizációs” értékeivel, addig az örményellenesség a törökök civilizáltságát és békeszeretetét viszonyították az antiszemitizmusból ismert sztereotip képekkel ábrázolt örmények – vagy ahogy sokszor nevezték őket: „a kelet zsidói” – lázadó, terrorizmusra hajlandó természetéhez. Dolgozatomban megkísérlek rávilágítani, hogy a rasszista sztereotípiáktól és gyűlöletbeszédtől heves, teljes etnikai csoportok dehumanizálásától, a velük szemben elkövetett tömeges erőszak relativizálásától és pártolásától sem mentes diskurzus kontextusa és mozgatórugója nem az egyes népcsoportok mellett érzett szimpátia vagy a kisebbségi jogok iránt érzett hódolat, hanem a nagyhatalmi politikai motivációk álltak. Ebből a szempontból már nem esik nehezünkre a képzettársítás az 1915-ös és a 2015-ös események között.

Az első világháborúban nem csupán egy szövetségi rendszer győzedelmeskedett, de az általa képviselt *agenda*, a polipolitikai diskurzus rendje is. A Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén kizárólag a győztes hatalmak diplomatái határozták meg, mely kérdések, politikai és humanitárius megfontolások határozzák meg a nemzetközi kapcsolatok fókuszát. Ilyen volt az örmény kérdés, amelynek megoldását a szövetségesek 1920-ban az egyik legfontosabb humanitárius kötelezettségükként határozták meg. Mindez nem tartott sokáig: már 1920 őszén világossá vált, hogy az örmény kérdés armenofil megoldása (vagyis az Oszmán és az Orosz Birodalmak romjain feltűnő nacionalista és bolsevik államok közé éket verve létrehozni egy független, nyugatbarát Örmény Köztársaságot) csak aránytalanul nagy nyugati erőbefektetéssel, egy szövetséges hadtest anatóliai expedíciója által volna lehetséges, ezért az antanthatalmak hátat fordítottak az örmény kérdésnek.

A politika, s így a történelem is, elsősorban nyelvi jelenség: nem létezhet az írott és elmondott szó nélkül. Elmúlt korok politikai diskurzusainak tanulmányozása vastag tónusokkal

árnyalhatja, s meglepően erős megvilágításba helyezheti korunk politikai beszédét és cselekvéseit. Az örmény kérdés diskurzusainak, kontextusának s mögöttes motivációinak vizsgálata olyan tapasztalatokkal vértézi fel a társadalomtudományok művelőit, amelyek akár korunk valóságából kifordult nyilvánosságában rejlő rendező elvek megragadásában is segítségünkre lehetnek.

Bár dolgozatom időszerűsége és interdiszciplináris relevanciája ilyenképpen érhető tetten, céljai, mindazonáltal, ennél prózaibbak.

Kutatásaim során az örmény népirtás és az azt követő humanitárius katasztrófa, az örmény menekülthullám történetét egy eddig méltatlanul figyelmen kívül hagyott szempontból kívántam megközelíteni. Az örmény kérdést nem jogi vagy hadtörténeti szemmel közelítettem, hanem diskurzusként kezeltem. A szakirodalomban gyakorlatilag láthatatlan az örmény kérdés politikai diskurzusának elemzése, holott a kritikai nyelvészet, azon belül is a kritikai diskurzuselemzés könyvtárnyi szakirodalmat halmozott fel a totalitárius rendszerek és népirtások vizsgálatában kapcsolatban. Ezek a kutatások nem szigorúan nyelvészeti jellegűek, a diskurzus elemzésén keresztül a politikai szereplők valós világlátását, a politikai cselekvés belső motorjait érhetjük tetten. Ezt a hiányt kívánom pótolni akkor, amikor bemutatom a népirtást övező, illetve megágyazó örményellenes diskurzust. Dolgozatomban láthatóvá válik, hogy az örmény kérdés két versengő narratívája közül egyedül az armenofília élte túl Európában a háborút, a britek és franciák nyíltan vállalt háborús céljaik között vezették át a Párizs környéki békediktátumok paragrafusai közé. Az armenofil diskurzus mégsem volt hosszú életű, maguk a szövetségesek vették le a napirendről: lebontották és átalakították az örmény menekülteket övező humanitárius diskurzussá.

Mindazonáltal nem minden megállapításom teljesen újszerű, hiszen téziseim többségét korábban már kibontottam egy-egy tanulmány formájában, melyeket a fejezetek és alfejezetek kezdetén, lábjegyzet formájában jelölök.

Dolgozatom célja tehát az örmény kérdés egy, a magyar és az idegennyelvű szakirodalomban eleddig egyaránt méltatlanul elhanyagolt szempontrend szerinti bemutatása: diszkurzív elemzésem feltárja az örményellenes és armenofil diskurzusok rendjét és kontextusát, s bemutatja az armenofília tüdőklését (az első világháborútól a Nemzetek Szövetsége megalakulásáig) és bukását (a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésétől az 1920-as évek végéig). Látni fogjuk, milyen szerepet játszott az armenofília a nemzetközi menekültügy kibontakozásában, s azt, milyen végzetes következményeket jelentett ez az örmény menekültek európai közösségei számára.

II. Kutatásmódszertan és forrásismertetés

II.a. Kritikai diskurzuselemzés

A politikai cselekvés társadalmi folyamat, s mint ilyen, egyszerre és elsősorban kommunikatív is. A diszkurzív politikatudomány értelmezésében a politika sohasem lehet individuális, csakis kollektív módon nyilvánulhat meg, a politikai közösségek egyben beszédközösségek is, még ha tág keretek között mozognak is – állapítja meg Szabó Márton.¹⁰ A politikai diskurzus elemzésének bonyolult és szerteágazó módszertanát sorakoztatta fel az elmúlt évtizedek során a kritikai nyelvészet és társadalomtudományos társdiszciplínái, melyek fókuszában nem csupán a nyelvhasználat és az ahhoz kapcsolódó diszkurzív stratégiák állnak, de kontextusa, a nyilvánosság is kiemelt figyelmet élvez. A történetírás is előszeretettel hagyatkozik e megközelítésre, elsősorban a hatalom és gyakorlása, kiváltképp a 20. századi totalitárius rendszerek politikai ideológiáinak vizsgálata tekintetében.

A köz- és politikai beszéd posztmodern értelmezéseinek talapzatául Michel Foucault francia történész 1970. évi vitaindító előadása szolgált, miszerint a „történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”¹¹ Az előadást követő évtizedek során fokozatosan kiépült egy önálló tudományág a kérdés vizsgálatára, amelynek egy jelentős fordulópontját a kritikai diskurzuselemzés (critical discourse analysis, CDA) megalkotása jelentette.

A CDA módszertanát – a kor nagy történelem- és politikafilozófiai vitáiból és az úgynevezett európai társadalomelméletből táplálkozva,¹² a kritikai nyelvészet alapjain¹³ – Norman Fairclough brit nyelvész dolgozta ki *Language and power* (avagy *Nyelv és hatalom*) című értekezésében. Fairclough értelmezésében a diskurzus nem más, mint a nyelvet értelemmel megtöltő – avagy a *conception of language* szójáték nyomán a nyelvet „megtermékenyítő” – tudáskeretek és konszenzusos viselkedésformák rendszere, miáltal a

¹⁰ Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány: bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris Kiadó, 2016. 21.

¹¹ Foucault, Michel: A Diskurzus Rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi* 7 (1991) 869-870.

¹² Inspiráló erővel hatott a CDA szellemiségére a frankfurti iskola szemléletmódja, mindenekelőtt Jürgen Habermas és Michel Foucault vitája.

¹³ A kritikai nyelvészet két alapműve: Hodge, Bob – Kress, Gunther R.: *Language as Ideology*. London–Boston, 1979, Fowler, Roger: *Language and Control*. London–Boston, 1979.

nyelv egy „társadalmi struktúrák által meghatározott társadalmi gyakorlattá” válik. A diskurzus folytonos kölcsönhatásban áll a társadalmi lét intézményeivel és uralkodó ideológiáival, ezáltal egyszerre válik a folyamatosság és a változás zálogává – írta Fairclough.¹⁴

Ruth Wodak és Martin Reisigl úgy határozták meg a diskurzust, mint „egyidejű és egymást követő, egymással összefüggésben álló nyelvi cselekvések összetett halmaza, amelyek a különböző társadalmi cselekvési területeken belül és azon túl, mint tematikusan összefüggő szemiotikai, beszélt vagy írott jelek, gyakran mint egy meghatározott szemiotikai típushoz, stílushoz tartozó 'szövegek' nyilvánulnak meg.”¹⁵ Az osztrák nyelvész Gilbert Weiss-szel közösen, később egy jóval találóbb és lényegre-törőbb meghatározással élt – eszerint a diskurzus nem más, mint „a kontextusba ágyazott szöveg” (*text in context*).¹⁶ A történeti, politikai, társadalmi, sőt, akár egyéni sorsok kontextusában nyer átfogóbb értelmet egy-egy nyilvános beszéd, vitairat, konferenciaelőadás, vagy akár nemzetközi egyezmény is, amely önmagában tekintve jelentésének és szándékainak csupán halovány tükörképét engedné láttatni.¹⁷

Fairclough egy későbbi elemzése szerint a diskurzus egyik funkciója maga „a világ reprezentálása”, míg a szemiózis – mint a diskurzusok absztrakt folyamata – a társadalmi „cselekedetek és interakciók modalitását [...] és az identifikációt, i.e. a társadalmi és személyes identitás felépítését” segíti elő.¹⁸ A diskurzusok így jelentős hatással vannak azon társadalmi rétegek önmeghatározására és világnézetére, amelyeket képesek megszólítani. Ha egy társadalmi intézmény – legyen szó a kormányzatról, egy politikai pártról, egyházzal vagy éppen egy gazdasági érdekcsoportról – a tömegkommunikációs csatornák birtokában van és a társadalmi integrációs eszközökre (például oktatás) is ráhatással rendelkezik, az önmagáról és másokról, jóról és rosszról, erkölcsről, értékekről, célokról, barátokról és ellenségekről,

¹⁴ Fairclough, Norman: *Language and power*. New York, 1989. 19-22.

¹⁵ Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London–New York, 2001. 36.

¹⁶ Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth: Analyzing European Union discourses: Theories and applications. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 127.

¹⁷ Mindazonáltal máig nem született olyan diskurzus-meghatározás, amely általános elfogadottságnak örvendene. Christopher Hart is elismerte, hogy a CDA nem más, mint „egy kutatói vállalkozás, amely kritikusan elemzi a nyelv és a társadalom közti kapcsolatrendszer”, kiemelve szerteágazó interdiszciplinaritását és homályos tudományági kereteit. Amikor David Machin és Andrea Mayr elkészítette a kritikai diskurzuselemzés gyakorlati útmutató kézikönyvét, bevezetőjében belátták, hogy a módszer pusztán „a nyelvészetben található megközelítések laza kombinációja.” Vö. Mayr, Andrea – Machin, David: *How To Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC, 2012. 1.; Hart, Christopher: *Critical Discourse Analysis and Cognitive Science: New Perspectives on Immigration Discourse*. Basingstoke, 2010. 13.

¹⁸ Fairclough, Norman: Critical discourse analysis in transdisciplinary research. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 57-59.

történelemről és jövőről kifejezett véleménye, világnézete és identitása az adott közösség világnézetére és önmeghatározására is komoly hatást képes kifejteni.¹⁹

A diszkurzív identitásképzés azonban nem csupán a szűkebb értelemben vett emberi közösségeken belül lehetséges, ez irányú tevékenységek a nemzetközi szinten is megjelenhetnek. A nemzetközi intézmények, politikai-gazdasági szövetségi rendszerek intézményei, érdekképviselői által képviselt diskurzusok szintén az (elképzelt) nemzetközi közösséghez szólnak a tömegkommunikációs csatornákon keresztül az általuk képviselt értékeket népszerűsítve – gondolhatunk az *európaiság*, a humanitárius misszió, a jogállamiság védelme, avagy a proletariátus forradalma, a népuralom export-fogalmaira. Az ENSZ, az EU, a V4 országok, vagy korábban a KGST államok is kísérletet tettek közös értékek és egy egységes világnézet népszerűsítésére, olyan alapértékek nemzetközi meghonosítására, amelyek megegyeznek az adott szövetségi rendszer gazdasági és politikai érdekeivel.²⁰

Jelen dolgozat a kritikai diskurzuselemzés számos módszerével él és megannyi megközelítést veszi figyelembe. A Fairclough által kialakított, úgynevezett *overwording* vizsgálat arra enged következtetni, hogy mely kulcsfogalmak köré építi egy-egy beszédközösség önmeghatározását – az unalomig ismételt kifejezések mögött mindig fontos ideológiai indíttatás áll, „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni.”²¹ A szinonimákban és antonimákban, metaforákban és eufemizmusokban, illetve nominalizációkban és mondatszerkezet-típusokban rejlő jelentéstöbbletek szintén kiemelt fontosságúak. A választott névmások, illetve a mondatok modalitása gyakran állásfoglalást jelenthetnek.²²

A nyilvánosságban rögzült, újra és újra elismételt előítéletek és sztereotípiák kutatása kulcsfontosságú szerepet tölt be a diskurzusok, kiváltképp a totalitárius rendszerek rasszista diskurzusainak nyelvészeti és szociálpszichológiai kutatásában, hiszen az eltérő etnikai/nyelvi/vallási csoportok közötti társadalmi kapcsolatok – nem csupán retorikai, de – kognitív folyamataira, a rasszizmus individuális és csoportos kialakulásának és fenntartásának

¹⁹ Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika* 6 (2015): 153-167.

²⁰ Fairclough, Norman: *Language and Globalization*. London–New York, 2006. 18.; Banerjee, Subhabrata Bobby – Linstead, Stephen: Globalization, Multiculturalism and Other Fictions: Colonialism for the New Millennium? *Organization* 4 (2001): 685.; Weiss – Wodak: Analyzing i. m.; Krzyzanowski, Michal: “European identity wanted! On discursive and communicative dimensions of the European Convention. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 137-163.

²¹ Fairclough: *Language and Power* i.m., 115.

²² Fairclough: *Language and Power* i.m., 110–111.

folyamatára is fényt vethet.²³ Bindorffer Györgyi meghatározása szerint a sztereotípiák „általánosított mentális képek egy adott csoportról, illetve annak tagjairól, a tagok személyiségjegyeiről vagy testi megjelenéséről alkotott sémák. A sztereotípiát előállító vagy használó szerint az egész csoportra jellemző tulajdonságok, általánosító jellegű benyomások, elképzelések összessége; lényegét tekintve absztrakt kognitív reprezentáció.”²⁴ Uta Quasthoff meghatározása ezen felül azt is hangsúlyozza, hogy a „sztereotípiia jellemzően a társadalmi tudat egy eleme, az adott kultúrában széleskörben elterjedt” képzet.²⁵ Ezzel szemben a rokonértelmű *előítélet* kifejezés a túláltalánosított, negatív jelentéstartalmú feltételezésekre vonatkozik, elfogultságokra alapozott véleményalkotás és kifejezés.²⁶

Elemzésünk szempontjából kiemelt fontossággal bír a holland nyelvész, Teun van Dijk által megalkotott *T-eszköz*²⁷ (K-device), vagyis az adott beszédközösség által vélt és meghatározott kollektív *tudáshalmaz* vizsgálata – az elemzésnek alávett halmazt Norman Fairclough korábban a *közhelyek* (common sense) elnevezéssel illette. Nem előzmény nélküli a megközelítés – Benedict Anderson elképzelt közösségei,²⁸ Jan és Aleida Assmann kulturális emlékezet elmélete²⁹ és Pierre Nora emlékezeti helyei³⁰ is mind egyazon irányba mutatnak, mégpedig a közösségek vélt vagy valós közös emlékeinek és tudásának kulcsfontosságú identitásképző szerepének felismeréséhez. A T-eszközzel azonban ennél többet állapíthatunk meg. Ha felismerjük a beszélt, vagy írott szövegekben lefektetett tudásmintákat, megállapíthatjuk, hogy az adott beszédközösség világnézetében mely „tények” kanonizálódtak megkérdőjelezhetetlen valóságként, mely alapvetések váltak politikailag korrektté – így a közösség ideológiai építményének talapzataira bukkanhatunk. Van Dijk szerint a tudás-

²³ Lásd: Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology.1–2 (1988): 69–89.

²⁴ Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Bp., 2006. 13.

²⁵ Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. I. Szerk. Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. Berlin–New York, 1987. 786.

²⁶ Átfogó módszertani ismertetésre jelen tanulmány terjedelmi keretei között nincs lehetőség, ezért itt egy korábbi tanulmányomra, és az abban foglalt metodológiai ismertetőre kényszerülök hivatkozni: Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: *Határ menti területek, migráció a XIX-XX. században, tekintettel a XVII-XVIII. századi előzményekre*. Szerk. Kránitz Péter Pál – Öze Sándor. Bp., 2019. 305-368.

²⁷ van Dijk, Teun A.: Contextual knowledge management in discourse production: A CDA perspective. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 73.

²⁸ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan, 2006.

²⁹ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 2004.

³⁰ Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája. *Aetas* 3(1999): 142-157.

meghatározás (*knowledge-setting*) vizsgálata az adott diskurzus „kontextus-mintájának” felállítására nyújt lehetőséget, ezáltal megismerhetjük a diskurzus társadalmi környezetének a beszédközösség tagjai által teremtett mentális reprezentációit.³¹

A kritikai diskurzuselemzés egy másik, elemzésünk szempontjából kiemelt fontosságú megközelítése a Tom R. Burns és Marcus Carson által megalkotott intézményi válságdiskurzus elmélete (*institutional crisis-discourse*). A szerzők szerint egy adott társadalmi intézményben³² uralkodó normák, értékek, kapcsolatrendszerek, kognitív kategóriák, konszenzusos szabályok és viselkedésminták meg nem valósulása, illetve megvalósulásának, legitimitásának (kívülről vagy akár belülről érkező) kétségbe vonása az intézmény puszta létjogosultságának megkérdőjelezéséhez, felbomlásához vezethet. Az így kialakult, az intézmény számára akár végzetes következményekkel fenyegető válságdiskurzus eredményeképpen az intézmény gyökeres változásnak veti alá saját értékeit és normáit, kapcsolatrendszereit és céljait, vagy ha erre képtelennek bizonyul, akár önmagát is felemésztheti. A szerzők négy diskurzustípust határoztak meg a potenciális válsághelyzetek szempontjából: 1) a szabályszerűség diskurzusa, 2) a bizonytalanság és felfedezés diskurzusa, 3) az ellentétes irányadó diskurzus, valamint 4) a káosz és átalakulás diskurzusa. Az első esetben a kihívást jelentő probléma megoldására létező normatív eljárást elfogadják és alkalmazzák az intézmény szereplői, míg a második esetben bár a szereplők között egyetértés van az intézmény hatásköreiről, a problémát övező párbeszédet ignorancia és bizonytalanság, a szükséges tudás hiányának érzete övezi. Az ellentétes irányadó diskurzusok már megkérdőjelezzik az uralkodó és korábban konszenzusos paradigmákat, elveket és hiedelmeket, az intézmény jog- és hatásköreit, az intézményi struktúra társadalmi integritása bomlásnak indul. A szereplők azonban viszonylagos bizonyosságát érzik annak, hogy az intézmény képes kezelni a helyzetet és az ehhez szükséges tudás birtokában van, így bár a válság érzetét élik meg és a felmerülő problémákkal és kérdésekkel szembeni szolidaritás már alacsony, az intézmény – komoly áldozatok árán, de – korábbi formájában tovább él. A káosz és átalakulás diskurzusa a kapcsolatrendszerek felbomlását, a „rögzült tudások és tudáskeretek” megkérdőjelezését jelzik, az intézményi közösség tagjai, különböző alintézményei egymással versengenek és egymás hatásköreit vitatják, illetve bitorolják, ami

³¹ van Dijk: Contextual knowledge management i.m., 73-75.

³² A szerzők úgy határozzák meg a társadalmi intézményt, mint „kapcsolatrendszerek, szerepek és normák összessége, amely visszatérő interakciós folyamatokat alkot és lát el szabályrendszerrel a résztvevők között társadalmilag meghatározott keretek és értéktartományok között”, kiemelve a szabályrendszerek fontosságát. Vö. Carson, Marcus – Burns, Tom R.: Social order and disorder: Institutions, policy paradigms and discourses: An interdisciplinary approach. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 283.

végül paradigma-váltáshoz vezet, az intézmény addigi értékei, ismeretei és hatalmi struktúrái gyökeres változásnak indulnak vagy felbomlanak.³³

A diskurzuselemzés történettudományi alkalmazásának alapjait – amelyet nevezhetnénk diszkurzív történelemtudománynak – a már említett Ruth Wodak és Martin Reisigl fektették le *Diskurzus és Diszkrimináció: a rasszizmus és antiszemitizmus retorikája* című kötetükben.³⁴ A szemléletmódot diskurzus-történeti megközelítésnek nevezték, és a kritikai elmélet szociálfilozófiai irányzatát képviseli. A diszkurzív történelemtudományi tanulmányok túlnyomórészt a totalitárius rendszerek nyelvezetét, a rasszizmus diskurzusait vizsgálják. Reisigl és Wodak vitaindító művének alapvetése szerint a rasszizmus, mint társadalmi gyakorlat és ideológia, diskurzusként manifesztálódik, tehát érdemes – a hagyományos szociológiai, pszichoanalitikai és más, kritikai vizsgálatok mellett – nyelvi kifejezőmódjainak kontextualizált elemzését elvégezni. Ennek négy megközelítése létezik: a sztereotípiák és előítéletek elemzése, a Teun van Dijk által felállított szociokognitív diszkurzusanalitikus megközelítés, az ún. diszkurzus-fonalak és kollektív szimbólumok vizsgálata és a Loughborough-csoport diszkurzív mintákat feltáró megközelítése.³⁵ Reisigl és Wodak diskurzus-történeti megközelítése e fenti megfontolások mellett külön hangsúlyt helyez a diskurzus immanens kritikájára (a vizsgált szöveg belső ellentmondásainak, dilemmáinak, paradoxonjainak feltárására), szociodiagnosztikai kritikájára (felfejtve a vizsgált diskurzus meggyőzésre irányuló, propagandisztikus és populista, befolyásoló jegyeit, ezáltal megismerve az adott szöveg céljait, elvárt társadalmi hatásait) illetve az hatáselemzése, amely vállaltan politikai, társadalomkritikai megállapításokat fogalmaz meg, s célja egy vállalt értékrendszerből levonható univerzális igazság (jelen esetben az antirasszizmus) szolgálata.³⁶ Jelen dolgozat elsősorban szociokognitív diskurzuselemzés és sztereotípielemzés alapján az örmény kérdés versengő narratíváinak szociodiagnosztikai kritikáját fogalmazza meg az első világháborút övező évek tekintetében.

³³ Marcus – Burns: Social order and disorder i.m., 293-297.

³⁴ Reisigl – Wodak: Discourse and Discrimination i.m.

³⁵ Reisigl – Wodak: Discourse and Discrimination i.m. 19–30.

³⁶ Reisigl – Wodak: Discourse and Discrimination i.m. 31–41.

II.b. A dolgozat forrásai

Dolgozatom primer forrásainak felkutatását több kontinens különböző köz-, egyházi- és magángyűjteményeiben végeztem. A Visegrádi Alap támogatásával végzett jereváni kutatóútam (co.#51401284) során feltártam a Boghos Nubar vezette Örmény Nemzeti Delegáció genfi missziójának az Örmény Nemzeti Levéltár állományában őrzött hagyatékát illetve a Nemzetek Szövetsége különböző intézményeinek releváns dokumentációit. CEEPUS-ösztöndíjasként (CIII-CZ-0029-10-1415) a szófiai Központi Állami Levéltárban és a plovdivi Szurp Kevork Örmény Apostoli Templom könyvtárában folytattam kutatómunkát, előbbiben a délkelet-európai örmény menekültekkel kapcsolatos külügyi iratokat, illetve a Nemzetek Szövetsége különféle intézményei, többek között a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által készített jelentéseket, utóbbiban a bulgáriai örmény diaszpóra történetének irodalmát vizsgáltam. A Tempus Közalapítvány Campus Mundi programja támogatásával jeruzsálemi gyűjteményekben, többek között a Gulbenkian Könyvtárban folytattam kutatásokat, míg a portugáliai Gulbenkian Alap támogatásával további jereváni kutatóutakat realizáltam. Feltártam továbbá a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár különböző forrásdokumentumait, illetve kutatásokat folytattam Budapest Főváros Levéltárában és a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészség archívumában.

Disszertációm forrásbázisának törzsét mindazonáltal a varsói Új Iratok Levéltárának Jana Paderewskiego Gyűjteménye őrzi. Az örmény kérdés 1920. évi dekonstrukciója diszkurzív sajátosságainak feltárását ugyanis elsősorban a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésének korpuszelemzése (naplók és határozatok, különféle bizottságok jelentései, nemzetközi egyezmények és az azokat előkészítő iratok vizsgálata) révén végeztem, amelyeket többnyire lengyelországi kutatóútam során sikerült feltárnom. A magyar közgyűjtemények erre az évre vonatkozó, kutatásom szempontjából releváns iratokat csak rendkívül szerény számban őriznek, ugyanis ekkor Magyarország még nem volt a Nemzetek Szövetsége tagja. Az örmény kérdés 1920. évet megelőző megnyilvánulásait, az amerikai, brit, francia, német és magyar nyomtatványokat oroszországi, izraeli, amerikai, németországi és hazai könyvtárlátogatásaim során közgyűjteményekben, illetve online adatbázisokban kutattam fel. A dolgozat további forrásaival a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gyűjteményei szolgáltak, ahol a Nemzetek Szövetsége kiadványaitól diplomáciai levélváltásokig különböző forrástípusok kerültek kutatásaim középpontjába.

A források gyűjteményi elhelyezkedésénél csak tipológiája sokszínűbb, a szépirodalomtól a bizalmas konzuli jelentéseken át a nyilvános beszédekig és röpiratokig

terjednek. Az örmény népirtás történeti összefoglalója során elsősorban szekunder forrásokra és forráskiadványokra hagyatkoztam, azonban levéltári források, például diplomáciai iratok is szerepet kapnak. Az örmény menekültek történetét többségében saját kutatások során tártam fel, forrásai a bolgár szervek statisztikáitól nemzetközi szervezetek jelentésein át egészen cégbírósi iratokig terjednek. Az örmény kérdés különböző narratíváit elsősorban nyomtatványok, így rölapok és hosszabb kiadványok, illetve hírlapok és kulturális periodikák hasábjain megjelent riportok, véleménycikkek, hírek, valamint nyilvános beszédek, például parlamenti felszólalások alapján vizsgáltam. Kritikai diskurzuselemzésnek vettem alá a Nemzetek Szövetsége két hónapon át ülésező első Közgyűlésén készült több száz oldalnyi jegyzőkönyveket – eredményeit a dolgozat VII. fejezete tartalmazza. A legváltozatosabb forrásbázissal a VIII. fejezet bír, amelynek papírra vetése során a budapesti, jereváni, szófiai és varsói levéltárak gyűjteményeiben őrzött primer forrásokból egyaránt merítettem.

III. A gyarmati világ diskurzusai: orientalizmus, internacionalizmus és humanitarizmus

1977-ben írta meg Edward Said *Orientalizmus* című, azóta sokat vitatott – eleve provokatívnak szánt – és extenzíven hivatkozott értekezését, amelyet a magyar olvasóközönség az új évezred első évében ismert meg Péri Benedek tolmácsolásában. A palesztin származású, amerikai nyelvész opusza egy egész tudományág, a *postcolonial studies* (posztkolonializmus–tanulmányok) diszciplínaindító alapműveként rögzült a köztudatban.

Könyvében az Egyesült Királyság egykori miniszterelnöke és világháborús külügyminisztere, Arthur James Balfour egy 1910. évi, a londoni parlament alsóházában elmondott előadásával vezeti be az olvasót az orientalizmus diskurzusába. A konzervatív képviselő beszédében azokról „a gondokról” vázolta fel eszmefuttatását, amelyekkel a brit birodalomnak „Egyiptomban szembe kell néznie”. Az Oszmán Birodalom felosztásában és a zsidó állam létrehozásában később kulcsszerepet betöltő diplomata beszédében mintegy kórképét adta a szöveghagyománynak, amit a továbbiakban orientalizmusként fogunk megismerni. Álljon itt egy hosszabb részlet a felszólalásból.

„A nyugati világ nemzetei alig tűnnek fel a történelem színpadán, de jellegzetes erényeik révén [...] már jelét adják annak, hogy képesek irányítani saját sorsukat. [...] Tekintsék csak át nyugodtan a nagy általánosságban Keletnek nevezett vidékeken élő bennszülöttek egész történelmét, s egyetlen példát sem találnak az önigazgatásra. Aranykoruk – valóban dicső századaik – az önkényuralom, az abszolút hatalom rabigájában telt. Az emberi civilizációt kiteljesítő vívmányaik – melyek tényleg jelentősek – ilyen hatalmi viszonyok között születtek. Hódítót hódító követett; minden elnyomót egy újabb váltott fel. Amint látják, fordulhatott a szerencse kereke bármerre is, ezek a népek képtelenek voltak sorsukat a saját kezükbe venni, mely lépést mi, nyugati szemszögből, önkormányzatnak nevezünk. Ez a rideg valóság. [...] Jó-e ezen hatalmas nemzeteknek – nagyságukat nem áll szándékomban kétségbe vonni –, ha az abszolút uralom kormányrúdját mi vesszük a kezünkbe? Meggyőződésem, hogy igen. A tapasztalat éppen azt bizonyítja, hogy sokkal jobb kormányzat irányítása alatt élhetnek most, mint a világtörténelem során bármikor, mely nemcsak az ő javukat szolgálja, de kétségtelenül az egész civilizált Nyugatnak is hasznára válik. [...] Egyiptomban nem csupán

az egyiptomiak miatt létesítettünk szolgálatot, bár az ő kedvükért léptünk hazájuk földjére; jelenlétünk egész Európa érdekeit szolgálja.”³⁷

Said alapvetése szerint az orientalizmus egy, az euroatlanti térségben a reformkortól a legújabb korig (és azon túl) töretlenül ívelő és uralkodó, az egész világot két pólusra, Keletre és Nyugatra felosztó, faji és civilizációs megkülönböztetéseken alapuló rasszista és imperialista világnézet, „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta.” Az orientalizmus eszerint egy „kulturális és ideológiai diskurzus formájában” kristályosodott ki, amelynek „az idők során kialakult a maga intézményi háttere, jól körülírható szókincse, tudományága, fogalomrendszere, doktrínái, s mely mögött ott áll a gyarmati közigazgatás s a gyarmatosítókat jellemző életfelfogás.”³⁸

Eszerint az orientalizmust tekinthetjük úgy, mint a „Keletről való gondolkodás intézményesült formáját”, amely, a „Kelet” reflexiójából tekintve és az európai antikvitás szellemtörténetéből táplálkozva, a 18. századi nyelvészeti stúdiumok valamint a napóleoni háborúkkal intézményesülő keletkutatás alapjaira építkezve, az európai tengeri hatalmak gyarmatosító politikája és gazdasága által tüzelve, az irodalmat, az antropológiát és a földrajztudományt is mélyen átítatva alapjaiban határozta meg a „Nyugat” mint „civilizáció” és a „nyugati” ember önképét és világlátását. Az orientalisták (filológusok és antropológusok, politikusok és zarándokok, költők és írók, festők és publicisták, stb.) a Keletről és a keleti emberről mesterségesen létrehoztak, majd az irodalomban és a politikai diskurzusban is kanonizáltak egy gondolatvilágot, amelynek keretei között rekonstruálták a Keletet, kisajátítva és intézményesítve a Keletről való gondolkodást, kizárva mindebből magukat a keletieket. A 19. századi európai közgondolkodásban, az esztétikai, tudományos, közgazdasági, szociológiai, történelmi és filológiai irodalomban így rögzült a kulturális vezető szerep (hegemónia) tudata, a „civilizálatlan” és „barbár” „keletiek” feletti „civilizációs misszió”³⁹ képzete, avagy röviden: az európaiságtudat, így vált „Kelet és Nyugat kapcsolata az erőfölény, az elnyomás, a másik fölötti befolyás különböző fokozatainak” bonyolult rendszerévé. Sőt, Said szerint a 19. század során az orientalizmus egyike lett az európai közgondolkodás megannyi szekuláris – kvázivallási – hitrendszerének.⁴⁰

³⁷ Péri Benedek fordítása. Idéz: Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000. 63.

³⁸ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 10–12.

³⁹ A francia civilizációs missziót egyes kortársak (joggal) gúnyolták így: *la syphilisation française*. Idézi: Norman Stone: *Europe transformed, 1878-1919*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999. 69.

⁴⁰ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 15–20, 203.

Amint arra Norman Stone is emlékeztet, a brit gyarmati missziótudat a kezdetektől fogva összekapcsolódott a szociáldarwinizmus tanaival, miszerint a faji hierarchia, amelyre a brit orientalista érvelés a szigetország világuralmi legitimációját alapozta, biológiai eredetű, a britek véréből ered, s ez bámulatos magabiztossággal ruházta fel a világ legnagyobb kiterjedésű impériumának döntéshozóit. Lord Curzon, India alkirálya, például magától értetődőnek tekintette, hogy a britek uralma szükségszerűen örökké tartani fog.⁴¹

E rendszer alól nem, hogy kivételt képeztek volna a korabeli liberalizmus ünnepelelt hősei – úgy, mint John Stuart Mill, Thomas Carlyle, Thomas Babington Macaulay, George Elliot vagy Dickens – de szerves alkotóelemeit képezték. Mill *A szabadságról* című munkájában például kijelenti, hogy az indusok civilizációsan, sőt, talán fajilag is alsóbbrendűekként kezelendők a nyugatiakkal szemben. Sőt, a kommunista gondolkodók sem szabadultak az orientalizmus bűvköréből.⁴² Maga Marx a hindusztáni bennszülöttek alacsonyrendű gazdaságát szemlélve arra a következtetésre jutott, hogy „India földjén Angliának egyszerre két küldetést kell teljesítenie: az egyik pusztító, de a másik építő – az ázsiai társadalom lerombolása és a nyugati stílusú társadalom alapjainak lerakása a kontinensen.”⁴³ Tehát nem csupán kései követőitől, a bolsevikoktól, de magától Marxtól sem állt távol az idegen népek és kultúrák leigázása, társadalmi rendjének, politikai-gazdasági szerkezetének elpusztítása és a gyarmati közigazgatás radikális, kényszerű bevezetése.

Said alapvetően három állam, Franciaország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok orientalizmusát vizsgálja, ugyanis e három világbirodalom tette globálissá és univerzálissá, az imperializmus intézményrendszerévé e rasszista világlátást és nyelvi eszközeit. Figyelmeztet azonban: az orientalista ideológia és diskurzusa Spanyolországtól Oroszorszáig szerte Európában jelen volt.⁴⁴

Said művére azonban érdemes szigorú kritikával tekinteni, amint erre Ibn Warraq is felhívta a figyelmet *Defending the West: a critique of Edward Said's Orientalism* (avagy: *Nyugat védelmében: Edward Said Orientalizmusának kritikája*) című művében.⁴⁵ Said talán legérthetlenebb és legsúlyosabb hibája az európai írók, tudósok, költők, művészek és általában a „nyugatiak”, a „Fehér Ember” kényszerű sematizálása, mely által Said is az önmaga által oly lesújtó kritikával illetett Kelet-kép általánosító és dehonesztáló bűnébe esett. A teljes

⁴¹ Stone, Norman: *Europe Transformed* i. m. 69.

⁴² Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 31–33.

⁴³ Péri Benedek fordítása. Idézi: Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 267.

⁴⁴ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 33–37.

⁴⁵ Warraq, Ibn: *Defending the West : a critique of Edward Said's Orientalism*. Amherst, 2009.

„európai közgondolkodást” a rasszizmus vádjával illetve, s az egyes orientalista gondolkodókat a „nyugati” emberekről felállított sztereotíp képpel festette le. Így tett Silvestre de Sacy-vel, a Collège de France professzorával is aki, véleménye szerint, mint „minden nyugati, [...] a keleti könyvtárak kifosztásából élt, méghozzá úgy, hogy közben ki sem kellett tennie a lábát Franciaországból.”⁴⁶ Az európai keletkutatókat azzal vádolta, hogy mindig „a konkrét emberi részletekből kiindulva” jutottak el „az általános, univerzális felismerésekig”, például a „Koránból kiragadott egyetlen sor kapóra jött [...] az ősi arab érzékiség bizonyításához.”⁴⁷ Azonban ő is épp így jár el, amikor egy teljes tudományos diszciplína vagy művészeti ág rasszista megágyazottságának bizonyítékát véli felfedezni egy-egy kiragadott mondatában, vonásában.

Hiba volna továbbá azt hinni – amint azt Said monográfiája sugallja –, hogy a nyugati felsőbbrendűség-tudat csupán Európa határain túli területekkel és lakóival szemben jelentkezett. Larry Wolf *Inventing Eastern Europe – The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (avagy Kelet-Európa Feltalálása – A Civilizáció Térképe a Felvilágosodás Gondolatvilágában) című monográfiájában kimutatta, a Kelet-Nyugat közötti orientalista megkülönböztetés Európán belül is fennállott – ez volt az úgynevezett *euro-orientalizmus* – s már a felvilágosodás korától kezdve meghatározta a kontinens legjelentősebb gondolkodóinak Kelet-Európaképét. Eszerint kialakult Európa kettős arca, az ismert, kulturált Nyugat- és egy ismeretlen, felfedezésre váró, kietlen és visszamaradott Kelet-Európa képében.⁴⁸

Ezequiel Adamovsky ezzel szemben állítja, Wolf hipotézise nincs kellőképpen megalapozva, az 1840-es éveket megelőző időkben nem létezett az európai irodalomban Kelet-Európa általánosan elterjedt földrajzi-politikai meghatározása és az ezzel együtt megjelenő euro-orientalizmus.⁴⁹ Kelet-Európa (*Europe orientale*) koncepciója, írja Adamovsky, a francia irodalomban az 1830-as években jelent meg és csak a következő évtizedben kezdett elterjedni. Kelet-Európa – már e kezdeti időktől – nem csupán földrajzi, de ideológiai meghatározásként élt a nyugati nyilvánosságban, s ennek is két különböző kontextusát tárta fel: a liberális és a romantikus narratívát. A liberális kontextus a Nyugat civilizációs missziótudatát hirdette az öreg kontinens keleti felével szemben, a nyugati ipar és a kereskedelem primátusát a despotikus

⁴⁶ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 222.

⁴⁷ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 169.

⁴⁸ Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe – The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

⁴⁹ Bár Adamovsky elismeri, hogy Mozart vagy Ségur is érezte, különbség van egyrésztől Lengyelország vagy Oroszország, másrésztől Nyugat-Európa között, ám nem hitte, hogy létezik egy egységes kelet-európaiság. Adamovsky, Ezequiel: *Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880*. *The Journal of Modern History* 3 (2005): 594.

(elsősorban orosz uralom alatti) Kelet elmaradottságával ellentétben. A romantikus kontextus a kontinens keleti felét, mint Európa és Ázsia csataterét ábrázolta, ahol civilizációk és vallások csapnak össze.⁵⁰

Amint arra Said is utalt, az „orientalista diskurzus elemei – vagyis a Kelet írásban vagy szóban történő megjelenítése során használt szókinccs – mögött egy sor reprezentatív szerkezet, kifejezés bújik meg”, avagy az orientalista diskurzus tudományosan elemezhető. Nyelvi sajátosságainak feltárására, mindazonáltal, a posztkolonializmus-tanulmányok atyja könyvében már nem vállalkozott. Pusztán annyit állapított meg, hogy a „szófordulatok, szerkezetek ellentmondást nem tűrők, és világosan fogalmaznak; az igeidők az örökkévalóságot idézik; az ismétlődés gyakori jelenség, a kifejezésekből sugárzik az erő; párhuzamban vannak egy esetenként meghatározott, esetenként nem definiált európai megfelelővel, mely azonban kivétel nélkül fölöttük áll.”⁵¹ Az általa megalapozott diszciplína későbbi követőire hárult a feladat, hogy tovább göngyölítsék az orientalizmus diszkurzív elemeinek kritikai feltárását.

Amit Said orientalizmusnak nevez, azt a nyelvészet más területein gyarmati diskurzusként (*colonialist discourse*) emlegetnek, amelyet Peter Hulme úgy írt le, mint „azon nyelvi kifejezések halmaza, melyeket a gyarmati kapcsolatok kezelése során történő alkalmazásuk köt össze”.⁵² Ez a kissé leegyszerűsített megfogalmazás kifejezetten a gyarmatbirodalmak fenntartására irányuló politikai diskurzusra vonatkozik és az orientalizmus megközelítésénél bizonyos mértékig szűkebbre szabja a nyelvi kifejezésformák analitikus vizsgálatát a kutató számára. Mindazonáltal a gyarmati nyelv diszkurzív kutatása is bőséges táptalajt nyújtott az úttörő kutatások számára: Amar Acheraiou népszerű monográfiájában (*Rethinking Postcolonialism: Colonialist Discourse in Modern Literature and the Legacy of Classical Writers*, avagy *A posztkolonializmus Újraértelmezése: A Gyarmati Diskurzus a Modern Irodalomban és a Klasszikus Írók Öröksége*) például az orientalizmus 21. századi örökösei, a modern gyarmati írók által fenntartott sztereotípiákat térképezte fel, amelyek a haladással és fejlődéssel legitimálják a posztkolonialista uralmat és a *Másság* fogalmában örökítik tovább az alá-fölé rendeltség, a keleti alsóbbrendűség érzetét, a nyugatiak civilizációs missziótudatát.⁵³ E missziótudat korunk globalista diskurzusában a progresszió koncepciójában érhető tetten (például a fejlődő és fejlett országok megkülönböztetésében, a fejlesztések és a progresszivitás folyamatosan ismétlődő érvei a geopolitikai célok elérése érdekében, stb.) és

⁵⁰ Adamovsky, Ezequiel: 599–608.

⁵¹ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 127–128.

⁵² Hulme, Peter: *Colonial Encounters. Europe and the native Caribbean 1492–1797*. London–New York 1986. 2

⁵³ Acheraiou, Amar: *Rethinking Postcolonialism: Colonialist Discourse in Modern Literatures and the Legacy of Classical Writers*. New York, 2008.

szorosan összefonódik a humanitarizmus diskurzusával⁵⁴ – erről az alábbiakban fogok bővebben írni.

Egy másik, dolgozatunk szempontjából jelentős megközelítést Mark Mazower fogalmazott meg *Governing the World: The History of an Idea* (avagy *A Világ Kormányzása: Egy Eszme Története*) című értekezésében, amely az internacionalizmust, annak jogi és filozófiai aspektusait köti össze a nyugati hatalmak globális hegemoniatörekvéseivel, a kolonializmussal. Érvéle szerint a nemzetközi jog a kora 19. századtól kezdve egészen az ENSZ megalakulásáig a nyugati hatalmak gyarmatosító törekvéseinek szolgálatában állt: a nyugati jogalkotók által lefektetett jogszabályok és jogi alapvetések a gyarmattartó, „civilizált” hatalmak hegemoniáját hivatott legitimálni a gyarmatosított „barbár” és „civilizálatlan” népek felett. „A 19. század közepére az internacionalizmus ideológiává vált, egy radikális vállalkozássá, amely szorosan összefonódott a szakosodás, az ipar, a kereskedelem és a burzsoázia felemelkedésével”.⁵⁵ E felsőbbrendűség tudatból fakadó globális politikai-gazdasági hegemoniatörekvés szellemiségében fogant meg az európai integráció, a szabadkereskedelem és a humanitárius beavatkozás, a demokráciaépítés programja is.⁵⁶ Mazower meglátása szerint az internacionalizmusnak két alapvető megközelítése rögzült a 19. században: az egyik a kapitalizmus bővkörében bontakozott ki, a másik a kommunista internacionálé lázálmában teljesedett ki, mely két ideológiát később a bipoláris világ két szuperhatalma képviselte: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió.⁵⁷

A 19. század utolsó harmadára tehát rögzült, s az első világháborút követő időszakban is domináns maradt az európai politikai diskurzusban és nagyhatalmi retorikában a civilizációs misszió toposza, az önrendelkezésre képtelen és visszamaradott keleti népek európai gyámságának narratívája. Ennek jelentőségét leginkább az a tény tükrözi, hogy az 1815 és 1914 közötti időszakban a közvetlen európai irányítás alatt álló területek aránya a Föld felszínének 35 százalékáról 85 százalékra nőtt.⁵⁸ Az első világháború végére „Afrika és a keleti világ a Nyugat intellektuális vadászterületéből olyan területté vált, ahol a nyugatiak fizikailag szabadon garázdálkodhattak.”⁵⁹ Ezen a kiterjedt területen feküdt a darabjaira hulló Oszmán Birodalom részeként Örményország is, az örmények autonómiatörekvéséről, az

⁵⁴ Vö.: Fairclough: *Language and Globalization* i. m., Banerjee – Linstead: *Globalization* i. m. 685., Nemesi: *A nyelv* i. m.

⁵⁵ Mazower, Mark: *Governing the World: The history of an Idea*. New York, 2012. 21-22.

⁵⁶ Mazower, Mark: *Governing the World* i. m. 23-50.

⁵⁷ Mazower, Mark: *Governing the World* i. m. 52-53.

⁵⁸ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 77.

⁵⁹ Said, Edward W.: *Orientalizmus* i. m. 184.

Örményországgal kapcsolatos politikai, társadalmi, földrajzi és kulturális kérdésekről és általában az örményekről szőtt európai, orosz és amerikai politikai diskurzus a nyilvánosság különböző szinterein kizárólag az orientalizmus mesternarratíváját követve nyilatkozott meg a hosszú 19. századtól egészen a második világháborúig. Az első világháború előestjén és az azt követő években mindazonáltal az örmények különleges pozíciót foglaltak el a háborús retorikával átítatott, az antanthatalmak által fenntartott orientalista diskurzusban: Washingtontól Rómáig, Moszkvától Párizsig, Londontól Genfig a szövetségesek államok – az általuk ellenőrzött sajtó, s a közvélemény egy hangos többsége – igyekeztek nyugati civilizációs jegyekkel feltüntetni az örményeket, mialatt az oszmán törököket a civilizáció ellenségeiként, barbárokként láttatták: a továbbiakban mindezt az armenofil diskurzusként ismertetem. Mindezzel ellentétes diskurzus nyert teret a központi hatalmak országaiban. Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a törökök felsőbbrendűségével az örmények alsóbbrendűségét igyekeztek szembeállítani: ez volt az örményellenes diskurzus, amelyről az V. fejezetben fogok bővebben írni. E versengő narratívák közül az armenofil diskurzus került ki győztesen az első világháborúból, amely a háború lezárását követően szorosan összefonódott a humanitarizmus diskurzusával.

Mazower hipotézisét és az orientalizmus diszkurzív rendjét szem előtt tartva egészen újszerű megvilágítás vetül az örmény kérdésre: az antanthatalmak globális hegemonióreklvésének rendelték alá az oszmán-örmények nemzeti mozgalmát és az azzal kapcsolatos nemzetközi jogi (pl. az örmény menekültek ellátását előíró) folyamatokat. A két világháború közötti időszakban ugyanis az orosz és az örmény menekültek ellátása révén bontakoztak ki a nemzetközi menekültügyi jog- és intézményrendszer csírái, markánsan rányomva az internacionalizmus bélyegét a nemzetközi emberbaráti jogra és az azt övező diskurzusra. A későbbiekben kritkussá vált a humanitárius diskurzus e fenti folyamatokra visszavezethető, nyugat-keleti irányú tematizáltsága. Széleskörben elfogadott nézet szerint ugyanis, különösen az ENSZ megalakulását követően, a humanitarizmus vált a globalizáció és az internacionalizmus uralkodó ideológiájává és egyik legbefolyásosabb politikai diskurzusává.⁶⁰ Vannak, akik egy „univerzális felszólítást” látnak benne, amely „az elvek közös, interkulturális rendszerét” alkotják,⁶¹ „elkötelezettség az emberi élet védelme és az

⁶⁰ A nemzetközi jog indiai professzora, Bhupinder Chimni egyenesen a korszak hegemonia törekvéseinek fő ideológiájaként látta. Vö. Chimni, B. S.: Globalisation, Humanitarianism and the Erosion of Refugee Protection. *Journal of Refugee Studies* 3 (2000): 246.

⁶¹ Pacitto, Julia – Fiddian-Qasimiyeh, Elena: Writing the 'Other' into humanitarian discourse: Framing theory and practice in South-South humanitarian responses to forced displacement. *Refugee Studies Centre Working Paper Series* no. 93 (August 2013): 1–37.

emberi szenvedés megakadályozása, illetve enyhítése mellett”⁶² – szól a Nemzetközi Vöröskereszt meghatározása. Mások ezzel szemben egy olyan normatív ideológiai keretrendszernek látnak benne, amely bizonyos kormányzati és nem-kormányzati, nemzeti és nemzetközi szereplők egyfajta „politika feletti morális magaslatra” tartott igényét elégíti ki, politikai-gazdasági érdekeik és céljaik legitimálását szolgálja.⁶³ A humanitarizmus értékelése terén törés mutatkozik a politikatudományban azok között, akik a politika és a moralitás szintézisének szükségszerűségével támasztják alá az emberességi megfontolások politikai térhódítását, és azok között, akik a humanitarizmus és a politika szétválasztása mellett érvelnek. Míg előbbieket úgy tartják, hogy a kettő egymástól elválaszthatatlan, utóbbiak szerint ez a felfogás az újkoloniális és globalista hatalmak számító érvelése annak érdekében, hogy fenntartsák világraszóló politikai és gazdasági befolyásukat és újratereptsék a gyarmati világban kialakult globális társadalmi egyenlőtlenséget.⁶⁴ A humanitárius diskurzus átpolitizáltságának szakirodalmi túlnyomórészt korunk nemzetközi intézményeit, így elsősorban az ENSZ és az Európai Unió szervezeteit veszi górcső alá – holott gyökerei egészen a 19. századig nyúlnak vissza.

A humanitarizmus modernkori fejlődéstörténete egyik meghatározó sarokkövének tekinthetjük az első világháborút lezáró békefolyamatok kicsúcsosodásaként a két világháború közötti időszak ingatag status quo-jára intézményi és jogi kereteket aggató Nemzetek Szövetsége megalakulását; az időszak nemzetközi kapcsolatait uraló gyarmati és humanitárius diskurzusok elemzésére kiváló esettanulmányként szolgálhat a menekültügyi diskurzusra jellemző nyelvi kifejezésmódok és jelentésalkotási stratégiák vizsgálata. Látni fogjuk, miként vált megalakulása pillanatában végletekig átpolitizált diskurzussá a humanitarizmus, miként vált a humanitárius jog és a humanitárius beavatkozás lehetősége a globális gyarmati rendszer fenntartásának hatalomtechnikai eszközévé. Dolgozatomban amellet érvelek, hogy az orientalizmus, az internacionalizmus és a genfi humanitarizmus jogi, intézményi és diszkurzív megnyilvánulásait alapjaiban meghatározó történeti kontextus az első világháborút követő

⁶² ICRC: The Fundamental Principles of the Red Cross and Red Crescent, proclaimed by the 20th International Conference of the Red Cross. Vienna, 1965. www.icrc.org/eng/resources/documents/red-cross-crescent-movement/fundamental-principles-movement-1986-10-31.htm [Letöltés ideje: 2018.06.06.]

⁶³ Karina Horsti mutatott rá például arra, hogy a FRONTEX a humanitárius diskurzus beszédtechnikáit alkalmazza akkor is, amikor szigorúbb határellenőrzést és a bevándorlók kitoloncolását sürgeti. Vö. Horsti, Karina: Humanitarian Discourse Legitimizing Migration Control: FRONTEX Public Communication. In: *Migrations: Interdisciplinary Perspectives*. Szerk. Messer, Michi – Schroeder, Renee – Wodak, Ruth. Vienna–New York, 2012. 297. Bővebben: Jacobsen, Katja Lindskov: *The politics of Humanitarian Technology: Good intentions, unintended consequences and insecurity*. London–New York, 2015.

⁶⁴ Vö. Kothari, Uma: From colonial administration to development studies: a post-colonialcritique of the history of development studies. In: *A Radical History of Development Studies: Individuals, Institutions and Ideologies*. Szerk. Kothari, Uma. New York, 2005. 82-100.

években egyazon sorsfordító jelenség volt: az antanthatalmak megnyerték a világháborút és gyökeresen átrendezték az európai és a globális erőtereket. A keleti világ és a nemzetközi kapcsolatok feletti nyugati uralom, valamint az új nemzetközi uralmi erőegyensúly fenntartását a politikai gazdaságtan könyörtelen törvényei alapján intézményesítették a Genfben sereglő szövetséges diplomaták, s a Nemzetek Szövetsége impozáns termeiben, a Béke és a humanitarizmus öreiként díszellegve táplálták a kolonialista nagyhatalmi politika örökségét.

III.a Orientalizmus a magyar nyilvánosságban

„A Nyugat által dominált modernitás korában minden nemzet megteremti a maga Keletét” – kezdte az oszmán orientalizmusról írott tanulmányát a Kaliforniai Egyetem (Berkeley) professzora, Ussama Makdisi.⁶⁵ Az orientalista világlátás ugyanis nem csupán a globális Nyugat sajátja volt, megjelent Transzljajtániától Oroszorszáig az euro-orientalizmus áldozatául esett Kelet-Európában, sőt, az oszmán politikai elit ajkán is, különösen az ifjútörök forradalmat követően. A késő-cári Orosz Birodalom hivatalosnak tekinthető politikai diskurzusában alapvetően a soknemzetiségű állam megannyi nemzetiségével szemben, az oroszosító-központosító törekvések érvrendszereként honosodott meg,⁶⁶ míg az oszmán orientalizmus a török faj birodalomépítő szerepének és az impérium egyéb etnikai csoportjai, örmények, kurdok, görögök és arabok feletti oszmán uralom legitimálását szolgálta.⁶⁷

A Balkán sem csupán tárgya volt az euro-orientalizmusnak, de motorja is volt e narratív szembenállásnak: az első Balkán-háború egyik alapidokumentuma, a Portának küldött görög hadüzenet is klasszikus orientalista érvekkel élt: a „balkáni államok keresztesháborúja a haladás, civilizáció és szabadság keresztesháborúja az ázsiai hódítás ellen, mely, miután Európát Bécsig fenyegette, még mindig összehasonlíthatatlanul előrehaladottabb nemzetekre nehezedik és azoknak életét és szabadságát megfojtja.”⁶⁸

Hazánkat sem kerülte el az orientalizmus ragályos ideológiája. A magyar orientalizmus reformkori gyökerekből táplálkozva a provizóriumot követően, leginkább a Tisza Kálmán-korszaktól kezdődően, s különösen Bosznia–Hercegovina okkupációját övezve⁶⁹ kapott

⁶⁵ Makdisi, Ussama: Ottoman Orientalism. *American Historical Review* 3. (2002): 768.

⁶⁶ Tolz, Vera: Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia. *The Historical Journal* 1. (2005): 127–150.

⁶⁷ Makdisi, Ussama: *Ottoman Orientalism* i. m. 769.

⁶⁸ Görög-török háború. Hadüzenet. [N. n.] *Az Újság* 1912. október 12. 7.

⁶⁹ Bővebben erről lásd: Ress Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Hazza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölde Ádám. Pécs, Kronosz Kiadó: 2018. 73–110.

szárnyra a nyilvánosságban. Az orientalizmus magyar értelmezéskeresetei, mindazonáltal, számos ponton jelentősen eltértek a Said által egységesen nyugatinak vagy európainak tekintett világlátástól. Kolta Dóra ezek közül a magyar őstörténet keleti gyökereit emeli ki, amelyek a magyar történettudat központi elemeként nagyban árnyalták a magyar keletképet.⁷⁰ Rendkívül népszerű volt a turanizmus, a magyarság „faji”, kulturális és politikai önazonosságának keleti, „turáni” alapokra helyezésének eszméje,⁷¹ a magyar népi művészet keleti eredetű motívumainak hangsúlyozása. Fontos különbség forrását jelentette továbbá az Oszmán Birodalommal szemben érzett, a dualizmuskori magyar politikai gondolkodást átható, olykor „felfokozott turkomániába” hajló szimpátia,⁷² másrésről a közvéleményben 1849-től másfél évszázadon ható, a ruszofóbia határait súroló, Oroszországgal szembeni bizalmatlanság és a nagyszerb nemzeti mozgalomtól való félelem. Mindazonáltal a keleti tájakkal és népekkel kapcsolatban a magyar írott kultúrában is megvetette lábát a koloniál- és az egzotizáló irodalom a 19. században.⁷³

A közjogi alapokon szerveződő magyar politikai elit teljes színpalettáján mutatkoztak, legalábbis a politikai diskurzus szintjén, az orientalizmus jegyei. Három különböző formáját különböztetem meg: 1) a belső orientalizmust, amely Magyarország nemzetiségeire vonatkozott és az államalkotó magyar nemzet vezető politikai szerepét legitímálta a civilizációs misszió igényével; 2) a külső orientalizmust, amely egyrésről a közeli Kelethez (a Balkán), másrésről a távoli Kelethez és Délhez (Ázsia, Afrika) fűződő viszonyrendszert foglalta keretbe; illetve 3) a Nyugat civilizációs erejének és szerepének elismerése volt. Az alábbiakban mindezeket csupán röviden, egy-egy példával szemléltetem.

A belső orientalizmus különösen a fúziót követően jutott kulcsszerephez a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos polémia során, a kormánypárt és az ellenzék részéről egyaránt erőszerepettel nyúltak a magyarság kulturális felsőbbrendűség- és civilizációs missziótudatának

⁷⁰ Kolta Dóra: Orientalizmus a századforduló magyar irodalmában. *Helikon* 15 (2021): 14–16.

⁷¹ Ablonczy Balázs a turanizmus tíz értelmezéskeresetével szolgál: 1. a keleti magyar őshaza keresése; 2. a magyar nép rokonainak felkutatása és keleti kapcsolatainak feltárása (tudományos kérdések); 3. e tudományos kérdésekből fakadó politikai következtetések levonása; 4. kulturális és gazdasági befolyásszerzés, egyfajta magyar imperializmus a) a Balkánon, b) a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában, illetve Dél-Oroszországban és Ukrajnában, c) egész Ázsiában; 5. Magyarország politikai szerepének újrafogalmazása a) amennyiben Magyarország közvetíti a Nyugat számára a Kelet értékeit, b) ugyanezt a feladatot végzi ellenkező irányban, c) új szövetségeseket és hatalmi konstellációkat állít fel és azok élére áll; 6. tudományos ismeretterjesztés Ázsia kapcsán; 7. kísérlet a nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotására a rokon népek „turáni” motívumkincsének segítségével; 8. az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai adaptációja; 9. a Kelettel kapcsolatos magyarországi lobbitevékenység; 10. a teljes magyar társadalom „turáni alapokra helyezett” reformja (újpagányság, keleti örökség beemelése az iskolai tantervekbe stb.). Vö.: Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016. 15–16.

⁷² Lásd: Ress Imre: Bosznia i. m.

⁷³ Kolta Dóra: Orientalizmus i. m.

népszerűsítéséhez önnön politikai céljaik legitimálása céljából. Jellegzetes példával szolgálhat Dániel Ernő kereskedelmi miniszter, a milleniumi ünneppsorozatot övező egyik nemzetközi sajtórendezvényen elmondott beszéde:

„Ezen kiállítás lesz a legjobb bizonyítéka annak, hogy mindig törekedtünk a béke áldásait biztosítani, s a nyugatról átvett civilizációt tovább adni (Élénk tetszés.) azoknak a népeknek, melyek ezt még nem élvezik.”⁷⁴

A közeli Kelettel, vagyis a Balkánnal és népeivel szembeni felsőbbrendűség tudat különösen a boszniai megszállással kapcsolatban nyilvánult meg. Bár eleinte a közvélemény, és a politikai pártok többsége is szélsőségesen ellenezte az okkupációt, idővel – elsősorban Kállay Béni közös pénzügyminiszter kitartó hazai és nemzetközi népszerűsítő munkájának köszönhetően – egyre nagyobb támogatottságot nyert és végül a baloldalt és kulcsfiguráit, pl. Jókait is megnyerte magának.⁷⁵

Landauer Béla haditudósító a bosnyák kérdés kapcsán a *Budapesti Hírlap* hasábjain már 1900-ban is arról beszélt, hogy „alkotmányos s a civilizáció tetőpontján álló államokban meghonosult eszközökkel itt [Boszniában – KPP] célt érni nem lehet”, hogy ezért a karhatalmi erőszak alkalmazása messzemenőleg indokolt, s meg kell ismertetni a „benszülötteket” a „magyar viszonyokkal, magyar körökkel, magyar fölfogással s a magyar állam jogos aspirációival”.⁷⁶ Az 1908. évi annexiót, majd a szarajevói merényletet követően egyre gyakrabban olvashatunk ilyen kijelentéseket: a boszniai lakosok „részére ezen annexió a jobb idők elérkeztét jelentette, hogy elmaradottságukból és rabszolgaéletükből kiemelve e félvad néptörzset, azokat a civilizáció áldásaiban részesítse, a szeretet ott gyűlölettel találkozott, a fanatikus, címeres, született gazemberek részéről és két nemes szív megszűnt dobogni” – utalva Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia halálára.⁷⁷

A magyar orientalizmus által az Oszmán Birodalomról és a törökről szőtt narratíva egy rendkívül bonyolult, sokszorosán összetett képet festett, ahol a turanizmus, az orientalizmus, a turkofília, a russzofóbia és a keresztény muszlimellenesség mellett egy sor történelmi-kulturális tényező kölcsönhatását kell figyelembe vennünk, aminek átfogó, alapos vizsgálatára jelen

⁷⁴ Lakoma a külföldi sajtó tiszteletére. [N. n.] *Nemzet* 1895. október 3. 2.

⁷⁵ Vö.: Ress Imre: *Bosznia...* i. m.

⁷⁶ Landauer Béla: A bosnyák kérdés. *Budapesti Hírlap* 1900. szeptember 23. 1.

⁷⁷ A király és országainak gyásza. [N. n.] *Pécsi Napló* 1914. július 1. 1.

dolgozat keretei nem nyújtanak teret. Az örményellenesség magyarországi diskurzusa kapcsán, mindazonáltal, az V.a.1. alfejezetben röviden érintem a kérdést.

A távoli Kelet magyar értelmezéskereteit ugyancsak áthatotta az orientalizmus fogalomrendszere, ám a magyar őstörténet keleti gyökerei által a magyar történettudatra és történelempolitikára gyakorolt hatás, valamint a turanizmus ezen a ponton is sajátos arculatot kölcsönzött a magyar orientalizmusnak, a kulturális alá-fölé rendeltség keveredett a visszafogott azonosságtudattal, a múlt- és rokonságépítés romantikus elemeivel. A kor – sokszor önjelölt – őshaza-kutatóinak többsége a keleti népeket csak kisebb részt nyelvészeti, régészeti vagy néprajzi meglátások, s nagyjából az érzelmekre ható, a rokonként tekintett népek civilizáltságát szajkózó érvekkel igyekeztek dekonstruálni, vagy legalábbis relativizálni a Kelet vadságát. Bálint Gábor a kabard-magyar rokonságot például így magyarázta: „kik azok a kaukázusi árisztokrata Adighe-Kabardok, a kiket nyelvük, öltözetük s egész szellemi és testi habitusuk a mai magyarok édes rokonának bizonyít s annak tart minden kaukázusi művelt ember?”⁷⁸

A Nyugat civilizációs erejét és szerepét bár voltak, akik vitatták, s az első világháború kitörését követően egyenesen tagadták, a dualizmus korában széleskörben elfogadott nézet szerint a nyugat-európai gyarmatbirodalmak a fejlődés és a magasabb kultúra feltételeit teremtették meg a gyarmatok vad és civilizálatlan lakossága körében. A politikai bal- és jobboldalra egyaránt jellemző oroszellenesség (karöltve az euro-orientalizmus világlátásával) azonban e civilizációs téren kívül tartotta az Orosz Birodalmat. E nézetek szintézisének adott markáns hangot a *Budapesti Hírlap* egyik 1904. évi, talán maga Rákosi Jenő által írt vezércikke:

„Semmi sem nevetségesebb és megokolatlanabb, mint összehasonlítani Anglia imperialisztikus politikáját Oroszország hódító politikájával. [...] Anglia a meghódított országoknak és nemzeteknek csak a politikai önállóságát vette el, polgári szabadságukat ellenben meghagyta. Angliát egyedül gazdasági szempontok indítják hódításaiban s tapasztalhatjuk, hogy amely területen megvetette lábát, ott rövidesen föllendül az anyagi jólét és terjed a civilizáció. A meghódított, műveletlen, vagy félművelt népek között Anglia képviseli a kultúrát és az emberi jogokat. Aki nemzetiségi féltékenység nélkül képes elbírálni Angliai szerepét, a földtekén, kénytelen beismerni, hogy az emberiség, ha végkonzekvenciáit levonja az angol hódításoknak, csak elismeréssel tartozik az angol fajnak.

Ezzel szemben mit jelent Oroszország terjeszkedése?

⁷⁸ Bővebben lásd: Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása a 19. században*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Örmény Kulturális Központ, 2016. 117.

*Jelenti a jogfosztást, a polgári és egyéni szabadság, elnyomását, a legridegebb önkényuralmat és a korrupció terjedését.*⁷⁹

E fent kiragadott példák csupán halvány kontúrját alkotják a magyarországi orientalizmus diskurzusának, mindazonáltal dolgozatom témája szempontjából fontosnak éreztem néhány szóra méltatni, hiszen az örmény kérdés kontextusául szolgált, s mert a témakör szakirodalma rendkívül szegényes a hazai tudományosságban.

⁷⁹ Oroszország terjeszkedése. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. október 15. 1.

IV. Az örmény népirtás

1914. június 28-án lövések rázták meg Szarajevó belvárosát, s az Osztrák-Magyar Monarchia trónörököse holtan esett össze. A pisztolylövéseket egy hónappal később újabbak követték, s a puskaropogás négy évig nem csitult Európában s a világ más részein. A végzetes nyári napon egy gépezet első fogaskereke moccan meg, s most, hogy szabadjára engedték mindent elsőprő erejét, lángba borította az öreg kontinenst. A háború húszmillió emberéletet követelt, milliók kényszerültek elhagyni otthonukat, nem kevesebben estek nemi erőszak áldozatául, a tömegpusztító fegyverek és a soha nem látott háborús bűnök megismertették a világgal a minden korábbinál pusztítóbb, totális háborút. E világméretű humanitárius katasztrófának egyik legsötétebb felvonása volt a népirtás, amely gyakorlatilag megsemmisítette a nyugat-, avagy oszmán-örmény lakosságot és kulturális örökségét.

Dolgozatom tartalmi integritása érdekében az alábbiakban pusztán az örmény népirtás rövid leírására szorítokozom. Nem lesz szó arról a hosszú és komplex folyamatról, amely során az oszmán örmény közösség a „lojális nemzetből” – ahogyan még a 19. század első harmadában is nevezték őket muzulmán honfitársaik, törökül *millet-i sadıka* – a pusztára léte sem méltó „hitetlen kutyákká” váltak (gyakran ilyen felkiáltással ontották ki az örmények életét a népirtás megannyi tömegmészárlása során)⁸⁰ az oszmán török kormányzat és a többségi lakosság egy nagy hányadának szemében. Nem lesz szó a népirtás nyitányaként emlegetett, úgynevezett „hamidi mészárlásokról” (1894–1896) vagy az 1909-es adanai vérengzésről sem, sőt, a népirtás törökországi tagadásáról és annak súlyos, máig ható következményeiről sem teszek említést. Mindezen folyamatok és hátborzongató események széleskörű szakirodalommal rendelkeznek, egy részük magyarul is olvasható – ezek közül kiemelendő Ronald Grigor Suny monográfiája, „*A sivatagban élhetnek, de másutt sehol*” – *Az örmény népirtás története*.⁸¹

Bővebben ejtek szót az alábbiakban, mindazonáltal, az örmény népirtás női áldozatairól, a genocídium magyar forrásairól, valamint a népirtás egy fogalomtörténeti adaléka kapcsán rövid pillantást vetek az örmény népirtás és a Holokauszt párhuzamaira is. A nőtörténeti megközelítést azért emelem ki, mert nem csupán a magyar, de a nemzetközi szakirodalom is

⁸⁰ Vö.: Suny, Ronald: „*A sivatagban élhetnek, de másutt sehol*” – *Az örmény népirtás története*. Budapest: L'Harmattan, 2016. 128.

⁸¹ Suny, Ronald: „*A sivatagban...*” i. m. Emelett kiemelendők a következő kötetek: Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények - Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Budapest: L'Harmattan, 2019., Hartman, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Budapest: L'Harmattan, 2021. (Studia Armenologica Hungarica 4.), *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. Szerk. Botos Máté – Kovács Bálint. Budapest: L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. (Studia armenologica hungarica 1.)

méltatlanul szűk teret enged kérdésfelvetéseinek. A magyar források áttekintését nem csupán azért tartom kiemelten fontosnak, mert egy magyar egyetem növendékeként így tehetek hozzá a legtöbbet az örmény népirtás globális történetírásához, de ezzel előremenőleg is kontextualizálom dolgozatom későbbi, az örményelleneséget körbejáró alfejezetének magyar vonatkozásait. A Holokauszt és az örmény népirtás párhuzamairól azért érdemes itt is röviden megemlékezni, mert dolgozatomban az alábbiakban vissza-visszatérő motívumként tűnik fel az antiszemitizmus és az örményellenesség rokonsága.

A konstantinápolyi ifjútörök kormányzat az első világháború során egy előre eltervelt, tudatos és szisztematikus népirtást hajtott végre az Oszmán Birodalom örmény közössége ellen. Erről maga az ifjútörök belügyminiszter, Talât pasa beszélt a konstantinápolyi német nagykövetség egyik munkatársának, kijelentve: az oszmán kormány a háború leple alatt kívánja véghezvinni a birodalom keresztény lakosságának teljes (*gründlich*) eltörlését.⁸² A genocídium kezdetét 1915. április 24-re teszi a szakirodalom, hiszen a Talât-vezette belügyi tárca parancsára ekkor kezdték meg az örmény politikai elit letartóztatását, majd kivégzését, ám valójában nem itt és nem ekkor kezdődött a genocídium. Az örmény népirtás első felvonását Ronald Suny az oszmán hadsereg örmény katonáinak lefegyverzésében és kényszermunka-hadtestekbe való sorozásában és szisztematikus kivégzésében látja, amely 1915 februárjának végén, márciusának elején zajlott le. „Ez jelentette az örmény közösségek izomzatának eltávolítását” – írja Suny.⁸³

Ezt követően kezdődött meg a keleti, úgynevezett „örmény vilajetek” keresztény lakosságának tömeges deportálása a mezopotámiai sivatagba, s az ott felállított koncentrációs táborokba. A pusztítás minden korábbi képzeletet felülmúlt. Teljes régiók örmény közössége tűnt el szinte nyomtalanul, Bitlisz vilajet 210 ezer fős örmény lakossága a világháború végére gyakorlatilag megsemmisült: 56 ezren éltek túl a deportálást, többségük a Közel-Keleten szóródott szét.⁸⁴ Max Erwin von Scheubner-Richter, Németország erzerumi konzulja 1915. augusztus 5-én arról számolt be a konstantinápolyi német nagykövetségnek: a vilajet örmény lakossága teljesen eltűnt.⁸⁵ Az ifjútörök kormányzat által háborús szükségletként elrendelt ún. „evakuációs” karavánokat ugyanis hetekig a tűző napon, napokig étlen-szomjan vezették a

⁸²Johannes Mordtmann 1915. évi beszámolóját idézi: Dadrian, Vahagn N.: The Armenian Question and the Wartime Fate of Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary. *International Journal of Middle East Studies* 1 (2002): 83.

⁸³ Suny, Ronald: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol” i. m. 22.

⁸⁴ Hovannisjan, Nikolaj: Az örmény genocídium. Budapest, 2009. 67.

⁸⁵ Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass.–London, 2016. 120.

sivatagon át, a legtöbben így szomjan haltak s el sem jutottak a szíriai gyűjtőpontokig. Az erzerumi konvoj például 18 ezer fővel indult útnak, akik közül mindössze 150 ember jutott élve Aleppóba.⁸⁶ Egy szemtanú később így írta le a könyörtelen menetet:

„Az ötvenkettedik napon egy újabb faluba értek, ahol a kurdok mindenüket elvették, amilyük volt, még az ingjeiket és kocsijaikat is, így a konvoj öt napig teljesen meztelenül menetelt a tűző napon. Napokon át egy falat kenyeret sem adtak nekik, egyetlen csepp vizet sem. Halálra szomjaztatták őket. Százával hulltak holtan a porba, nyelvük szénné száradt. [...] A hatvanadik napon, mikor elérték Viransehert, már csak 300-an éltek a 18 ezerből.”⁸⁷

Ahogy a Holokausztra vagy a ruandai népirtásra, úgy az örmény genocídiumra is jellemző volt a népirtó nemi erőszak jelensége.⁸⁸ Kutatásaim során az örmény nők ellen elkövetett tömeges szexuális bűncselekményekre és kényszerű iszlamizációjára, valamint az örmény gyermekek kényszerű asszimilálására és iszlamizációjára is találtam elsődleges forrásokat: 1921-ben alakult meg a Nemzetek Szövetsége kezdeményezésére egy nemzetközi vizsgálóbizottság Emma Cushman és W. A. Kennedy vezetésével, akik Anatóliába utaztak az „elrabolt” örmény nők és gyermekek felkutatására. Jelentésük szerint csak Kontantinápolyban hatezer, míg az ország többi részén mintegy 67 ezer örmény árvát kényszerítettek muszlim háztartásokba.⁸⁹ Bár a bizottság a muszlim háremekbe hurcolt nők számát nem tudta megbecsülni, sokat mondó adatot közölt a dán humanitárius aktivista, Karen Jeppe, aki 1926. évi aleppói missziója során

⁸⁶ Hovannisszján, Nikolaj: Az örmény genocídium i. m. 67.

⁸⁷ N. n. Massacre by Decree. *The New Republic* 1917. január 27. Idézi: Kloian, Richard D.: *The Armenian Genocide. News Accounts From the American Press (1915–1922)*. Third edition, fourth printing. Richmond, 2000. 202.

⁸⁸ Bár vita van a társadalomtudományokban arról, hogy a nemi erőszakról – amelynek célja nem az élet kioltása – lehet-e népirtásként beszélni, egyre általánosabb a konszenzus, miszerint lehet. Hiszen – amint arra Adam Jones is felhívta a figyelmet – a népirtások során, Jugoszláviától Pakisztánig, a nőkkel szembeni szisztematikus és tömeges nemi erőszak célja az áldozati csoport biztonságának és kohéziójának aláásása, teljes közösségek terrorizálása. Mindez megfélemlíthető az ENSZ népirtás-egyezményében megfogalmazott kritériumoknak, miszerint a népirtás „a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; [...] a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése”. Bővebben: Jones, Adam: Gender and Genocide in Rwanda. *Journal of Genocide Research*, 2002/4. 81–82. Az egyezmény teljes szövege itt elérhető: *Az 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetvényének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről*. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=95500016.tvr> [letöltés ideje: 2022. május 10.]

⁸⁹ *Report by Dr. Kennedy, Member of the commission. Work of the Commission of Enquiry with Regard to the Deportation of Women and Children in Turkey and Adjacent Countries*. Q^{U} Fond 430/1/1231, 11746–11750.

az ott talált több ezer menekült és deportált örmény nő közül mindössze egyetlen olyannal találkozott, aki nem esett nemi erőszak áldozatául.⁹⁰

A népirtás következtében megözvegyült örmény nők sorsát azonban jól szemlélteti az oszmán-örmény származású értelmiségi író, Jervant Odian tanúvallomása, melyet Vahe Tachjian kiemelkedő fontosságú monográfiája idéz: szülővárosában, az anatóliai Konyában – ahol 1914-ben több mint 16 ezer örmény élt – „a legtöbb [...] nő, aki elvesztette férjét, vagy prostituálttá vált, vagy török férfi szeretője lett, hogy elkerülje a száműzetést Der el Zorba.” Ezeket a nőket később egy újabb csapás is érte: saját nemzeti közösségük, a diaszpóra és Törökország örmény közössége kivetette őket, kényszerű prostitúciójuk, iszlamizációjuk és kényszerházasságuk miatt gyakran lenézték, kiközösítették őket, sőt, úgynevezett becsületgyilkosságokra is nem egyszer sor került.⁹¹

Máig nincs azonban egyetértés az örmény népirtás halálos áldozatainak számát illetően – általában 800,000 és 1,500,000 közé teszik a szakértők. Howard M. Sachar 800,000 és egymillió közé,⁹² Roger W. Smith egymillió fölé,⁹³ míg az Örmény Népirtás Múzeum és Intézet másfélmillióra teszi a halálos áldozatok számát.⁹⁴ A kortársak is különféle becslésekkel szolgáltak;⁹⁵ Henry Morgenthau, az Amerikai Egyesült Államok konstantinápolyi nagykövete (1913-1916) 1918-ban 600 ezer és egymillió közé tette,⁹⁶ míg Tahy László, Magyarországi ankarai nagykövete (1924-1933) 1927-ben egymillióra becsülte a halottak számát – erről Walko Lajos külügyminiszternek tett jelentésében számolt be: a „háboru folyamán az ujtörökök örménymészárlásainak legalább 1.000.000 örmény esett áldozatul.”⁹⁷

Jakub Bijak és Sarah Lubman átfogó elemzésében az eltérő számadatok közti jelentős különbség forráskritikai okaira hívják fel a figyelmet, illetve figyelmeztetnek: bár a legvalószínűbb, hogy az áldozatok száma 800 ezer és egymillió között lehetett, ennél pontosabb

⁹⁰ Vö.: Bjørnlund, Matthias: 'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide. In: *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Szerk. Herzog, Dagmar. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 2009. 24.

⁹¹ Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények* i. m. 70–73.

⁹² Sachar, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*. New York: A. Knopf, 1969. 107.

⁹³ Smith, Roger W.: *The Armenian Genocide: Memory, Politics, and the Future*. In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Houndmills–London: Macmillan, 1992. 1–20.

⁹⁴ The Armenian genocide. Armenian Genocide Museum & Institute. http://www.genocide-museum.am/eng/armenian_genocide.php [letöltve: 2021. március 9.]

⁹⁵ Az Örmények és Szíriaiak Amerikai Segélyszervezete (American Committee for Armenian and Syrian Relief) 1915 decemberében úgy számolt, hogy az egy évvel korábban két millió lelket számláló nyugat-örmény közösség mintegy fele, körülbelül egy millió örmény vesztette életét az 1915 áprilisát követő, szűk nyolc hónap alatt. Lásd: Million Armenians killed or in exile. [N. n.] *The New York Times* 1915. december 15. 5.

⁹⁶ Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York: Doubleday and Page, 1918. 321.

⁹⁷ Tahy László: *Az örmény katolikusok helyzete Törökországban*. 1927. július. 13. MNL OL K 63 a-32-1927-28.

értéket lehetetlen felmutatni.⁹⁸ Yair Auron Holokauszt-kutató azonban emlékeztet: „az áldozatok pontos számánál fontosabb azonban a tény, hogy az örmény lakosság felét lemészárolták, míg a maradékot elűzték három évezredes, történelmi hazájából.”⁹⁹

Az Osztrák-Magyar Monarchia bécsi kormányzata és a közös minisztériumok átfogó ismeretekkel rendelkeztek a szövetséges Oszmán Birodalom területén elkövetett népirtásról. Az osztrák külügyi levéltárak számtalan írott forrását őrzik az örmény népirtás tényének, a Konstantinápolyban missziót teljesítő osztrák-magyar diplomaták számos alkalommal adtak jelentést az éppen zajló népirtásról („Völkermord”), az örmény faj megsemmisítéséről („Exterminierung einer Rasse”) és az örmények totális megsemmisítéséről („gänzliche Ausrottung der Armenier”) – a jelentéseket Artem Ohandjanian válogatta össze és adta közre egy gyűjteményes kötet formájában 2005-ben.¹⁰⁰ Itt csak egyet emelnék ki ezek közül, melyet Pallavicini János örgróf, konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövet írt Burián István külügyminiszternek 1915 augusztusában:

„Voltak bizonyos felkelések, melyeket a törökök a legnagyobb kegyetlenséggel vérbe fojtottak. Nem csak a bűnösök bűnhődnek, minden férfit legyilkolják, sőt, a nőket és gyermekeket sem kímélik. A Fekete-tenger partjáról – amint azt a trebizond-i k. u. k. Konzulátus jelentései is alátámasztják – az örményeket tömegével, a férfiakat a nőktől és gyermekektől elkülönítve, az ország belsejébe, például Moszulba űzik. Nyilvánvaló, hogy csak nagyon kevesen érik el távoli végállomásukat. Emellett az örményeket szigorúan megfigyelik szerte Törökországban, tömegével zárják őket börtönbe, és az egész birodalomban rengeteg kivégzés történik a hadibíróságok ítéletei alapján. [...] Tegnapelőtt, a Nagyvezírral [Szaid Halim nagyvezírral - KPP] folytatott, mindvégig baráti beszélgetésem során szóvá tettem, hogy bár nagyon jól tudom, hogy a forradalmi, sőt, államellenes tendenciák jelen vannak az örmény lakosság körében, magától értetődő lenne, hogy csak a bűnös elemeket kell felelősségre vonni és szigorúan megbüntetni. Nagy hibának tartom, hogy a kormányzati szervek indokolatlan, szörnyű atrocitásokat követnek el, különösen a nők és gyermekek ellen. Felhívtam továbbá a Nagyvezír figyelmét arra, hogy eljöhét az idő, amikor Törökországot felelősségre vonják a török birodalom számára, végtére is, hasznos

⁹⁸ Bijak, Jakub – Lubman, Sarah: The Disputed Numbers: In Search of the Demographic Basis for Studies of Armenian Population Losses, 1915–1923. In: *The Armenian Genocide Legacy*. Szerk. Demirjian, Alexis. London: Palgrave Macmillan, 2016. 39.

⁹⁹ Auron, Yair: *The Banality of Indifference*. (New Brunswick, NJ: Transaction publishers, 2000. 48.

¹⁰⁰ *Österreich-Ungarn und Armenien 1912-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Szerk. Ohandjanian, Artem. Jerewan: Institut-museum für armenischen Genozid der Akademie der wissenschaften Armeniens, 2005.

népcsoport kiirtását célzó politikája miatt. Törökország nem számíthat arra, hogy Ausztria-Magyarország vagy Németország valamely módon védelmére kel az örmény kérdésben tanúsított szerepvállalásáért.”¹⁰¹

Henry Morgenthau, az Amerikai Egyesült Államok konstantinápolyi nagykövete 1918. évi memoárjában így emlékezett vissza a történetekre: „amikor a török hatóságok kiadták a deportálásokra vonatkozó utasítást, valójában egy teljes faj halálos ítéletét írták alá; nagyon jól tudták ezt, az ebben a témában velem folytatott megbeszélések során meg sem próbálták tagadni ennek tényét.”¹⁰² Utóda, Abram Elkus nagykövet (1916-1917) 1916 októberében az örmények kiirtásának folytatásáról írt jelentést Washingtonnak: „a deportálások és az azokat követő válogatott kegyetlenségek folytatódnak [...]. A deportált családok gyermekeit erőszakkal áttértik az iszlám hitre. Annak érdekében, hogy elkerüljék a civilizált világ szidalmát, amelyet a folytatólagos mészárlások idéznének elő, a török hivatalnokok áttértek az éheztetés, túlhajszolás, és a brutális bánásmód általi kiirtás ellenőrizhetetlen taktikájára, amely még a török történelemben is párját ritkítja...”¹⁰³

A háborús összeomlással együtt 1918 októberében a konstantinápolyi kormányzat is megbukott, Mustafa Arif Deymer váltotta Talât pasát a belügyminisztérium élén. Az újonnan kinevezett tárcavezető 1918 decemberében élesen bírálta elődje népiirtó politikáját: „kétségtelen, hogy voltak örmények, akik támogatták és uszították ellenségeinket, és néhány örmény képviselő bűnöket követett el a török nemzettel szemben [...] a kormány feladata azonban csak a bűnösök elszámoltatása. Sajnálatos módon háborús vezetőink, a fegyverkezés szellemétől fűtve, olyan törvényt hoztak a deportálásról, amely még a legvéresszájúbb banditák erkölcsi vadságát is felülmúlta. Elhatározták, hogy kiirtják az örményeket, és ezt véghez is vitték. A döntést az Ifjú Törökök Központi Bizottsága hozta és a kormány hajtotta végre.”¹⁰⁴

Az október 30-án megkötött mudroszi fegyverszüneti megállapodás értelmében a Szövetséges hadsereg felhatalmazást nyert arra, hogy – rendzavar esetén – az Oszmán Birodalom bármely területét fegyveres megszállás alá helyezze, amelyre mintegy két héten

¹⁰¹ Moszulba üzük = nach Mossul verbannt; a török birodalom számára, végtére is, hasznos népcsoport kiirtását célzó politikája = diese Politik der Exterminierung eines dem türkischen Reiche immerhin nützlichen Volkes. Vö.: Die Armenier werden im Gebiete der ganzen Türkei auf das Strengste überwacht. Nr. 66/P.B. Jeniköj, am 13. August 1915. In: Österreich-Ungarn i. m. 197–199.

¹⁰² Morgenthau, Henry: Ambassador i. m. 309.

¹⁰³ „[E]xtermination through starvation, exhaustion, and brutality of treatment”. U.S. National Archives. RG 59.867.4016/299. 1916. október 17. Jelentés Washingtonnak. Idézi: *The Ottoman Empire. A troubled legacy* i. m. 67.

¹⁰⁴ *Vakit*, 1918. december 13. Idézi: *The Ottoman Empire. A troubled legacy* i. m. 96-97.

belül Konstantinápoly megszállásával sor is került. A minél kedvezőbb békefeltételekben bízó új oszmán kormányzat ezért megkezdte a háborús kabinet vezetőivel szembeni bírósági eljárást a háborús bűnök, többek között az örményekkel szemben elkövetett bűncselekmények vádjával. Az Ifjútörök kormány kulcsszereplői közül heten – Talât, Enver, Dzsemál, és Sakir pasa, Nazim, Bedri és Azmi bég – azonban ekkorra már elmenekültek Törökországból, így valódi elszámoltatásra nem került sor.¹⁰⁵

Bizonyos történetírói megközelítések szerint az örmény népirtásnak mindazonáltal nem lett vége az első világháború lezárásával és az Oszmán Birodalom felbomlásával. A jereváni Örmény Népiirtás Múzeum és Intézet honlapján olvasható rövid történeti összefoglaló szerint a genocídium 1915-től 1923-ig tartott, „az Ifjútörökök kormánya tervelte el és hajtotta végre, majd később a kemalista kormány végezte be.”¹⁰⁶ Az oszmán háborús összeomlást követően ugyanis a Musztafa Kemál által vezetett irreguláris nemzeti hadtestek (Kuva-yi Milliye) 1919-től kezdődően nem csupán a megszálló szövetséges haderőkkel, de a görög és az örmény fegyveresekkel is felvették a harcot, amelynek során az utolsó oszmán rezsim népirtó politikáját folytatták: vérengzésekkel és deportálásokkal tizedelték a nem-muzulmán lakosságot, a fokozatosan kiszoruló francia és brit csapatokkal való kollaboráció vádjával a népirtás már visszatelepült túlélőit szisztematikusan elűzték. Volt, ahol tűzzel (Szmirna), máshol vassal (Maraş), s volt, ahol egy tollsercenéssel (Lausanne) távolították el az egykori Bizánc utolsó számottevő örmény, görög és asszír közösségeit: az 1920-as évek során több mint egy millió kereszténynek kellett elhagynia az egykori Oszmán Birodalom területét.¹⁰⁷ Az exodus az 1930-as években is folytatódott, 8–10 ezer örmény kényszerült áttelepülni Szíriába.¹⁰⁸

A két világháború között újraépülő magyar diplomatahálózat is tanújelét adta a kemalista kormányzat népirtó politikájának. Villani Lajos¹⁰⁹ trieszti konzul (1919-1923) arról tájékoztatta Bánffy Miklós külügyminisztert 1922-ben, hogy az „örmények nagy része még a

¹⁰⁵ Vö.: Höss, Anette: *The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat*. In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Houndmills–London: Macmillan, 1992. 208–221.

¹⁰⁶ Az Örmény Népiirtás. Örmény Népiirtás Múzeum és Intézet. http://www.genocide-museum.am/eng/armenian_genocide.php [letöltve: 2021. március 9.]

¹⁰⁷ Tusan, Michelle: *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*. Berkeley, CA: University of California Press, 2012. 145.

¹⁰⁸ Vö.: Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények* i. m.. 107.

¹⁰⁹ Villani Lajos castello-pillonicoi báró (1891-1948) Bécsben, a Konzuli Akadémián tanult, 1914-től diplomáciai szolgálatot teljesített Skutariban, Triesztben, Durazzóban, Milánóban, Ankarában majd Belgrádban. 1919-1923 között volt trieszti konzul, ezt követően egészen 1939-ig a Külügyminisztérium Kulturális Ügyosztályának vezetőjeként dolgozott. 1939-ben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem szerezte meg bölcséleti doktorátusát. 1940-től Helsinkiben Magyarország nagykövete. Vö.: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémia Kiadó, 1967. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> [letöltve: 2021.01.10.]

háború alatti mészárlásoknak esett áldozatul. A még megmaradt töredékeket valamint a görög lakosságot kemalisták üldözik és kiirtják.”¹¹⁰ A szmirnai tűzvészrel kapcsolatban tett jelentésében abbéli meggyőződésére tett utalást, hogy a tüzet szándékosan gyújtották: a „borzalmas tűzvész keletkezésének első okai ugya[n] ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik tehették elmenekültek, az ottmaradottak közül pedig a férfiakat a törökök kényszer munkára deportálják Anatólia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a török részére oly veszély[es] volt, radikális megoldást nyert.”¹¹¹

Említést érdemel a Magyarországot a Nemzetek Szövetsége előtt, Genfben képviselő Hevesy Pál¹¹² rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (1927-1931) egyik 1928. évi, Walko Lajos külügyminiszterhez intézett jelentése, amelyből megismerhetjük Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter véleményét a törökországi kisebbségek jogairól. „A nemzetiségi kisebbségek védelmét és az irántuk való érdeklődést általában nevelésnek tartja, mondván, hogy ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!”¹¹³ – idézte a tárcavezető egy déjeuner alkalmával tett kijelentéseit jelentésében a diplomata.

Tahy László¹¹⁴ Magyarország ankarai nagyköveteként (1924-1933) több jelentésben is beszámolt Walko Lajos külügyminiszternek a törökországi keresztény kisebbségek helyzetéről.

¹¹⁰ Villani Lajos: *Helyzet Kis-Ázsiában*. 1922. március 11. MNL OL K 63 a-32-1922-1-23.

¹¹¹ Villani Lajos: *Szmirnai események*. 1922. október 11. MNL OL K 63 a-32-1922-1-78. Egy későbbi jelentésében kijelentette: a „nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett „raya” lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt.” Lásd: Villani Lajos: *Idegenek helyzete Szmirnában*. 1922. november 2. MNL OL K 63 a-32-1922-1-90.

¹¹² Hevesy Pál (1883-1987), bár zenésznek készült, kézsérülése miatt a jogtudományhoz fordult. Budapesten, Münchenben, Freiburgban, Párizsban és Londonban jogot hallgatott, majd rövid ideig Budapesten, mint vármegyei jegyző dolgozott. 1908-ban a Külügyminisztérium kötelékébe került, ahonnan első kiküldetése Konstantinápolyba vitte. 1927 és 1931 között rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként Genfben szolgált: a magyar delegáció vezetője volt a Nemzetek Szövetségénél, ahol élelmezési ügyeivel foglalkozott. Magyarországot képviselte a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnál és számos nemzetközi konferencián. 1942-ben kilépett a külügyi szolgálatból, brit állampolgárságot szerzett és Londonba költözött, de csak 1945-ig, amikor Ausztriában vonult nyugalomba. Emlékirata, a Kilencven év alatt a föld körül, kéziratban maradt fenn. Az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó diplomatája volt. Vö.: Magyar Életrajzi Lexikon i. m.

¹¹³ Hevesy Pál: *A török külügyminiszter Genfben*. 1928. március 27. MNL OL K 63 a-32-1928-15.

¹¹⁴ Tahy László (1881-1940) a bécsi Konzuli Akadémia elvégzése után 1904-től a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál dolgozott, 1905-től az Osztrák-Magyar Monarchia bukaresti konzulátusán, majd a bécsi közös külügyminisztériumban vállalt állást. 1907-ben a tunéziai Monasztir alkonzuli hivatalát foglalta el, 1913 őszétől Bagdadban, majd a Monarchia összeomlásáig Moszulban és Konstantinápolyban teljesített szolgálatot. Az önálló magyar külügyi szolgálat megszervezése során 1920-tól a prágai diplomáciai képviselő vezetője 1922. március 24-ig. 1924 februárjától ankarai rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1934-től berni követ és a Nemzetek Szövetsége melletti képviselő vezetője. 1935 januárjától a Gömbös-kormányban miniszterelnökségi, majd 1938

Ezekben megállapította, hogy Törökország nem tett eleget a Lausanne-i békeszerződés kisebbségi jogokat biztosító cikkelyeinek, amelynek következtében még a háborút túlélő keresztény közösségek is szinte teljesen eltűntek Törökországból. Az egyházak függetlenségét felmorzsoló kormányzati nyomásgyakorlásról adott számot: az örmény katolikus egyház világi tanácsába puccsszerűen próbálta a kormány saját embereit ültetni, amit csak Angelo Rotta – aki ekkor apostoli delegátusként Törökországban teljesített szolgálatot – erélyes fellépése volt képes megakadályozni. Mint írta, az „örménykatholikusokról rajzolt [...] vigasztalan kép többé kevésbé ráillik az összes törökországi keresztény közösségekre is, melyeknek mihamarább csak Konstantinápolyban fognak képviselői és hívői maradni. [...] Sajnos a békék után oly időszakban élünk, midőn a morális erők, legalább átmenetileg alig érvényesülnek s legfeljebb láthatatlanul hatnak lassan egy jobb jövő felidézésére.”¹¹⁵

A Szentszék és Ankara között létesítendő diplomáciai kapcsolat kilátásairól tett, 1928. évi jelentésében a katolikus patriarchátusok működését ellehetetlenítő török politikáról írt, aminek következtében, véleménye szerint, pusztulásra ítéltetett még a maroknyi örmény katolikus közösség Törökországban: mint „keresztény elem ázsiai Törökországban már csak az örmény katolikusok vegetálnak. Az örménypusztítás által számukban megcsökkenve teljesen mohamedán környezetben, ellenséges nép és hatóságok között, mindenféle utazási korlátozással megnyomorítva, számuk állandó kivándorlással rohamosan fogy.”¹¹⁶

Különösen érdekes adalékkal szolgál az örmény népirtás, és általában a népirtások terminológiai hátteréhez a Tahy jelentéseiben használt „örménymészárlás” és „örménypusztítás” kifejezések, amelyek kifejezetten az örmények ellen az első világháború során az Oszmán Birodalomban elkövetett kitelepítések és mészárlások motivációjára, tehát a népirtás indítékaira tett utalással bírtak, s az idegen nyelvű irodalomban gyakran használt armenocídium kifejezés magyar megfelelőjeként értékelhető. Ismeretes, hogy a genocídium fogalmát 1944-ben honosította meg Raphael Lemkin (1900–1959) lengyelországi származású jogász a nemzetközi jog fogalomtárában, ezt megelőzően a nemzeti/etnikai/vallási csoportok teljes vagy részleges kiirtására tett kísérleteket világszerte nyakatekert kifejezésekkel illették. Németországban már a 19. század óta használatos a *Völkermord* terminus, míg Magyarországon a népirtás kifejezés vált általánossá ugyancsak a 19. század során, melyet rendre az egyes népek megsemmisítésének céljával elkövetett tömeges erőszakra való vonatkozással használtak a

májusáig belügyi államtitkár. 1935-1939 között Balassagyarmat kormánypárti képviselője volt. Vö.: Magyar Életrajzi Lexikon i. m.

¹¹⁵ Tahy László: *Az örmény katolikusok helyzete* i. m.

¹¹⁶ Tahy László: *Törökország és a Szentszék között létesíteni szándékolt diplomáciai kapcsolat*. 1928, március 13. MNL OL K 63 a-32-1928-11.

sajtóban és az irodalomban. Első, általam ismert alkalmazása 1849-ből származik, méghozzá a magyar végrehajtó hatalom, az Országos Honvédelmi Bizottmány hivatalos értesítőjéből, a *Közlöny*ből. 1849 februárjában az „alkotmányos kormány [...] hírlapi orgánuma” a következőképpen adott hír a Bács vármegyei szerbek és magyarok közötti vérengzésekről: „a’ befogott ráczokat pedig kimondhatatlan kínzásokkal pusztíták. Mezítelenre vetkeztetik őket, ’s négy kéz lábra állítva, hasuk alatt szalmával tüzelnek, átfürt füleiknél fogva akasztják őket ’stb. [...] Ez jelenleg képe Bácsnak, a’ népirtás, embermészárlás véres színhelyének.”¹¹⁷ Rendkívül hasonló kontextusban, etnikai csoportok közötti tömeges gyilkossággal kapcsolatban használta Tahy László az „örménypusztítás” kifejezést, így megalapozottan feltételezhetjük, hogy ő maga is a nemzeti csoport elpusztításának szándékát, a történetek népirtás-jellegét kívánta jelentéseiben kiemelni.

A Holokauszt borzalmai mellett az örmény népirtás szomorú története nyújtotta az elsőszámú motivációt Rafael Lemkin nemzetközi jogász és emberi jogi aktivista számára a népirtás büntetének megelőzése és megbüntetése nemzetközi jogi szintre való emelése érdekében tett erőfeszítései során. Már a II. Abdul Hamid szultán uralkodása alatt elkövetett vérengzéseket is áthatóan tanulmányozta, s meggyőződése volt, hogy „világosan látszik, hogy az Oszmán Birodalomban nincs helye keresztény hitű személyeknek. A szultán politikai programja szerint a nem-muszlim elemektől, amelyek sértették a Birodalom homogenitását, s amelyek nem mindig fogadják el az elnyomást, meg kell szabadulni. Alapelve, miszerint *’az örmény kérdéstől úgy lehet megszabadulni, ha megszabadulunk az örményektől’* nagy alaposággal került alkalmazásra és katasztrofális következményekkel járt e keresztény faj számára.”¹¹⁸ Az 1915-ben kezdődő mészárlásokról, már mint az örmény nemzet végső elpusztítására tett kísérletről írt: „az örmények kiirtását politikai okokból határozták el, egy egységes Török Állam kialakítására tett, hosszú múltra visszatekintő törekvések jegyében, mindazonáltal az atrocitások elkövetésére az embereket a »szent háborúra«, »dzsihádra« való felbujtással lehetett rávenni.”¹¹⁹

Sokan vonnak párhuzamot az örmény népirtás és a Holokauszt között. Yehuda Bauer Holokauszt-kutató 1982. évi monográfiájában kijelentette: „az örmények tömeges elpusztítása

¹¹⁷ 1863-ban a *Pesti Napló* már bevett terminusként alkalmazza a kifejezést: „az oroszok [...] mivel se igazolhatnák a lengyelek ellen elkövetett kegyetlenségeiket inkább, mint ha hivatkoznának az angolok által ezelőtt öt évvel Kelet-Indiában követett megtorlási rendszerre, mely némely pontokban hasonlított a népirtáshoz.” Vö.: Bácsmegyéből. [N. n.] *Közlöny* 1849. február 2. 61., Nézetek a lengyel ügyben. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1863. május 19. 2.

¹¹⁸ *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide*. Szerk. Yeghiayan, Vartkes. Glendale, Ca.: Center for Armenian Remembrance, 2008. 77.

¹¹⁹ *Raphael Lemkin's Dossier* i. m. 78.

az első világháború alatt [...] a Holokauszt árnyékát vetítette előre.”¹²⁰ Richard L. Rubinstein hasonló következtetésekre jutott, melyeket egészen explicite módon fogalmazott meg: „az első világháborús török kormány megfontolt döntése, miszerint az ország keresztény örmény lakosságának szisztematikus kiirtása által átalakítja a török társadalmat, anticipálta az európai zsidóság elpusztítását módszerében, méreteiben és szándékában.”¹²¹ Israel Charny még ennél is tovább ment, amikor azt írta, hogy az „örmény népirtás számos tekintetben tarthat számot figyelmünkre, többek között, mert a gyilkos huszadik század népirtásainak egyik korai példája volt, és sokan a Holokauszt egyik »főpróbájaként« tekintenek rá. Az örmény népirtás egy szemléletes példája az államilag gondosan megszervezett és lebonyolított, előre megfontolt népirtásoknak.”¹²²

¹²⁰ Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust*. New York: F. Watts, 1982. 58.

¹²¹ Rubinstein, Richard L.: *The Age of Triage. Fear and Hope in an Overcrowded World*. Boston: Beacon Press, 1983. 12.

¹²² Charny, Israel: Introduction. In: Uő. (szerk.): *Widening Circle of Genocide*. New Brunswick, NJ: Transaction, 1994. xix. (Genocide: A Critical Bibliographic Review, vol. 3)

V. Az örmény kérdés versengő narratívái

Az örmény kérdéssel kapcsolatos szakirodalom gyakran megragad a kérdés pusztá eseménytörténeti leírásánál,¹²³ s csak ritkán mutat túl jog-,¹²⁴ diplomácia-¹²⁵ és népiirtástörténeti vonatkozásain, illetve nemzetközi jogi¹²⁶ és historiográfiai¹²⁷ aspektusain. Akik az örmény kérdés meghatározására vállalkoznak, többnyire elvesznek a nyakatekert, sokszorosan mellérendelt összetett mondatokban, a történetírói szándék megadja magát a történeti folyamatok komplexitása és szegmentáltsága előtt.¹²⁸

Amennyiben azonban figyelmen kívül hagyjuk hagyományos értelmezéskereteit és diskurzusként szemléljük, az örmény kérdés jelentéshalmazának olyan rétegei is felfedik magukat, amelyek a korábbi vizsgálatok során rejtve maradtak. Dolgozatom szempontjából e jelentésrétegek közül kiemelkedik az örmény kérdés, mint diskurzus, hatalomgyakorlási technikát betöltő szerepe, a nyelvhasználatban tetten érhető befolyásolási szándék.

E fenti, diszkurzív megközelítés alapján az örmény kérdésnek két jól elkülöníthető, egymással szembenálló és versengő narratíváját különböztethetjük meg: az örményellenesség és az armenofília diskurzusait. Az örmények lakta területek sorsát érintő állásfoglalás ugyanis (bár nem kizárólagosan, de rendszerszintű mintát követve az általam feltárt, a századfordulót követő megnyilvánulások túlnyomó többségében) egészen más narratív színezetet nyert Párizsban, mint amelyet Berlinben. Az első világháborút közvetlenül megelőző frankofón és angolszász nyilvánosságban (az irodalomban éppúgy, mint a politikai beszédben és a közéletben) ugyanis az örmény kérdés armenofil és törökellenes narratívája lett átfogó

¹²³ Fodor Gábor disszertációjában az „örménykérdés” alatt „az Oszmán Birodalomban élő örmények nemzetiségi mozgalmát” érti, „amely az 1860-as években kezdődött, az 1878-as berlini konferenciával tört felszínre, és az első világháborús örménymészárlásokkal, majd Örményország megalakulásával ért véget”. Vö.: Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében, 1848-1939. Az Oszmán Birodalom örmény lakosságának 19-20. százai története magyar szemmel*. Doktori disszertáció. Budapest–Isztambul, 2018.

¹²⁴ Movsesian, Mark: *Elusive Equality: The Armenian Genocide and the Failure of Ottoman Legal Reform*. *University of St. Thomas Journal of Law & Public Policy* 2 (2010): 1–17.

¹²⁵ Payaslian, Simon: *United States policy toward the Armenian question and the Armenian genocide*. New York, 2005.

¹²⁶ Toufayan, Mark: *Empathy, Humanity and the “Armenian Question” in the Internationalist Legal Imagination*. *Revue québécoise de droit international* 1 (2011): 171-191.

¹²⁷ Steinberg, Oded Y.: *James Bryce and the Origins of the Armenian Question*. *Journal of Levantine Studies* 2 (Winter, 2015): 13–33.

¹²⁸ Lásd például Armen Kirakosján *Az örmény kérdés és az örmény népiirtás* című összefoglalóját, miszerint az örmény kérdés az „örménységet érintő politikatörténeti problémák összessége: Örményország felszabadítása, az független örmény államiség helyreállítása az Örmény Felföldön, tömeges mészárlások és deportálások által az örmények kiirtására tett oszmán politikai törekvések a 19. század végétől a 20. század elejéig, illetve az európai hatalmak válaszlépésként tett nyomásgyakorlása az oszmán kormányokra annak érdekében, hogy megvalósítsák az örmény reformokat, az örmény függetlenségi mozgalom és a népiirtás nemzetközi elfogadása.” Kirakosyan, Armen: *Haykakan harcy' ev hayeri ceghaspanutyuny': Patmairavakan erralezu teghekanq*. Erevan, 2006. 72.

kormányzati és társadalmi támogatásra, míg Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában az örményellenesség turkofil narratívája.

Dolgozatom egyik alapvetése szerint az örmény kérdés, mint a keleti kérdés¹²⁹ egyik kiemelt fontosságú társdiskurzusa, csakis az orientalizmus kontextusában értelmezhető, a Kelet – ez esetben az oszmán területek – feletti uralmat célzó politikai törekvések faji és civilizációs megkülönböztetéseken alapuló diszkurzív hatalomtechnikai eszközként, a politikai befolyásolás nyelvi stratégiájaként nyilvánult meg az első világháborút övező években.

A keleti (s általa az örmény) kérdés valódi jelentőségét is ebben, határokon átívelő diszkurzív-politikai szerepében ragadhatjuk meg, ugyanis nem korlátozódott az oszmán területek és lakosai feletti nagyhatalmi hegemon törekvések pusztán megfogalmazására, de mint az első világháborúhoz vezető utat jelző retorikai/ideológiai vezérfonalak egyike jelentkezett, s ezáltal alapjaiban határozta meg nem csupán a nemzetközi kapcsolatokat, de hozzájárult az érlelődő totális háború eszközeinek legitimálásához, valamint a háborút követő új hatalmi rend radikális határmódosításaihoz és „béketeremtő” rendelkezéseihez.

A keleti kérdés motorjaként kezdettől fogva az Orosz Birodalom expanzív ázsiai befolyás- és területszerző törekvései hatottak, I. Nagy Péter cár dagesztáni hódításaitól kezdődően a berlini kongresszuson át egészen az 1914. novemberi hadüzenetig. Kulcsfontosságú mozzanat volt, amikor Nagy Katalin hódításai révén Oroszország 1774-ben kijutott a Fekete-tengerhez, s a cárnő kinyilvánította a Dunai Fejedelemségek és az Oszmán Birodalom területén élő keleti keresztények feletti védnökség igényét. A Brit Birodalom figyelme ugyanis ettől kezdve másfél évszázadon át a tengerszorosokra is kiterjedt, míg a Duna-medencéig nyújtózó orosz nagyhatalmi törekvések már nem csupán a Habsburg Monarchiában születtek aggodalmat, de a teljes európai koncertben, így előbb az egyensúlyra törekvő Londonban, majd az egyesülő Itáliában és Németországban is feszültséget keltettek.

A századfordulóhoz közeledve az európai erőegyensúly felbomlásának két kulcsfontosságú színterét azonosíthatjuk: a német egységgel Európa szívében felemelkedő új nagyhatalomban és az erejét veszítő Oszmán Birodalom által hátrahagyott hatalmi vákuumban. A frankfurti békével szerzett német nagyhatalmi pozíciók fenntartására hozta létre Otto von Bismarck német kancellár a Három Császár Szövetségét, amely azonban végül a keleti kérdés

¹²⁹ A keleti kérdést Bodnár Erzsébet így határozta meg: „az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.” Vö.: Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Budapest: Hungarovox Kiadó, 2008. 11.

következtében bomlott fel. Ez a konfliktushelyzet hívta életre, s bővítette négyállami védszövetséggé a Kettős szövetséget, majd a boszniai annexiós válság volt, amely elhozta a végső kenyértörést Szentpétervár és Bécs között. A Balkán-háborúkban kicsúcsosodó török pozícióvesztésből való kiútkeresés végső formáját a Porta és Berlin közeledése teremtette meg, amely a Berlin-Bagdad vasútvonal mentén erősítette a Központi hatalmak előbb laza, majd a háborúban megszilárduló érdekközösségét. Az érdekegyeztetés úgy a német, mint az osztrák–magyar háborús retorikában, a sajtócenzúra-törvényekben és az azokból fakadóan túlsúlyba került oszmánpárti megnyilatkozásokban, s végső soron a keleti kérdés jellemzően törökbarát olvasatának megszilárdulásában is tetten érhető.

Németellenes élel, de a gyarmati konfliktusok kölcsönösen hasznos rendezése céljával jött létre az Entente cordiale, amely végül brit és francia részről a közel-keleti oszmán területek felosztásában is egyetértést teremtett a világ két vezető gyarmatbirodalma között. Bár Londonban és Párizsban más-más tényezők befolyásolták az Oszmán Birodalomhoz fűzött politikai és társadalmi viszony alakulását, a Kelet feletti nyugati hegemóniát és felsőbbrendűség tudatot zászlaján hordozó két gyarmatbirodalomban a világháború közeledtével kézenfekvő volt az orientalizmus törökellenes irányú kiélesítése. Az első világháború során a brit és a francia állami hadipropaganda és sajtócenzúra kezdetben a németnél is hevesebben élt a befolyásolás és a tematizáció erejével, s a háború végére totalitárius ideológiai küzdelemmé züllesztette a nagyhatalmi szembenállást és azok egyes frontjait, így a keleti, s benne az örmény kérdést is.

V.a. Hadiorientalizmus: az első világháború és a civilizációk harca

Amint azt a III. fejezetben is írtam, az orientalista diskurzus a 20. század elejére Franciaországtól Oroszorszáig egész Európában büvkörébe vonta a nyilvánosságot, meghonosítva a kulturális felsőbbrendűség és a civilizációs misszió tudatát a „visszamaradott”, „barbár”, szomszédos és távoli népekkel szemben.

Az első világháború egy minden szinten totális összecsapás volt. Az ellenség teljes megsemmisítése céljával a harcoló felek a pusztítás szolgálatába állították a modern ipar összes vívmányát, általános mozgósítást rendeltek el, csatarendbe szervezték a gazdaság és társadalom minden szféráját, így a sajtót, a szűkebb értelemben vett nyilvánosságot és diskurzusait. Ahogy Schmidt Mária fogalmazott: az „európai, később világháborúvá duzzadt összecsapás a régi

vallásháborúkhöz hasonló ideológiai háborúként zárult”¹³⁰, amely a haditermelés és a mozgósítás gördülékenysége céljából igyekezett a társadalom minél szélesebb rétegeit a hadicélok szolgálatába állítani, s ezt a lehető leghevesebb érzelmek kiváltásával, az ellenfelek, akár teljes nemzetek démonizálásával kísérelték meg elérni. Ezt a célt szolgálta a cenzúra bevezetése és a háborús propagandagépezet beindítása az Egyesült Királyságban és Franciaországban csakúgy, mint Németországban és Ausztria-Magyarországon, és e cél eszközeként vetették be az orientalizmus jól ismert szólamaikat is, mint a befolyásolás diszkurzív technikáját.

Az első világháború során a kulturális és civilizációs felsőbbrendűség és a vad barbarizmus vélt szembenállásának elképzelt ütközőtere elmosódott Európában, korábbi, földrajzi (kelet-nyugati/észak-déli) kereteit ledöntve az orientalizmus világlátása szigorúan a szövetségi rendszerek határaihoz igazodott. Soha nem látott erővel robbant be az európai nyilvánosságba egy régi ismerős, a hadiorientalizmus,¹³¹ avagy az orientalista-rasszista színezetű háborús retorika, amely a kulturális felsőbbrendűség tudatát, a civilizáció védelme és az ellenség barbarizmusa nevében legitimálja a háborút. Ezúttal azonban a régi érvrendszer már nem korlátozódott a gyarmati háborúk vagy a keleti kérdés során megismert¹³² földrajzi keretekre, az antanthatalmak Németországot és Ausztria-Magyarországot éppúgy, mint az Oszmán Birodalmat, a civilizáció ellenségeiként, a barbarizmus és kegyetlenség megtestesítőiként ábrázolták. Fordított folyamatok játszódtak le a központi hatalmak országaiban: hadipropagandájuk révén kiragadták az Oszmán Birodalmat az egzotikus és visszamaradott Kelet kereteiből, s az orosz önkénnyel szemben a civilizált Európa védőbástyájának magaslatára emelték, míg az orosz, brit és francia seregeket barbár hordákként festették le a hírlapok és nyomtatványok hasábjain, a nyilvános beszédek és viták szólamaiban. Az alábbiakban e jelenséget csupán az érzékeltetés céljával, röviden mutatom be egyik részről a francia, másik részről a magyar példán keresztül.

Ahogy azt Nicolas Beaupré kimutatta, a francia sajtó, irodalom és képzőművészet a napóleoni háborúk óta bevett szokásává tette az ellenség „brutalizálása” (*barbarisation*), amely

¹³⁰ Schmidt Mária: Vákuum. *Látószög. Schmidt Mária blogja*. 2022. december 1. <https://latoszogblog.hu/aktualis/vakuum/> [letöltve: 2023. február 24.] Lásd továbbá: Schmidt Mária: *Új Világ Született 1918-1923. Esszé*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019.

¹³¹ A hadiorientalizmus kutatása kulturális szemszögből közelít a hadtörténethez. Tárnya a háborút övező diszkurzív közeg, a szűkebb hadvezetéstől a legszélesebb nyilvánosságig, amely a háború szolgálatába állítja az orientalista felsőbbrendűség tudatát mozgósító erejét, s amely ideológiai kötőanyagául szolgált oly sok modernkori háborúnak, mint például Irak vagy Afganisztán amerikai megszállásának. Bővebben lásd: Porter, Patrick: *Military Orientalism. Eastern War Through Western Eyes*. New York: Columbia University Press, 2009. illetve *Orientalism and War*. Szerk. Barkawi, Tarak – Stanski, Keith. New York: Oxford University Press, 2012.

¹³² Chowdhury, Arjun: Shocked by War. The Non-Politics of Orientalism. In: *Orientalism and War* i. m. 19–37.

különösen az 1870-71 közötti porosz-francia háború óta egyre erőteljesebb németellenes élt öltött magára. E folyamat 1914-1918 között csúcsosodott ki, amikor a háborús propagandagépezet nem csupán a berlini vezetést, de a teljes német lakosságot és kultúráját az emberiséget és civilizációt fenyegető veszélyként, a vad barbarizmus képében ábrázolta. „Ezekben a munkákban a barbarizmus alapvetően germán, míg a III. Francia Köztársaság a civilizáció csúcsaként jelent meg” – írta Beaupré.¹³³ A francia kiadók nyomdáiból sorjában futottak ki az olyan kiadványok, mint a *Barbarie Allemande – Patriotisme Français*¹³⁴ (avagy Német barbarizmus – francia patriotizmus), amelyek ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket tartalmaztak: „ez a faj [a német – KPP], az emberiség igazi istencsapása, [...] amelyen a barbarizmus telepedett meg, s amely háborodottan büszke brutális erejére és állítólagos civilizációjára.”¹³⁵

Mikor Olaszország az Antant oldalán belépett a háborúba, a francia Joseph Joffre tábornok úgy üdvözölte új szövetségeseit, „mint küzdőtársakat abban a nagy küzdelemben, amelyet a civilizáció a barbárság ellen folytat.”¹³⁶ A francia klérus is a francia *gloire*-t hirdette s az orientalista narratívát alkalmazta, amikor 1915 augusztusában kilencnapos böjtöt rendelt el a francia fegyverek diadaláért. Az erről rendelkező körlevél érvelése szerint a francia nemzet ügye „az igazság ügye, mert területeink integritásáért és nemzeti függetlenségünkért harcolunk. Ügyünk a civilizáció ügye, mert a jog elveit védjük és azoknak a szerződéseknek oltalmát, amelyeknek keretén kívül nincs civilizáció.”¹³⁷

Prohászka Ottokár 1917-ben a *Katolikus Szemle* hasábjain kritizálta a francia hadiorientalizmust. A székesfehérvári püspök azzal vádolta a francia kormány tagjait, hogy a „latin kulturán kívül, az ő beállításuk szerint, más kultúra nincs. A germán kultúra meg épen nem számít. Amit annak hívnak, az csak barbárság s így a kultúra amúgy igazában a latin kultúra.”¹³⁸

Az első világháború éveiben a magyar nyilvánosságban is meghonosodott a hadiorientalizmus, az ellenséges államokat, vezetőiket és lakosait vezér- és véleménycikkek, tárcák és híradások, parlamenti felszólalások és nyilvános beszédek százai igyekeztek

¹³³ Beaupré, Nicolas: *Barbarie(s) en représentations : le cas français (1914-1918)*. *Histoire @ Politique* 26 (2015): 17–29.

¹³⁴ Bellet, Charles: *Barbarie Allemande – Patriotisme Français*. Discours Prononcé á la réunion de la Société d'Archéologie de la Drôme le 15 mars 1915. Valence: Imprimerie de Jules Céas et Fils, 1915.

¹³⁵ Bellet, Charles: *Barbarie Allemande...* i. m. 8–9.

¹³⁶ Az olasz színesek. Askarik a kultúra szolgálatában. [N. n.] *Pesti Napló* 1915. május 29. 11.

¹³⁷ Francia érsekek körlevele. *Budapesti Hírlap* 1915. augusztus 4. 6.

¹³⁸ Prohászka Ottokár: A latin s germán kultúra a világháborúban. *Katolikus Szemle* 1 (1917): 6–20.

megfosztani alapvető emberi és civilizációs értékeiktől, s ezzel párhuzamosan a könyörtelenség és barbarizmus tulajdonságaival felruházni. Az elsőszámú célpont Oroszország volt.

A haditudósítások horribilis képet festettek az orosz hadsereg kegyetlenségeiről, a választott jelzők rendre az oroszok démonizálását szolgálták. Az MTI hadi sajtószállásáról már 1914 augusztusában közölték, az „összes híradásokból egybehazóan az tűnik ki, hogy az oroszok ismert barbár harcmodoruknak megfelelően, úgy saját, mint az idegen területeken mindent elpusztítaniak.”¹³⁹ A *Budapesti Hírlap* német kormányzati tájékoztatás alapján pedig közölte, hogy az „orosz hordák nem riadtak vissza sebesült német katonák barbár legyilkolásától és megcsönkítésétől sem [...] az oroszok rémtettei az ördögi kínzás jellegét öltötték.”¹⁴⁰ A *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* ezekben a napokban a napi félmillió példányszámot is elérték, a kávéházak és olvasóköri révén e hírek szinte a teljes magyar lakosságot elérték.

1916 júniusában bejárta a magyar sajtót egy állítólagos eset, amikor Pensában, a hadifoglyok egyik kijelölt transzferállomásán több mint 700 török foglyot éhezettek halálra egy vonat zárt kocsiiban. A *Pesti Hírlap* vezércikke az antantállamokat vonta felelősségre: „hol van hát az az entente, amely az európai civilizációért harcol a mi barbarizmusunk ellen, mialatt Pensában, európai Oroszországban, ilyesmi történik és hol van az a Wilson, aki a humanizmus jelszavait fújja szakadásig?!”¹⁴¹

Oroszország mellett 1914 augusztusától Belgium is sorra került. A *Pesti Napló* cinikus hangvételű, *Ahol a civilizáció terem* című tárcája sokat mondóan múltidőbe helyezte, kijelentő mondattal kezdte eszmefuttatását: „Belgiumot a civilizáció főfészkeként tartották”, majd egy antwerpeni incidens kapcsán, miszerint „német nőket mezítelenül hurcoltak ki lakásukból [...] az idegen kereskedők házaik fölgyújtották, a menekülőket lekasabolták, a gyermekek karját eltörték, öregek szemét kiszúrták a belgák” a felelősségrevonás alábbi kérdésfelvetésére jut: „Belgiumban annyira a civilizáció, mint a polyva. Azt azonban jogosan tudakolhatjuk, mikor ül össze az a belga misszió, amely az antwerpeni eseményeket összefoglalja?”¹⁴²

A brit és francia gyarmatbirodalom civilizációközvetítő és kultúraépítő szerepét a világháború alatt már csak a legritkább esetben ismerték el a magyar nyilvánosságban, helyettük a német missziótudat került előtérbe. A *Világ* egyik tárcája például így írt: az „angol, ez a délibáb, aki civilizációt ígér, hogy magához édesítse azt, akire számít. De flották és

¹³⁹ Az oroszok barbár harcmodora. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1914. augusztus 25. 9.

¹⁴⁰ Német emlékirat az oroszok kegyetlenkedéséről. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1915. április 9. 4.

¹⁴¹ Pensa és Washington [N. n.] *Pesti Hírlap* 1916. június 2. 1.

¹⁴² Ahol a civilizáció terem. [N. n.] *Pesti Napló* 1914. augusztus 14. 5-6.

vasútvonulak ne kábítsanak el senkit. Nem az a civilizáció! Hanem az, amit a német csinál! A német állam egész bázisa, a közjólétre való berendezkedés! Ahova német beteszi a lábát, — látjuk a gyarmatokon — ott van igény, haladás, civilizáció”.¹⁴³

1918 februárjában a bukaresti békét is orientalista érvrendszerrel legitimálta a magyar sajtó egy része. *Az Újság* publicistája például így érvelt: nem „a megtorlás gondolatával ülnek diplomatáink a bukaresti tárgyalóasztalhoz, hanem attól a nagy gondolattól vezéreltetve, hogy a Balkánon végre rend és nyugalom váltsa fel a régi tűzfészket, s hogy ez országok a modern civilizáció eszközeivel bevonassanak abba a gazdasági és kulturális közösségbe, mely Közép-Európa zavartalan jövőjét és fejlődését biztosítja.”¹⁴⁴

Különösen élesen láttatta a hadiorientalizmus valóságot torzító, demagóg aspirációit Schiller Ottó esztéta a Herczeg Ferenc szerkesztette *Magyar Figyelő* hasábjain 1915-ben (!) megjelent cikkében: „a világháború nem kulturális háború, hanem kizárólag uralmi és terjeszkedési versengésből származott. Igaz ugyan, hogy a hadviselő felek egymást kölcsönösen barbároknak nevezik, de a másik fél kulturális alacsonyabbrendűségére való hivatkozás nem fedi a valóságot, hanem csak a kulturális, az igazi «szent háború» látszatát akarja kelteni, hogy annál jobban igazolja a nyersuralmi és terjeszkedési aspirációkat.”¹⁴⁵

Az Oszmán Birodalomra és a törökökre is ez a sors várt, az antanthatalmak újult erővel folytatták az oszmántörökök brutalizálásának évszázados diszkurzív hagyományát, mialatt a központi hatalmak nyilvánossága a törököket az európai civilizáció részévé nyilvánították. Ebbe a hadiorientalista struktúrába tagolódott az örmény kérdés is, az angol és francia nyelvterületeken az armenofília, mialatt Berlintől Budapestig az örményellenesség diskurzusa nyert karhatalmi támogatásra. Az alábbiakban e két versengő narratívát járom körbe.

V.b. Örményellenesség

¹⁴³ R. L.: Kínában már nincs kuli. *Világ* 1916. augusztus 14. 1–2. 2.

¹⁴⁴ Tisztulás Keleten. [N. n.] *Az Újság* 1918. február 24. 1. 1–2.

¹⁴⁵ Schiller Ottó: A ma kultúrája és a háború. *Magyar Figyelő* 2 (1915): 259. Hasonló üzenetet fogalmazott meg a korábbi washingtoni osztrák-magyar nagykövet, Hengelmüller László Theodor Roosevelthez intézett nyílt levelében: „Newyorki lapok azt állították, hogy ez a háború a civilizáció és a barbárság harca. A civilizáció és a szabadság megvédelmezését természetesen ellenségeink ki akarják sajátítani. Mégis csak sok, hogy Oroszországot a szabadság hordozójának proklamálják, ahelyett, hogy az oroszoknak a lengyelek, a finnek, az ukrájnok és a zsidók fölött gyakorolt uralmát összehasonlítsanak az osztrák-magyar monarchia nemzetiségeinek nyújtott szabadsággal. [...] Nem a civilizációért és nem a szabadságért, hanem a hódítás és a szupremácia megszerzése kedvéért viselnek ellenségeink háborút.” A világháború igazi előidézői. [N. n.] *Pesti Napló* 1914. október 9. 8.

Az örményellenesség tehát az örmény kérdés egyik narratívájaként jelentkezett az első világháborút keretező évtizedekben, szorosan egybefonódva az orientalizmus (különösen a hadiorientalizmus) rasszista nyelvezetével. Befolyásolási és hatalomtechnikai céljait tekintve az örményellenes diskurzus az első világháború előestjén 1) az Oszmán Birodalom örményországi hegemóniáját volt hivatott alátámasztani, 2) a törökökkel és az oszmán kormánnyal érzett rokonszenvet igyekezett népszerűsíteni és 3) a Központi hatalmak háborús céljait szándékozta legitimálni. Az örményellenes diskurzus az oszmán törökök magasabb rendű civilizációs értékeit igyekezett szembeállítani az örmény nép alacsonyrendű „faji” sajátosságaival, így nyelvi kifejezőmódjainak és jelentésalkotó stratégiáinak vizsgálata során elsősorban a sztereotípiák elemzése jut kulcsszerephez. Az alábbiakban a német és a magyar példa alapján mutatom be az európai örményellenes diskurzust.¹⁴⁶

Amint arra Stefan Ihrig is rávilágított *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* (avagy *A Népirtás Igazolása: Németország és az Örmények Bismarcktól Hitlerig*) című monográfiájában, a német nyilvánosságban már a 19. század során kiforrott az örményellenesség (anti-Armenianism) diskurzusa, amely szinte kizárólagosan a „modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszerre volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak.” Az örményekre is kiterjesztették a zsidókról már korábban kialakított és rögzített sztereotípiákat, miszerint e két népcsoport tagjai könnyörtelen kereskedők, „városlakó paraziták,” uzsorások, tolvajok, csalók és terroristák, sőt, széleskörben elterjedt az örményekkel szemben az „Überjude” és a „Kelet zsidója” elnevezések, amelyek, Ihrig szerint, kiváló táptalajra leltek az antiszemita diskurzusban edzett német nyilvánosságban.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Bár az örményellenesség a 20. század egyik első népirtásában csúcspontot ért el az Oszmán Birodalomban, az örményekkel szemben táplált faji alapú gyűlölet nyelvi sajátosságai, az örményellenes diskurzus méltatlanul elkerüli a társadalomtudományok figyelmét, s ebből kifolyólag terminológiai nehézségekbe ütközik az, aki tanulmányozására vállalkozik. A maroknyi szakirodalom a jelenséget a leggyakrabban az armenofóbia kifejezéssel illeti, ez a terminus rögzült a diplomáciában is. A „fóbia” mindazonáltal viszolygást és félelmet jelent, ezért nem alkalmazható maradéktalanul az örményellenes diskurzusra. Stefan Ihrig *Justifying Genocide* című, az örményellenesség 19–20. századi németországi megjelenési formáit bemutató monográfiája az „Anti-Armenianism” kifejezéssel él, s jelen tanulmány is ennek magyar megfelelőjét, az örményellenességet használja. Vö.: *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [N. n., h. n.], The office of ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019. 42., *Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General*. Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> [Letöltés ideje: 2020. december. 30.], Ihrig: *Justifying Genocide* i. m. 2016.

¹⁴⁷ Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide* i. m. 54, 60, 161.

Az örmény kérdés különösen az Oszmán Birodalom hadbalépését követően került napirendre a szélesebb nyilvánosság előtt Németországban. Ihrig kutatásai alapján az 1914 októberét követő hónapokban Örményország az orosz fenyegettség elleni küzdelem fő harctereként szerepelt a hadi üzembe kapcsolt német sajtóban, az örmény nép pedig mint pusztá eszközök az oroszok és britek kezében, hangsúlyozva az állítólagos árulást, amelyet az örmény nemzet hazájával, az oszmán állammal szemben vitt véghez. A háború évei alatt a német nyilvánosságban széleskörben elterjedtek az etnikai tisztogatás melletti érvek, mint az örmény kérdés egyetlen lehetséges megoldása, az örmény és kurd lakosság tömeges áttelepítésének lehetősége már 1915 januárjában megfogalmazódott a német sajtóban. Később, amikor az örmények tömeges deportálásáról és lemészárlásáról szóló hírek sorjázni kezdtek az Oszmán Birodalomból, az oszmánpárti német sajtó meghonosította Németországban a hátbatámadás vádját az örményekkel szemben: elárulták hazájukat, ezért kitelepítésük elkerülhetlenné vált. A vád eredetét Ihrig egy, a *Berliner Tageblatt* hasábjain Talât pasával megjelent, 1915. májusi interjúra vezeti vissza, amelyben az oszmán belügyminiszter „háborús szükségszerűségként” beszélt a deportálásokról.¹⁴⁸ Az interjúból Ihrig kiemelt egy sokatmondó részletet, melyet az alábbiakban is érdemes felidézünk, hiszen Talât elismeri az örményekkel szemben elkövetett tömeges erőszakot:

„Nem vagyunk vademberek. A szomorú eseményekről szóló hírek engem sem hagytak aludni. A bűnökért felelős hivatalnokok elnyerték méltó büntetésüket. Azonban azzal vádolnak minket, hogy nem teszünk különbséget a bűnös és ártatlan örmények között. Ez lehetetlen volt. A dolgok természetéből fakadóan [joggal feltételezhetjük, hogy – KPP] aki ma ártatlan, holnap már bűnös lehet. A Törökország biztonsága feletti aggodalmak egyszerűen felülmúltak minden más aggodalmat. Tetteinket nemzeti és történelmi szükségletek határozták meg.”¹⁴⁹

Az ezt követő hónapokban az anatóliai eseményekkel kapcsolatban a német sajtó az örmények zendüléseitől volt hangos, amellyel szemben az oszmán karhatalom bárminemű fellépése, a napi- és hetilapok értelmezésében, teljes és értelemszerű legitimitással bírt. Idővel egy újabb váddal bővült a hadisajtó örményellenes retorikai palettája: a *Neue Stuttgarter Tageblatt*, a *Leipziger Tageblatt* és a *Berliner Tageblatt* is azzal vádolta az örményeket, hogy tömegesen

¹⁴⁸ Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide* i. m. 157–163.

¹⁴⁹ Feldmann, Wilhelm: *Unterredung mit Talaat Bei: Die Völker des türkischen Reiches im Kriege. Berliner Tageblatt* 1915. május 4. Idéz: Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide* i. m. 163.

gyilkolják muszlim honfitársaikat, az áldozatok számát 150 ezerre tették. A *Vossische Zeitung* 1918-ban egy oszmán hírlapra hivatkozva írt arról, hogy helyi örmények és orosz dezertőrök teljes falvakat koncoltak fel, nőket erőszakoltak meg egy hónapig tartó ámokfutásuk során. A lap emlékeztetett: „mindez csupán néhány azon barbarizmusokból, amelyekre most derül fény.”¹⁵⁰ Itt érhetjük tetten az orientalizmus diszkurzív technikáit, hiszen az erőszak és a vadság képe jelent meg az örményekkel szemben, mint a velük szembeni oszmán hatalomgyakorlást legitimáló, civilizációs szerep.

Egyre gyakrabban jelentek meg az alá-fölérendeltség e jellegzetesen orientalista képzetei az örmény és az oszmán-török lakosság közötti összefüggésben. A legszemléletesebb példával a *Deutsche Tageszeitung* névtelen publicistája élt 1915 októberében *Für die Armenier?* (avagy Az örményekért?) című vezércikkében, amit itt érdemes hosszabban is idézni:

„Az örmény jól ismert a Keleten, mint ravasz kizsákmányoló, pióca az oszmán népességen. Az oszmán, másrésztől, gyanútlan és jóindulatú, ezért kiváló áldozata a kizsákmányolásnak – egy bizonyos fokig, miután azonban a kétségbeesés elragadtatja és erőszakosan kel fel kínzó ellen. Bármennyire is sajnálatos az ilyen, törvénytelen önvédelem a civilizáció szemszögéből önmagában szemlélve, világos, hogy épp az örmények a legkevésbé méltók a civilizált világ együttérzésére...”¹⁵¹

E fenti példán keresztül jól megragadható a hadiorientalizmusba oltott német örményellenesség számos kulcsfontosságú eleme: a ravaszság és a gazdasági nyereszkesztérisztéotípiája, mint negatív civilizációs értékek és a dehumanizáció (pióca), melyek az örményekkel szemben elkövetett erőszakot legitimáló szempontokként jelennek meg egy politikai jellegű publicisztikában, melyeket a nyilvánosság befolyásolásának diszkurzív eszközeként alkalmaztak.

Az oszmántörökökkel kapcsolatban az örményekkel ellentétes kép honosodott meg a háborús lázban égő német nyilvánosságban. Ahogy a német orientalista, Martin Hartmann fogalmazott a *Die Islamische Welt* hasábjain: az oszmánok azért méltó szövetségesei a Német Birodalomnak, mert az európai kultúra és civilizáció egyazon alapelvein osztoznak.¹⁵² Az

¹⁵⁰ Idézi: Ihrig, Stefan: *Justifying* i. m. 184.

¹⁵¹ *Für die Armenier?* [N. n.] *Deutsche Tageszeitung* 1915. október 4. Idézi Ihrig, Stefan: *Justifying* i. m. 171–172.

¹⁵² Idézi: Höpp, Gerhard: *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen*. Berlin: Das Arabische Buch, 1997. 20.

idézett periodika, az 1916-ban indított *Die Islamische Welt* című illusztrált havilap az oszmán államról, a szultán által meghirdetett dzsihádról és az oszmántörökökről alkotott kedvező kép népszerűsítésének funkcióját látta el a német nyilvánosságban. Hasábjain az orosz, brit és francia katonák, mint barbár megszállók jelentek meg, akik kegyetlenül sanyargatják az arab, kurd és egyéb muszlim területek lakosságát. Az oszmántörök társadalom, ezzel szemben, mint fejlett, társadalmi megújódáson átesett, civilizált nép jelent meg. A lap szerzői, Hartmann, Carl Heinrich Becker vagy Hans Stumme igyekeztek átformálni az oszmán katonáról alkotott német képet: a visszamaradott keleti bandák képét felváltotta a jól szervezett, modern német fegyverekkel ellátott, ütőképes oszmán hadsereg elképzelése.¹⁵³

A német lapok is recitálták a hivatalos oszmán álláspontot, miszerint az örményekkel szemben elkövetett tömeges gyilkosságokról szóló koholt vádak az antanthatalmak híresztelik, s ha volt is bárminemű erőszak, az az oszmán állam jogos önvédelme volt. Mindezt hivatalossá is tette a berlini kormányzat akkor, amikor cenzori utasítást adott ki a németországi sajtótermékek számára: „a Törökországgal fenntartott baráti kapcsolatainkat ezek a belső török adminisztrációs ügyek nem csupán nem veszélyeztethetik, de a jelen nehéz körülmények között nem is firtatandó. Ezért egyelőre az a kötelességünk, hogy hallgassunk erről.”¹⁵⁴ Kísértetiesen hasonló folyamatok zajlottak le Magyarországon. A 19. századi magyar politikai diskurzust is megmértelyező idegenellenesség és antiszemitizmus, illetve a turanizmus és a soknemzetiségű államok nemzeti kisebbségeinek önrendelkezési jogával szembeni idegenkedés az örményellenes türelmetlenség melegágyául szolgált hazánkban, így az első világháború kitörésével az oszmán-magyar katonai szövetség és a háborús célok égése alatt Magyarországon is széleskörű politikai és társadalmi támogatást nyert a turkofil és az örményellenes diskurzus.

Különösen nagy hangsúlyt kap az alábbiakban az örmény kérdés hazai percepciójának történeti kontextusa, a magyarországi örményellenes türelmetlenség és erőszak fizikai, jogi és nyelvi hagyománya, hiszen e kérdéskör eddig csaknem egészében elkerülte az örmény diaszpóra kárpát-medencei múltját kutató történészek figyelmét, s fontos adalékkal szolgál az örmény kérdés globális történetéhez. A hazai tudományosság ugyanis többnyire sikertörténetként tekint az erdélyi örmények integrációtörténetére, amit az alábbiakban igyekszem újszerű megvilágításba helyezni. Az örményellenesség 19. századi gyökereiből az alábbiakban eljutunk a magyar hadiorientalizmus turkofil-örményellenes diskurzusáig, amely,

¹⁵³ Bővebben lásd: [Sojref, Maja] N. n. *German-Ottoman Relations during the First World War – A Study of Die Islamische Welt, 1916-1918*. Thesis. Trinity: University of Oxford: 2016. 16–42.

¹⁵⁴ Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide* i. m. 163–172.

miután a Központi hatalmak tagjaként Magyarország a népiertást elkövető Oszmán Birodalommal szövetségben állott, immár a szorosabban vett örmény kérdés európai történeti-diszkurzív kontextusaként is méltó lehet mindannyiunk figyelmére.

*V.b.1. Örményellenesség Magyarországon*¹⁵⁵

„Az örmények nagyon gyorsan beilleszkedtek az erdélyi társadalomba”¹⁵⁶ – vallják többnyire egységesen a társadalomtudományok, s erre a legkülönbébb indoklással szolgálnak: a magyar nyelv gyors elsajátítása a kereskedelem révén, a katolizáció integrációs ereje, az alacsony népességszám, a nagy távolság az etnikai tömbterületektől, az államiság hiánya stb. A 19. század utolsó harmadára az erdélyi örmények magánleveleikben és közéleti megnyilatkozásaikban, az oktatásban és kulturális intézményekben a magyar nyelvet használták, az „örmény értelmiségiek [...] teljesen elfogadták a magyar politikai elit nemzetfelfogását”.¹⁵⁷ A dualizmuskorban az örmény nemzetiség politikailag felülreprezentált volt – bár az össznépeséghez mért lakosságarányuk 0,1% körül lehetett, a parlamenti képviselők 3%-a volt örmény származású, ami 30-szoros aránytalanságot jelent.¹⁵⁸

A hazai örménység nyelvi-kulturális különállóságának erodálódása, a többségi társadalomba való beolvadása népszerű toposzként jelentkezett a többnemzetiségű ország nyilvánosságában a reformkortól az első világháborúig.¹⁵⁹ Gyulay Lajos gróf 1867-ben már azt írta az erdélyi örményekről: „jó magyar érzelmű emberek egytől-egyig. Úgyszólván assimilálva vannak a magyarokkal”.¹⁶⁰ Az ezt követő évtizedekben különösen meghatározó szerepet töltött be az örmények integrációjának és „magyar érzületének” motívuma – amelyet ezentúl magyarörmény toposznak fogok nevezni – a nemzetiségi kérdés és a zsidóemancipáció

¹⁵⁵ Dolgozatom V.a.1-4. számú alfejezetei többnyire megegyeznek egy korábban már megjelent tanulmányom szövegével: Kránitz Péter Pál: Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon. *Regio* 1 (2021): 5–60.

¹⁵⁶ Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk. Kovács Bálint – Óze Sándor. Piliscsaba, 2007. 78.

¹⁵⁷ Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk. Kovács Bálint – Óze Sándor. Piliscsaba, 2007. 135.

¹⁵⁸ 68 örmény képviselő összesen 177 alkalommal nyert mandátumot a képviselő-választáson, 1892 és 1914 között nem volt olyan választás, amelyen tíznél kevesebb örmény képviselő szerzett volna mandátumot, 1910-ben, 1912-ben és 1914-ben nem kevesebb, mint tizenöt. Vö.: Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Lipce, 2013. 85–103.

¹⁵⁹ A továbbiakban a nyilvánosság Nemesi Attila László által lefektetett meghatározását alkalmazom: „különböző ideológiák és hatalmi célok által motivált versengő és társdiskurzusok szimbolikus tere.” Vö.: Nemesi: A nyelv i. m. 98.

¹⁶⁰ Idézi: Pál: Az örmények integrálódása i. m. 86.

mesternarratívái¹⁶¹ köré szerveződő politikai diskurzusban, amely minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett a magyar nemzet asszimiláló erejéről szőtt mítosz narratívájára.¹⁶²

Berzenczey László marosszéki képviselő 1870-ben „az örmények loyaltásá”-ra emlékeztette képviselőtársait: „politikailag magokat az országgal mindig identificálták, és sohasem tartoztak azon népfajok közé, a kik [...] azon társadalom ellen, a melyben élnek és laknak, folytonosan conspirálnak”.¹⁶³ Jókai Mór 1883. évi, a zsidóemancipáció védelmében mondott képviselőházi beszédében kijelentette: a „magyar nemzet már két semita fajt asszimilált. [...] Az egyik semita faj a kunok”, (Itt az antiszemita Istóczy Győző közbevetette: „Az turáni!”) „A másik faj az örmények, kik bizonyára szintén semiták és kiket senki Magyarországon többé meg nem tud különböztetni, melyik a magyar, melyik az örmény. (Úgy van; Úgy van!) A harmadik lesznek a zsidók.”¹⁶⁴ Décsy Zoltán függetlenségi párti képviselő – a független örmény katolikus püspökség felállítása ellenében – a következőképpen érvelt 1914-ben: „az örmények, bejövetelük első pillanatától fogva, beolvadtak teljesen a magyar nemzetbe”.¹⁶⁵ A magyarországi örmény diaszpórára egyre gyakrabban mint „magyarörményekre” hivatkoztak a nyilvánosság különböző színterein – a kifejezés végül a *Pallas Nagy Lexikonában* is rögzült.¹⁶⁶

¹⁶¹ A nyilvánosságban megfigyelhetők bizonyos csomóponti diskurzusok, avagy mesternarratívák, amelyek tematizáló erővel hatnak egy beszédközösség interakciós kereteire, ilyen napjainkban a migráció vagy az éghajlatváltozás, a két világháború között az irredentizmus, s ilyen volt a dualizmus kori Magyarországon az antiszemitizmus is. Bővebb információért lásd: Nemesi: A nyelv i. m.

¹⁶² „Én bízom az én nemzetem asszimiláló erejében, mert a történelem azt tanúsítja, hogy a magyar nemzetnek asszimiláló ereje nagyobb befolyással volt fajunk! megóvására, mint az összes törvényhozási intézkedéseink” – mondta Wekerle Sándor a Nemzeti Casino választmányi bizottságának közgyűlésén, 1913. január 26-án. A miniszterelnök asszimilációba vetett hitével szemben foglalt állást korábban Bartha Miklós országgyűlési képviselő: „Jól tudom, hogy mi az asszimiláló tehetség igen jelentékeny erejét mutattuk fel a történelem folyamán; asszimiláltak a kunokat, az örményeket, asszimiláltunk igen sok németet, és remélem hogy asszimilálni fogjuk a lehető legrövidebb idő alatt a zsidókat is. De ha az asszimiláció feltételeit tekintjük, azt látjuk, hogy csak azon fajokat voltunk képesek magunkban felszívni, melyekben faji és nemzeti cohaesio nincs, és melyeknek a maguk közvetlen közelségében nincs nemzeti és állami támaszuk. De méltóztassék miniszterelnök úr figyelembe venni, hogy az oláhokban nemcsak a faji, hanem a nemzeti eszme is kifejezésre jutott, hogy 1818 óta programjuk fundamentális tételét épen ez képezi.” Vö.: 205. országos ülés 1898. április 25 én, kedden. In: Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Tizenegyedik kötet. Budapest: Pesti-Nyomda-Részvény-Társaság, 1893. 383. Wekerle 1913. évi beszédét idézi: Kaszinók közgyűlése. [N. n.] *Pesti Hírlap*, 1913. január 28. 6.

¹⁶³ 129. országos ülés 1870. február 24-dikén. In: *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Pest: Légrédy Testvérek, 1870. 130.

¹⁶⁴ 1883. január 27. 172. országos ülés. In: *Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1883. 177. A *Budapesti Hírlap* 1883. július 9-i számának „Fajunk szaporítása” című vezércikke a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott, s így írt: „Ha az örményből lehetett magyar, még pedig igen derék és buzgó magyar, a zsidóból mért ne lehetne idővel, hiszen neki a német se fajtája?” Vö.: Fajunk szaporítása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1883. július 9. 1–2.

¹⁶⁵ 520. országos ülés 1914. márczius 12-én, csütörtökön. In: *Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Huszonkettedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1914. 527.

¹⁶⁶ Dániel-család = *Pallas nagy lexikona*, V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893. 17.

A magyarörmény toposzt, az örmények és magyarok nemzeti-szellemi önazonosságát elsősorban a hazai örmény közösség népszerűsítette, amelynek ideológiai kötőanyagául az *armenizmus* erdélyi örmény nemzeti mozgalma szolgált. A dualizmus korszakában az örmény diaszpóra kulturális és politikai szervezői – tanítók, írók, költők, történészek, politikusok – által felépített és terjesztett ideológia a családi és vallási életben bár az „örmény szellem” ápolását sürgette, nemzettudatában a magyar hazafiságot szorgalmazta, az örménységet a magyar politikai nemzet szerves részeként láttatta. Az „armenizmus” kifejezés megalkotója, a mozgalom programadó tanulmányát jegyző Merza Gyula külön hangsúlyt helyezett arra, hogy az örmények jó színben tüntessék fel magukat a többségi társadalom előtt: „tiszteltreméltó és közmondásossá vált örmény erények maiglan is a magyar közvélemény előtt a legnagyobb elismeréssel találkoznak”.¹⁶⁷ Ahogy azt Pál Judit is megállapította, az „armenizmus örménység-képében nagy szerep jut azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az örményeket szimpatikussá teheték a magyarok szemében”.¹⁶⁸

Korunk történeti emlékezetében a magyarörmény toposszal együtt megszilárdult az a téves nézet is, miszerint az örménység, mivel „a többi magyarországi etnikumhoz képest sokkal inkább tiszteli a jogot és a törvényt”,¹⁶⁹ a történelem során nem kényszerült szembenézni a kirekesztéssel és idegengyűlölettel, integrációjával párhuzamosan „a magyar nemzeti érzelmű örményekkel szemben megszűntek az előítéletek”.¹⁷⁰ E nézetet legmarkánsabban Bodor Pál erdélyi költő-újságíró fogalmazta meg: az örmények „a magyar polgárosodásban-kapitalizmusban és intellektualizálásban [a zsidósághoz – KPP] hasonlóan »fölülreprezentáltak« – csakhogy mivel velük szemben nem mozdult a gyűlölet, a kirekesztés, nincs »antiarmenizmus«, nincs örményellenes vérvád – ők (általában) nemigen tolódtak balra”.¹⁷¹

A valóság ezzel szemben az, hogy az örményekkel szembeni türelmetlenség verbális és fizikai kifejezése, az örményellenesség¹⁷² hosszú múltra tekint vissza Magyarországon, egyidős

¹⁶⁷ Idézi: Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények*. VII–VIII. évf. (1994–1995): 221–230.

¹⁶⁸ Pál: Az örmények integrálódása i. m. 92.

¹⁶⁹ Idézi Kovács Bálint az ebben a szellemiségben tett gyakori kijelentéseket. Vö.: Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Szerk. Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel. Kolozsvár, 2009. 21.

¹⁷⁰ Tarján G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – magyar örmények. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 141 (2017): 105–118.

¹⁷¹ Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó* 1992. július 9. 5.

¹⁷² Nem lenne mindazonáltal dolgozatom történelmileg hiteles, ha nem szögezném le világosan: a századfordulóra a magyarországi örmények átfogóan beilleszkedtek a többségi társadalomba és nem kellett tartaniuk a tömeges fizikai erőszaktól, nem volt örményellenes politikai párt a parlamentben és nem kellett szegregációban élniük.

az örmények tömeges magyarországi megtelepedésével.¹⁷³ Ahogy azt Pál Judit is megállapította: az „örmények komplex viszonyban álltak a többi népcsoporttal, ez a viszony nem ritkán konfliktussal volt terhelt”.¹⁷⁴ Az örményellenes erőszak egyik első emléke az 1712-es évből származik, amikor Beszterce szász közössége a pusztító pestisjárvány behurcolása és terjesztése vádjával elűzte a város örmény lakosságát.¹⁷⁵ Pál Judit figyelmeztet: az örmény kereskedők nemkívánatos konkurenciát jelentettek a helyi gazdaság életében hagyományosan vezető szerepet betöltő érdekközösségek számára, ebben rejlett üldöztetésük valódi oka.¹⁷⁶

Az örmények erdélyi helyzetét ekkor Oxendio Virziresco örmény katolikus püspök a zsidók sorsához hasonlította a besztercei főbírónak írt levelében: „Hallottam Izraelnek Egyiptomból való kimenetelét és hallom az örmény népet Beszterczéről: mind a két nép nyomorúságos-terhes helyről távozott”, majd az örményekkel szembeni gyűlöletről írt a város többségi lakosainak vonatkozásában.¹⁷⁷ Gyergyóban sem volt konfliktusmentes az örmények megtelepedése, ahol a székely–örmény ellentét a kezdeti „[c]sipkelődés, bosszantás” után erőszakba fordult, s „már-már komolyra forduló gyűlölködést” eredményezett Gyergyószék történetírója szerint. A „Nemes Gyergyószékbe telepedett örmény Compagnia Birája, Esküttei és Vénei” 1733-ban panasszal fordultak gróf Haller János gubernátorhoz, amiért a szék megtiltotta a kútásást, a templomépítést, sőt, a nyolc óra előtti piaci árusítást az örmények számára. A compagnia azzal fenyegette meg a kormányzót, hogy készek elhagyni Gyergyót, így végül sérelmeik orvoslásra kerültek. Gyergyószék történetírója, Kölönte Béla 1910-ben megjegyezte azonban, hogy a „közszekelyek felfogásából” nem tűnt el maradéktalanul az örményekkel szemben táplált gyűlölet az évszázadok során.¹⁷⁸

Az örményekkel szemben hozott legkorábbi diszkriminatív kormányzati intézkedéseket az 1690-es évek erdélyi országgyűlésein vezették be Magyarországon: 1692 szeptemberében

¹⁷³ A történeti hagyomány ezt az 1672. évhez közi.

¹⁷⁴ Pál Judit: Az örmények integrálódása i. m. 79.

¹⁷⁵ Pál Judit: Az örmények integrálódása i. m.

¹⁷⁶ Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Lípcse, 2013. 9–16.

¹⁷⁷ Idézi Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900*. Első Kötet. Szamosújvár, 1901. 8.

¹⁷⁸ „A nyomorgó székely irigységgel néz be a jómodu örmény udvarába, [...] s kiül szemére az a lenézés, az a mélységes bántó, bosszantó ócsárlás, amely a tönkrement mágnás szeméből szokott a meggazdagodott zsidó bankár felé villanni. [...] Az egyes eltévelyedése[k]ért az egész örménységet teszi felelőssé és bántja a székely; a tisztességes kereskedésben is csalást lát, sőt általánosít a faj származásának a rovására. [...] És ez a balga hit, ez a lappangó gyűlölködés nem tűnt el teljesen a közszekelység felfogásából ma sem, amikor hál’ Istennek már csak a templomban szólal meg apái nyelv én az örmény...” Vö.: Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.)* Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda Könyvsajtója, 1910. 132–133.

az „örmények közönségesen” 2000 aranyforint különadót voltak kötelesek megfizetni,¹⁷⁹ míg 1697 márciusában a tordai országgyűlés megtiltotta a pálinkafőzést a „kereskedő rendek, rácok, sidók, örmények és akárminémű rendek” számára.¹⁸⁰ Később az 1807. évi országgyűlés a zsidókat és örményeket teljesen eltiltotta a borkereskedelemről.¹⁸¹

Az örményellenességnek volt tehát diszkriminatív jogi megnyilvánulása éppúgy, mint tömeges fizikai kényszerítésben, üldöztetésben való kiteljesülése. A továbbiakban az örményellenességről, mindazonáltal, mint diskurzusról, az etnikai alapú kirekesztés nyelvi kifejezésformáiról lesz szó. Kísérletet teszek annak bizonyítására, hogy az örményekkel szembeni negatív előítéletek és sztereotípiák, az örményellenes diskurzus pártszimpátiától és társadalmi rendtől függetlenül általánosan elterjedt volt a dualizmuskori magyar társadalomban és igyekezni fogok tetten érni az örményellenesség rögzülését az 1914 nyarától hazánkban is meghonosodott hadiorientalista diskurzusban. Hangsúlyozottan szeretném mindazonáltal aláhúzni, hogy a magyarországi örményellenesség nem vált általános és tömeges, faji alapú gyűlöletté és gyilkos ideológiává, az antiszemitizmussal így, ebben a jelentéstartományban össze nem mérhető; az örmény- és zsidóellenes diskurzusokat csupán a nyelvi kifejezésformák szintjén vetem össze.

Az örményellenes diskurzus kritikai elemzését szerteágazó forrásanyagban végeztem: hírlapok és más periodikák különböző publicisztikáitól (karcolatoktól, véleménycikkektől, tárcáktól és tudósításoktól) a közmondásokon és politikai beszédeken át egészen a szépirodalmi művekig. Az örményellenes előítéletek irodalmi kifejezőmódjainak átfogó, narratív és forráselemző vizsgálatára jelen keretek között nincs lehetőségem, mégis fontosnak tartottam rövid, vázaltszerű bemutatásukat, ugyanis az irodalmi rasszizmus a faji alapú előítéletek egyik jelentős közvetítője lehet a társadalomban.¹⁸²

V.b.2. Az örményellenes diskurzus sztereotípiái

Az antiszemita diskurzushoz hasonlóan az örményellenesség is bizonyos *sztereotípiákban* kristályosodott ki, amelyek a diskurzus beszédtechnikai elemeinek szókincsbeli súlyozásával –

¹⁷⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XXI. k. 1692–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1898. 125.

¹⁸⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek i. m. 289.

¹⁸¹ *Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum.* Buda, 1807. 290.

¹⁸² Az irodalmi antiszemitizmussal kapcsolatban Mark H. Gelber mutatta ki, hogy az nem egyenlő az irodalmi művekben megjelenő antiszemita kijelentésekkel, hiszen a zsidó származású személyek sztereotip ábrázolása már önmagában az antiszemitizmus előítéleteit erősíti az olvasóban. Vö.: Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies* 1 (1985): 1–20.

avagy az *overwording* módszertanával – ragadhatók meg. Vizsgálódásaim során az örményellenes sztereotípiák következő típusait sikerült azonosítanom:

- 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák: kereskedelmi monopolhelyzet, uzsoráskodás, kapzsiság és hazugság
- 2) zsidó tulajdonságok
- 3) parazitaság (dehumanizáció)
- 4) fajelméleti megkülönböztetés
- 5) hadiorientalizmus: a hazafiatlanság és szeparatizmus vádja, avagy a népirtás relativizálása

A továbbiakban e fenti sztereotípiák megnyilvánulási formáit ismertetem a dualizmus kori magyar nyilvánosság különböző kommunikációs színtereit, periodikákat, nyomtatványokat, közmondásokat és parlamenti felszólalásokat vizsgálva. Céлом annak bemutatása, hogy az örményellenes sztereotípiák átfogó társadalmi beágyazottsággal bírtak a kor nyelvi kultúrájában, ezért nem korlátoztam vizsgálódásaimat egy-egy forráscsoportra vagy beszédközösségre. Annak érdekében, hogy az elemzésben foglalt állításokat empirikus adatokkal is alátámasszam, két periodika – az önmagát független, konzervatív napilapként meghatározó *Budapesti Hírlap*, valamint a korszak talán legmeghatározóbb kulturális hetilapja, az *Ország-Világ* – az ezredfordulót keretező tíz évfolyamát vettem szisztematikus elemzés alá, eredményeit külön alfejezetben közlöm.

Az örményellenesség, mint Németországban, úgy Magyarországon is, mélyen gyökerező faji, vallási és gazdasági alapú társadalmi megkülönböztetéseken alapult és szorosan összefonódott az antiszemitizmussal. Olykor nehéz megállapítani, mely előítélet volt az örménység különleges gazdasági szerepéből fakadó társadalmi feszültség nyelvi megnyilvánulása, s melynek voltak inkább orientalista gyökerei, ám kétségtelen, hogy az orientalizmus szövegahagyománya a magyarországi örményellenesség tekintetében leginkább a hírlapirodalomban, mindinkább az első világháborúhoz közeledve érhető tetten, például az orientális fajelméleti sajátosságok hangsúlyozásában, ám különösen a hazafiatlanság és szeparatizmus, a hadiorientalizmusban kiteljesedő vádjában.

Hiba volna, mindazonáltal, e lenti elemzésben vizsgált sztereotípiákat különálló, vagy kronológiailag elkülönülő jelenségekként kezelni. Bár a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák vagy az örmények dehumanizációja nem mindig vonható összefüggésbe azzal a történeti kontextussal, amely az orientalizmus világlátását szülte, a nyilvánosság egyik

csomóponti diskurzusa, a nemzetiségi kérdés állandóan napirenden tartotta a nemzetiségek és a többségi magyar társadalom viszonyának, a többnemzetiségű ország társadalmi koherenciájának kérdését, amely a belső orientalizmus diszkurzív kontextusául szolgált a dualizmus idején. A korszak közéleti dinamikájára jellemző keletrefordulás, az őshazakutatáson túl a keleti kérdés, az orosz-török háborúk keltette magyar félelmek és indulatok, a „felfokozott turkománia” (ahogy azt Ress Imre megfogalmazta) pedig hozzájárult ahhoz, hogy az örmény kérdés a politikai diskurzus vissza-visszatérő eleme maradt a korszakban és véleményalkotásra készítette a politikai gondolkodás kulcsszereplőit, ezáltal is formálva a szélesebb értelemben vett közvéleményt.¹⁸³

Sem a századfordulón, de még a Balkán-háborúk idején sem volt teljesen homogén a keleti vagy az örmény kérdéstről szőtt narratíva a magyar nyilvánosságban, egyaránt jelen voltak benne az törökellenes-armenofil és a turkofil-örményellenes narratívára jellemző elemek.¹⁸⁴ Az Oszmán Birodalom háborús beavatkozását követően azonban megszilárdult a keleti kérdés oroszellenes élű, törökbarát diskurzusa, s különösen az örmény népiirtás kezdetét követően, 1915 tavaszától, a háborús propaganda teret engedett az örményellenesség diskurzusának, tolmácsolva a török és a német kormányzati szinten megfogalmazott vádakot az örményekkel szemben, legitimálva a keresztény közösség deportálását és elpusztítását. E legitimációs igény az örményellenesség egy régóta ismert sztereotípiájában, az örmények hazafiatlanságra és szeparatizmusra való hajlamának vádjában öltött testet, amely már a hamidi mészárlások óta, tehát a háború kitörését megelőző két évtizedben vissza-visszatérő eleme volt az örmény kérdés magyarországi és európai recepciójának, ám ekkor, a hadiorientalizmus megszilárdulásával vált hazánkban is az örményellenesség központi, a tömeges erőszakot legitimáló s a törökök kizsárolásának elsőbbőségét hirdető elemévé.

Gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák

Az örményellenes diskurzus talán legmeghatározóbb sztereotípiája az örmények vélt gazdasági monopolhelyezete volt. E beszédtechnikai elem nem csupán kulturális, nyelvi és vallási értelemben határozta meg a kisebbségi közösséget a többségi társadalommal szemben, hanem

¹⁸³ Ress Imre: *Bosznia...* i. m.

¹⁸⁴ Másként látta ezt egy emberöltővel később a budapesti örmény diaszpóra egyik kiemelkedő tagja, Korbuly Domonkos, szerinte ugyanis a törökbarátság és az oroszellenesség a magyar közvéleményt az örmény ügyrel szembe helyezte: a „törökbarát és oroszellenes érzések okozták azt, hogy amíg a törökország keresztények üldözése, az örmények legyilkolása alig keltett felháborodást a magyar közvéleményben, addig az oroszoknak éppen e kegyetlenkedéseket megtorló intézkedései ellen szerte az országban tiltakozó gyűléseket tartottak.” Vö.: Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest [szerzői kiadás], 1942. 53.

különálló gazdasági érdekközösségeként is, ezáltal hosszútávon és minőségileg befolyásolta örmények és magyarok kapcsolatát. A magyar nemzeti identitás egyik meghatározó eleme ugyanis a korban a földhöz és a földműveléshez kötődött – az aszói társadalom 19. századi kapcsolati hálóját kutatva Bozó-Szűcs Diána mutatott rá, hogy a foglalkozás sokszor még az anyanyelvénél is fontosabb identifikációs tényező volt, „a kézművesek és kereskedők, valamint a földművesek csoportja egymás irányába zárt csoportok voltak.”¹⁸⁵ A gazdasági tevékenységkör a 19. század rendi gyökerű társadalomszerkezetének egyik legjelentősebb rendező elve volt s komoly erkölcsi vonatkozással bírt. Amint arra Klement Judit is rámutatott: a „hierarchiában gondolkodás a foglalkozások »presztízsében« is tetten érhető volt, így lett a kereskedelem lenézett foglalkozásként a »magyar alkathoz« nem illő tevékenység”.¹⁸⁶

A kereskedők érdekeit a 19. századi magyar nyilvánosságban rendre szembeállították a „nép” és a „haza” érdekeivel. Horváth Mihály címzetes püspök, a Magyar Történelmi Társulat majdani elnöke mindezt így fogalmazta meg: a „kereskedő vagy kalmár és uzsorás csaló, körülbelül egyet tön, [...] s a közvélemény szerint oda ment ki annak minden törekvése, hogy a népet minél inkább kifoszthassa. Igaz, hogy e véleménynek volt némi alapja, mert a zsidók, rácok és örmények, kik az ország némelly részein majdnem kizárólag űzték a kereskedést, valóban nem menthetők fel minden vád alól”.¹⁸⁷ A foglalkozásbeli különállást Bartalics Imre főszolgabíró a székelyek esetében is megfigyelte: az „iparúzést, kereskedést méltóságán alóli foglalkozásnak tartotta s tartja részben még ma is, mely csak zsidónak, örménynek való. Megmaradt a primitív földművelés és állattenyésztés mellett s e kettőből tengeti nyomorúságos életét”.¹⁸⁸ Mindennaposak voltak a Klement Judit által idézett szellemiségben született kijelentések: „Maradjon a gseft az örménynek meg a zsidónak meg a görögnek” – írta a *Budapesti Napló* publicistája 1902-ben.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Bozó-Szűcs Diána: *Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Eger, 2020. 5.

¹⁸⁶ Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk. Cieger András. Bp., 2009. 170.

¹⁸⁷ Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda, 1840. 46. A majdani kisküüllői főispán és a román törvényhozás szenátora, L. Gyárfás Elemér így írt a hagyományos moldvai kereskedelmi viszonyokról: „a nagyobb kereskedői házak azonban a görök, örmények és zsidók tulajdonát képezték.” Vö.: L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle* 10 (1903): 1079.

¹⁸⁸ Bartalics Imre: Közgazdaság. Csík-Ménaság székelyei. *Hazánk* 1901. június 9. 9.

¹⁸⁹ Vö.: Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló* 1902. október 8. 4. Mindazonáltal előfordult, hogy a jövedelmező gazdasági ágazatot népszerűsítették a magyar lakosság körében is. Az *Ellenzék* „Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal” című tárcája 1885-ben a kereskedelemre buzdította a magyar lakosságot: „No annak örvendek, mondom, hogy magok is kezdenek árulni s nem engedik mind a zsidónak, mert ez jó jövedelmet hoz amellet, hogy nem kerül oly nagy fáradságba, mint más nehéz munka. [...] Nem is fog itt zsidó meg örmény elszaporodni, gondolám, ha ti ily életrevalók vagytok!” Lásd: Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *Ellenzék* 1885. szeptember 22. 1.

Széleskörben elterjedt nézet szerint ugyanis a zsidók és örmények a kereskedelmi szektort egészében kisajátították önmaguk számára, s az abból származó profitot kamatoztatva rátelepedtek a pénzügyi szektor, a bankok és hitelintézetek vezető pozícióira, s ezáltal gazdasági monopolhelyzetet alakítottak ki önmaguk és „fajtársaik” számára.¹⁹⁰ A „legnagyobb székelyként” emlegetett báró Orbán Balázs író, függetlenségi párti országgyűlési képviselő szerint az örmények „szétterjedtek [...] az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek, mint a székely mondja, új hazájoknak sok édes mézít betakaríták”.¹⁹¹ Erre utalt gróf Zselénszky Róbert nemzetipárti képviselő, császári és királyi kamarás is 1901-ben, amikor a gazdasági szövetkezetek felállítása mellett érvelt a parlamentben: eddig „a pénzügy, a kereskedelem nálunk majdnem kizárólag zsidók, örmények által kezeltetett, úgyannira, hogy szálló igévé vált, miszerint nem másnak való mesterségek ezek”. Hozzátette, a szövetkezetek azért is kívánatosak, mert ezek „kebelében neveltetik egy bankügyletekkel, kereskedelemmel foglalkozó és nem kizárólag a két előbb megnevezett fajból kikerülő ifjúság és ez meg fogja szüntetni a fentidézett két csoportnak eddigi monopóliumát bank és kereskedelmi ügyekben”.¹⁹²

Zselénszky felszólalása nagy visszhangot keltett a korabeli nyilvánosságban. A *Pesti Hírlap* vezércikket szentelt a kérdésnek. Üdvözölte Zselénszky törekvéseit, azonban figyelmeztetett: „amikor a szövetkezeti eszme mellett és a kereskedelem ellen beszél, a zsidók és örmények pénzügyi uralmának a megtöréséről szól. Ez már nem közgazdasági politika, ez már osztálybeli reakció”. Hozzátette továbbá, hogy most először került szóba a parlamentben a zsidóság gazdasági monopóliuma mellett az örmények kiváltságos helyzete, ám a szerző szerint félrevezető lenne azt gondolni, hogy ez a zsidók és örmények „vérbeli hajlandóságából” fakad, valójában a magyar főurak földhözragadt és idejétmúlt gazdasági szerepvállalásából eredeztethető. „Zselénszki az örményt erdélyi zsidónak és a zsidót magyarországi örménynek

¹⁹⁰ A *Budapesti Hírlap* publicistája 1893-ban egy fiktív parlamenti tudósítással élcelődött az örmények gazdasági-politikai érdekérvényesítő erején. Miljanov Márkó montenegrói vajda budapesti látogatása során Wekerle Sándor miniszterelnök eszerint azt kérdezte a balkáni méltóságtól: Hogy tetszik a magyar parlament? Mire a vendég azt válaszolta: „Igen szép volt... Az ember az Ararát hegyére kezeli magát...” Az értelmezés sem maradt el: „Éppen Issekutz beszélt, az egyik örmény, utána Lukács Béla miniszter duplikázott, a másik örmény, a jegyzői székéből lángoló szemmel kísérte a vitát Molnár Antal, a harmadik örmény, izgatottan közbekiabált a kis Papp Géza, a negyedik örmény. Hja, nevezetes örmény-kérdés hánykolódott a szőnyegen: a vándoriparól és házalásról szóló törvényjavaslat.” A hegyi sas vizitje. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1893. november 7. 4.

¹⁹¹ Megjegyzendő mindazonáltal, hogy a szerző e fenti sorokon túl többnyire pozitív konnotációjú véleményének adott hangot a magyarországi örmény diaszpóra tagjaival szemben. Vö.: Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. II. Pest: Panda és Frohna Könyvnyomda, 1869. 75.

¹⁹² LXXVI. országos gyűlés. 1901. márczius 22-én. In: *Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának Naplója*. V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901. 110–111.

fogja föl s mind a kettőnek qualitativ bűnéül tudja be a pénz és a kereskedelem lefoglalását. Holott ha így volna is, az csak történelmi okokból előállott okozat és abszolúte nem függ össze sem a zsidók, sem az örmények vérbeli hajlandóságával, ahogy nem a vérbeli diszpozíció teszi, ha a főrendiház született urai nagybirtokosok és a mezőgazdasági irányban vannak jobban érdekelve”¹⁹³ – írta a *Pesti Hírlap* vezércikke.

Szell Kálmán miniszterelnök a Szabadelvű Klubban tréfás megjegyzéssel próbálta csorbítani a Zselénszkyt ért bírálatok életét: „No, de valami koncessziót mégis tett Zselénszki gróf. Tudniillik nemcsak a zsidókat említette, hanem az örményeket is.” Egy párttársa mindezt a következőkkel egészítette ki: „még az együttemlítésben is van koncesszió [...] azaz inkább megbecsülés – szólt az izraelita párttag, – hogy a gróf előbb említette a zsidókat s azután az örményeket”.¹⁹⁴

A gazdasági/pénzügyi monopolhelyzet képzetével szorosán összefonódtak a kapzsiság és ravaszság sztereotípiái az örményekkel szemben, ott visszhangzottak a kisebbségi kérdést övező politikai diskurzusban a hosszú 19. század során.¹⁹⁵ Az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* vonatkozó szócikke jól szemlélteti az orientalista-rasszista világnézet beágyazottságát a kor közgondolkodásában: „a kaukázusi népcsaládhoz tartoznak, idomos természetű, izmos testű, barna hajú, olajszínű, tüzes szemű [...] tudatlanok és babonáskodásra hajlandók. Főszenvédélyök mindazáltal a pénzszerzés és az erre vezető kereskedés, noha marhatenyésztéssel örömet foglalkoznak.”¹⁹⁶

Rendre visszatérő szereplője volt a pénzéhes örmény kereskedő a dualizmus kori magyar lap- és szépirodalomnak. E tanulmány kronológiai keretét megelőzően az 1850-es évek önkényuralmi rendszerében az is előfordult, hogy a központi cenzúra kiszűrte a szerbekkel

¹⁹³ A főrendi reakció. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1901. március 23. 1–2.

¹⁹⁴ Szell Kálmán a zsidó örmény monopoliumról. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1901. március 24. 3. Nem csupán a hazai örménységgel szemben élt a gazdasági nyereszkekedésből szerzett gazdasági monopolhelyzet sztereotípiája. György Aladár *A Föld és Népei* című, ötkötetes, „népszerű földrajzi és népismereti” kézikönyvében a kis-ázsiai örményeket és görögöket, mint rendkívüli befolyással rendelkező, kereskedő népcsoportot ábrázolta: e „két nép, a görög és az örmény, uralkodik valósággal Kisáziában a törökök túlnyomó nagy száma dacára.” Lásd: György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Budapest: Franklin Társulat, 1906. 31.

¹⁹⁵ A nemzetiségekkel szemben vallott önnön előítéleteit Berzenczey László egykori székelyföldi kormánybiztos, országgyűlési képviselő 1869-ben a következőképp összegezte: „a románok ellenséges politikát űznek, s czinyemintyésok; a szászok köpenyforgatók, s circumspectusok; az örmények igen járnak a vagyonszerzés után; a zsidók uzsorások; a cigányok hazugok.” Lásd: Berzenczey fáklyászenéje. [N. n.] *Pesti Napló* 1869. november 7. 3.

¹⁹⁶ Armenia lakosai. In: *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Szerk. Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz. Pest: Szent István Társulat, 1861. 984–1003. A babonás hiedelmek az *Orvosi Tár* című periodikában is megjelentek „A’ gyógytudomány’ állapota Konstantinápolyban” c. könyvismertetőben is: „Néhány kevés görög orvos rendes iskolai pályát végzett ugyan, de mind ezek, mind az egyéb ott élő európaiak a’ görög, örmény és zsidó kuruzslók’ sokkal nagyobb divatjának kénytelenek engedni.” Vö.: A’ gyógytudomány’ állapota Konstantinápolyban. [N. n.] *Orvosi Tár* 9 (1831): 284.

szembeni előítéletességet, de az örményekkel való élcelődést ösztönözte: Jókai Mór *A kalmár és családja* című kisregénye eleinte ugyanis *A görög és családja* címet viselte, amelyet azonban a következő indoklással utasítottak el: „Mi jutott az úrnak eszébe? Kifigurázni a rácokat, akik az osztrákoknak hűséges fegyvertársai voltak! [...] No persze! A kutyánkat tegyük bolonddá! Ez a komikus alak nem maradhat görögnek. Ha azt akarja [a] szerző, hogy a munkája megjelenjen, írja azt címnek: »Az örmény és családja.« Az szabad volt. Az örmények nem voltak az osztrákok fegyvertársai.” Végül kompromisszumos megoldásra jutott: a *kalmár* általánosító halmazfogalmát használta.¹⁹⁷

A *Vasárnapi Újság* 1869 novemberében „Képek a Kaukázusból” címmel közölt esszét, amelyben az örményekről, mint „szerfelett nyereségvágyó és vastag nyakú önző” népességről írt. Hozzátette: ami a „gscheftelést” illeti, „a Kaukázson tuli tartományokban még a zsidó sem állja ki vele a versenyt”.¹⁹⁸ Kardos Árpád, az Országos Kertészeti Egyesület titkára ázsiai útleírásában kijelentette: a „keleti örmények sok mindenre kaphatók, pénzéhes, alacsony gondolkodású népfaj, amely egy piaszterért az apját megöli. [...] Mennyivel különb ezeknél a keleti zsidó és még a moszlem is, pedig az örmények keresztények”.¹⁹⁹ Pröhle Vilmos turkológus, aki 1895-ben személyesen is megtapasztalta a Konstantinápolyban fellángoló örményellenes indulatokat, így írt a nyugat-örményekről: az „örmény és a görög kereskedő híjával van mindazoknak a rokonszenves vonásoknak, melyek a törököt jellemzik, persze nem csak a kereskedő, hanem a nép is. Az örmény vagy görög kereskedőnél érzékeny lelkiismeretről, kedélybeli finomságról, jellembeli kényességről nem igen lehet szó”.²⁰⁰ Hasonlóan vélekedett Kégl Sándor irodalomtörténész is teheráni tartózkodására emlékezve: a „persiai örmények époly, ha nem romlottabbak, mint a persák. Élelmességük és fufangjukról híresek, megbízhatlanságuk és semmiféle módtól vissza nem rettenő kapzsiságukért még

¹⁹⁷ Jókai Mór: Előszó. In: Uő: *A kalmár és családja*. Itt: Magyar Elektronikus Könyvtár <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm> [letöltés ideje: 2020. november 20.]

¹⁹⁸ Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. [N. n.] *Vasárnapi Újság* 1869. november 21. 643–644. A *Nemzeti Újság* tárcája is hasonló tulajdonságokkal ruházta fel a törökországi városok örmény „típusát”: „igazi levantinus: ravasz, hízelkedő, kapzsi és jellemtelen. Egyetlen gondolata és törekvése a pénzszerzés. A legszivtelenebb uzorások, kik a népet csontig kiszipolyozták, az ő soraikból kerülnek ki. De tehetségesek és alkalmazkodó képességük révén a szultánok alatt magas állásokra is tudtak emelkedni, sőt mint orvosok és ügyvédek az utóbbi félszázad alatt egész Törökországban az első helyen állottak.” Vő.: Egy nép, melyet nem ismerünk. [N. n.] *Nemzeti Újság* 1920. január 3. 1.

¹⁹⁹ Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap* 1912. május 19. 75.

²⁰⁰ Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Budapest: Stádium Ny., 1922. 206. Almásy György a teljes közép-ázsiai régió kereskedőit „kapzsi perzsa vagy örmény” kalmárokként ábrázolta. Lásd: Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1903. 626.

maguktól a persáktól is csak megvetésben részesülnek. A pénzvágytól elrútított arcuk miatt sósoknak (nemeki) csúfolják őket a persák”.²⁰¹

Vértesi Károly, a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság alapító elnöke konstantinápolyi útirajzában a zsidó kereskedőkkel állította szembe az örményt: az „örmény, úgy látszik, a zsidónál is jobban van a kereskedésre teremtve. Egyik Rothschild mondta egyalkalommal: »A világ összes örményei és zsidai, ha egy tőzsdére kerülnének, a zsidók pénze rövid idő alatt az örmények zsebébe kerülne.« Annyi igaz, hogy a fillért fillérre gyűjtik, érdekkörük megóvása tekintetében nagy a vetélkedés köztük. Némelyiköket a birvágy ördöge szállja meg.”²⁰² Vadnay Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, az MTA, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, kormánypárti országgyűlési képviselő a firenzei kereskedők példáját hozta fel a kereskedelem lekicsinylése elleni érvként a parlamentben elmondott gazdaságpolitikai beszédében: „a kisnemesek is lenézték a kereskedést, átengedve azt teljesen izmaelitának, görögnek, németnek, örménynek és zsidóknak, szidva azután valamennyiöket, ha e jövevények az eldobott szárnyas aranykerék buzgó forgatása mellett jól meggazdagodtak”.²⁰³

Nem csupán az ázsiai örményekkel szemben élt a kapzsiság vádja,²⁰⁴ a magyarországi örmény közösséget is rendre nyereségvágyra, pénzéhségre való hajlammal vádolták a nyilvánosság legkülönbözőbb színterein. A *Fővárosi Lapok* publicistája szerint a zsidó származású kereskedők labdába sem rúghatnak Erdélyben: azért „nem vetheti meg zsidó a lábát székelty földön, mert ősi jogon ott van már – az örmény. A hol pedig örmény van, ott kivüle más emberfia rőföt, kupát nem forgat”.²⁰⁵ Lukács László örmény származású miniszterelnökkel szemben a kapzsiság vádja nem csupán mint egyéni minőség fogalmazódott meg a *Népszava* hasábjain 1913 nyarán: „az ilyen kapzsi örményt természetesen örömmel töltheti el rablóhadjáratának pénzügyi sikere”,²⁰⁶ míg az *Előre* publicistája „ravasz és minden hájjal megkent örmény”-ként emlegette a politikust.²⁰⁷ A *Szatmárvármegye* is ezzel érvelt a

²⁰¹ Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar szalon* 2 (1889–1890): 440.

²⁰² Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ* 1901. július 7. 528.

²⁰³ 1885. február 13. 71. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1885. 124.

²⁰⁴ Magyarországon is forgatták Adolf Strauss német tábornok *Das Osmanische Reich* c. könyvét, amely a Budapesti Szemle ismertetője szerint szembeállította „keleti szövetségeseink”, a törökök jellemét az örményekével: „nagy szeretettel foglalkozik az oszmán törökkel, annak vonzó egyéniségével, mely élénk ellentétben áll az örmények és görögök furfangos, kapzsi természetével”. Vö.: Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle* 498 (1918): 470–478.

²⁰⁵ Vö.: Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok* 1893. június 27. 1402. Itt megjegyzendő, hogy a pénzügyi/gazdasági leleményesség nem minden kontextusban bírt negatív konnotációval.

²⁰⁶ Öröm és büszkeség. [N. n.] *Népszava* 1913. június 13. 3.

²⁰⁷ A magyarországi politikai küzdelem története. [N. n.] *Előre* 1913. október 20. 6.

kormányfővel szemben: „a többség [...] egyáltalán nem törődik azzal sem, hogy a ravasz örmény utálatos uralma véget ér”.²⁰⁸

A kapzsiság mellett az örményellenes diskurzus egyik központi eleme az uzoráskodás vádja volt, amely hangsúlyos szerepet kapott az örményellenesség egyik legkorábbi, általam ismert írásos emlékében, Révai Miklós 1803. évi, Mártonfi József erdélyi püspöknek írt levelében. A piarista nyelvész ebben kijelentette: „Valami Zsidó, Örmény, Rátz, és Német pénzfosztó s vérszopó uzsora, és fősvénység, lehet a Magyar Világon : annak a lángja mind itt vagy Pesten.”²⁰⁹ Ebben a rövid idézetben megjelennek az örményellenesség gazdasági sztereotípiáinak leghangsúlyosabb nyelvi kifejezésformái: az uzoráskodás vádja, a kapzsiság jellemvonása, s ezek fokozása a vérszopó és pénzfosztó jelzőkben.²¹⁰ Révai sorai a következő mintegy másfél évszázadban rendkívüli népszerűségnek örvendtek, előszeretettel idézte a magyar sajtó, így a *Hazánk* 1858-ban, a *Magyar Sion* 1878-ban, a *Katolikus gimnázium* 1892-ben, a *Vasárnapi Újság* 1907-ben, a *Katolikus Szemle* és az *Ellenzék* 1939-ben.

A korabeli irodalom kedvelt szereplője volt az örmény uzorás, aki kizsákmányolja a magyar parasztot: „Ha pénz kellett, adott az örmény (zsidónál rosszabb hírük kelt ezért) vagy ha nem adott – megígérte” – fogalmazott *A tajtékszívó* című tárcsa a *Budapesti Hírlapban*.²¹¹ Tolnai Lajos *A nemes vér* című regényének egyik helyszínén, az almáshegyi kastély udvarán ott visszhangzott „a sok uzorás örmény és zsidó kiabálása”, mialatt a környéken „már csak a zsidónak, meg az örménynek” volt pénze.²¹² Pakots József író, országgyűlési képviselő *Tisztartó Piroska* című elbeszélésében expliciten kijelentette: az „örmény volt az alsó Tisza-vidék uzorása”.²¹³

²⁰⁸ Vö.: Lukács Munkában. [N. n.] *Szatmárvármegye* 1912. augusztus 11. 1–3. A Lukács-kormány egyébként éppen egy pénzügyi szabálytalanságba bukott bele 1913 júniusában, amely nyomán Lukács máig, mint „Európa legnagyobb panamistája” szerepel a történelmi emlékezetben. Vö.: Szász Zoltán: Panama és kormány, 1912. *História* 1995/3. 14–15.

²⁰⁹ Idézi: Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879. 372.

²¹⁰ A mellékevek, a jelzős szerkezetek és a szóképek vizsgálata kiemelt jelentőséggel bír a kritikai diskurzuselemzés szempontjából, hiszen gyakran ezek vetnek fényt egy-egy kifejezés vagy retorikai fordulat valódi mondanivalójára, teljes jelentéskeretére, „kódolják a beszélő érzelmeit, érzéseit, hangulatát és általános diszpozícióját”. Vö.: Reisigl – Wodak: Discourse and Discrimination i.m. 83.

²¹¹ A tajtékszívó. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1916. január 22. 2.

²¹² Vö.: Tolnai Lajos: *A nemes vér*. (1882) I. rész. *Kelet Népe* 1941. május 15. 1–4., Uő.: *A nemes vér* (1882) III. rész. *Kelet Népe* 1941. június 15. 14–15. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy Tolnai esete sajátos, ő ugyanis mindennel és mindenkivel szemben kritikus volt.

²¹³ Pakots József: *Tisztartó Piroska*. *Ország-Világ* 1905. december 24. 1046. Később, a két világháború között Móricz Zsigmondnál is megjelent az uzorás örmény karaktere, aki „bérbe vette az egész falut, robotával, dézsmájával, földjével, adajával, marhájával”, míg Tersánszky Józsi Jenő Kossuth-díjas író így írta le a vidéki kiskirályok archetípusát: a város főjegyzőjét „Gáogh Károlynak hívták. Apja, nagyapja, öregapja is csupa kis sárhalmi, rőfös, szatócs, uzorás örmény volt.” Vö.: Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (részlet). *Kelet Népe* 1941. október 15. 12.

Guglielmo Ferrero olasz szociológus és író a török társadalomról szóló cikkében a *Pesti Napló* hasábjain az uzsoráskodást „szinte kizárólag az örmények monopóliuma”-ként írta le,²¹⁴ míg a *Zalamegye* „Politika és társadalom” című vezércikke a magyar társadalmat az adós-uzsoras kettősség jegyében osztotta fel: az „egyik rész pénzsóváran, ökölbe szorított kézzel üvölt és zajong, uzsoráskodik és fukarkodik, a másik kenetteljes hangon átkozódik örmény és zsidó ellen”.²¹⁵ Itt is, mint Tolnai Lajos regényében, a zsidó és örmény uzsorások egy dinamikus és eseménydús költői képre festve jelennek meg, az olvasóból kiváltott minél nagyobb hatás reményében öklüket rázzák, kiabálnak és zajongnak.

A csalárdság vádja mintegy kötőanyagául szolgált a gazdasági monopóliummal és kapzsisággal kapcsolatos sztereotípiáknak.²¹⁶ Veress József antiszemita képviselő első parlamenti felszólalásában hosszasan lamentált a zsidóság vélt gazdasági nyereszkeiről, amelyek, véleménye szerint, a szervezett bűnözés táptalaját szolgálták. Hozzátette: azt „szokták erre ellenvetésül felhozni a zsidók és a zsidóbarátok, hogy hiszen ezen csalások velejárnak azon foglalkozással, melyet ők űznek: a kereskedéssel. [...] De lám, még ez ügyesebbet is legyőzte a zsidó, azaz még jobban tud csalni, mint az örmény és görög”.²¹⁷

Gyakori sztereotípa volt a hazugságra való hajlam a tárcairodalomban – Abonyi Árpád²¹⁸ *A Hazug* című tárcájának főszereplője egy szélhámós kocsmáros, „dísznevé: a hazug Kristóf”. A „szőrös kis örmény” a narrátor leírása szerint a világ legnagyobb hazugja volt: „Hazudni sok ember tud a világon, – úgy hazudni, mint ez a fekete pofájú Kristófká, azonban senki sem tudott az egész világon, – erre akár mérget vettek volna a »Két korona« vidám vendégei. Egy-egy rikitőbb hazugsága valóságos közkinccsé vált”.²¹⁹

²¹⁴ Ferrero, Guglielmo: A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények. *Pesti Napló* 1909. május 16. 7.

²¹⁵ *Politika és társadalom*. [N. n.] *Zalamegye* 1917. július 17. 1.

²¹⁶ A csalárdság sztereotípiája megjelent Horváth Mihály „kalmár és uzsorás csaló” jellemrajzában is, és teret nyert *A Hét* egyik 1905. évi esszéjében is: az „örmény ügyes, gaz, számít és mindenhez hozzáalkalmazkodik”. Versényi György 1914. évi tárcájában ennél tovább ment, *Kis Gerő András* című karcolatának főszereplője ugyanis egy csaló, tolvaj, gazember, akin egyedül az örmény fogott ki: „Gyűlöli is érte s gyűlöli benne az egész örménységet. Meséli is, hogy mikor a jó Isten a sok népeket teremtette, maradt egy kis anyag a cigányból is, a zsidóból is. Hogy ne menjen kárba, örményt gyúrt belőle.” *A Hét* tárcáját lásd: Paganel: Krónika III. Alkotmány a hó alatt. *A Hét* 1905. november 5. 729. Versényi György tárcáját lásd: Versényi György: *Kis Gerő András*. *Szamos. Politikai napilap* 154 (1914): 1–2.

²¹⁷ 1884. október 23. 16. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Első kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1884. 197

²¹⁸ Abonyi Árpád, született nagyabonyi Csiba Árpád, író-újságíró, a Petőfi Társaság tagja. Bővebben: Abonyi Árpád, Csiba = *Magyar életrajzi lexikon* I. (A–K). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 4.

²¹⁹ Abonyi Árpád: *A Hazug*. *Pesti Hírlap* 1907. április 4. 2. Vay Sándor egy későbbi tárcájában a köpönyegforgató Marczy bácsi dühbe gurul, amikor zálogjegy váltására kötelezik: „Hát mi vagyok én, zsidó, örmény, cinczár? Ki látott olyat, hogy nekem még rongyos kétszáz forintról adjon obligatiót az atyámfia. Soha ilyet! Phü... phü...” Lásd: Vay Sándor: Marczy bácsi eseteiből. *Magyarország* 1928. február 28. 2.

Zsidó tulajdonságok

Széles körben elterjedt az örmények tulajdonságainak, vélt jellemvonásainak a zsidókról kialakított sztereotip vonásokhoz való hasonlítása, azokkal összemérése, illetve azonosítása. A korszak egyik legbefolyásosabb földrajztudósa, a piarista Czirbusz Géza ki is jelentette: sok „tekintetben a zsidókhöz hasonlítják az örményt s a két nemzet történelmi elzüllése, politikai és vallási elnyomatása felfoghatóvá teszi e hasonlatosságot. Türelme, [...] nyelvek és kereskedelem iránti fogékonysága, érzékisége, fajához, vallásához való csökönös ragaszkodása, az életnek reális felfogása, csekély személyi bátorsága: a zsidókkal közösen birt jellemvonásai. [...] Egyben azonban eltérnek a zsidótól. A zsidó nem szereti a földet művelni”.²²⁰ Az *Athenaeum* hasábjain Szlávik Mátyás teológusismertette Theodor Linder német történész történelemfilozófiai tanulmányát, miszerint a világtörténelem a folytonos alkalmazkodás folyamata, amely egy „psychikai jelenség és tartós alakjában egész népjellemeket alakít át. Ilyenek a zsidók és az örmények” – utalva a két népcsoportban felfedezni vélt alkalmazkodási képességre.²²¹

Az országgyűlés örmény származású, nemzetipárti képviselője, Issekutz Győző személyével szemben a *Fővárosi Lapok* hasábjain megjelent, lejáratonak szánt cikk az örmények zsidó vonásaiban kívánta megragadni a politikussal szembeni aggályait: „A mi a tágabb hazában Kohn, az erdélyi havasok között ugyanez Issekutz.”²²² Később Gömbös Gyula, majdani miniszterelnök Lukács Györggyel, a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterével szemben is abbéli aggályainak adott hangot, hogy „örmény származású és [...] szintén érdekelt a zsidóságban”.²²³

²²⁰ Balbi Adorján *Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára*. Első kötet. Szerk. Czirbusz Géza. Nagybecskerek, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1893. 458–459. Később az *Erdély* hasábjain az erdélyi zsidók élelmességét a szászokéval és az örménykével állította szembe: „A fűrészmalom rönkjeivel együtt a Neuschloss-ezégé, mely azt a kincstártól vette haszonbérbe, az úztatást és a vele járó kipartolást pedig Löw Jakabnak (van-e ki e nevet nem ismeri?) adta ki albérletbe. Hogy az erdélyi elszegényedett mágnások nem ereszkednek az eféle vállalatokba, azt még csak értem, – noblesse oblige; – de hogy szászok, pláne örmények engedik orruk előtt elkaparítani a kincstári haszont hajtó bérleteket – azon igazán van csodálni való, a ki tudja, hogy aránylag igen kevés zsidó lakik eddig Erdélyben s mégis ők az élelmesebbek.” Gyula város piacáról a következő szűk leírást adta: „Néhány rongyos zsidó és örmény szatócs disztelenkedik a «piacon».” Lásd: Czirbusz Géza: Hegyenvölgyön. *Erdély* 9 (1896): 120–121.

²²¹ Szlávik Mátyás: Theodor Lindner: *Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung*. *Athenaeum* 2 (1905): 283.

²²² Szikulus: *Dilettáns* i. m. 1402.

²²³ A nemzetgyűlés 368. ülése 1925. évi január hó 30-án, pénteken. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Huszonkilencedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1924. 23.

A teljes magyar társadalomban elterjedt volt a negatív sztereotípiákkal terhelt közmondás,²²⁴ miszerint ha haszonlesésről van szó, szélhámosságban és hazugságban a görögöket (ami a Balkán minden népére vonatkozott) és a zsidókat is felülmúlják az örmények.²²⁵ A közmondás különféle formában a történelmi Magyarország teljes területén ismert volt,²²⁶ számos etnográfus jegyezte fel népköltési gyűjteményében – Wasilkiewicz Viktor 1900-ban „Egy görög három örmény, egy örmény három zsidó” alakban,²²⁷ míg N. Szabó Gyula a kiskanizsai népi mondásokat kutatva a következő formában: „az örménybe hét ördög és hét zsidó bujt, de a kiskanizsai mégis lefőzné, ha versenyeznének”.²²⁸ Nem csupán szájhagyomány útján terjedt: a *Földrajzi Közlemények* 1878-ban az „egy örmény két zsidót, egy görög két örményt csal meg”,²²⁹ a *Budapesti Hírlap* 1883-ban „az örményben legalább kilenc zsidó és egy levantei lakik”²³⁰ alakban közölte. György Aladár már említett kézikönyvében török közmondásként jegyezte fel a következő formában: „két törököt megcsal egy zsidó, két zsidót egy görög s három görögöt egy örmény”,²³¹ míg a *Borsszem Jankó* egy 1916-os gúnyirata így élcelődött: „Ha igaz az, hogy minden örményben tíz zsidó lakik, akkor minden görögben bizonyosan tíz örmény lakott.”²³²

Az erdélyi örmények is ismerték a rájuk nézve lealacsonyító proverbiumot, az *Armenia* című szamosújvári örmény periodika a konstantinápolyi piacok gyakori szólásaként jegyezte fel: a „törököt rászedheti a zsidó, a zsidót a görög, a görögöt az örmény, az örményt csak a sátán szedheti rá”.²³³ Törös Tivadar (született: Marusán Tivadar, 1859–1895) örmény származású

²²⁴ A közmondások és proverbiumok a nyelv négyfajta jelhasználata – az ismeretközlő, értékelő, ösztönző és rendszeralkotó – közül többnyire a második, értékelő funkcióval bírnak, ám jelentésrétegeik a másik három kategóriában is megnyilvánulhatnak. Vö.: Szemerényi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 85–86.

²²⁵ Strausz Adolf a *Magyar-zsidó szemle* 1887. évfolyamában arra a következtetésre jutott, hogy „a régi közmondásokból, melyek a különféle felekezetek egymáshoz való viszonyát ecsetelik, azt látjuk, hogy a katolikus nem a zsidót, hanem a görög-keletit tartotta a legmegbízhatóbb embernek, ki szavát soha sem tartja meg [...]. Abban az egyben valamennyien bámulatos összhangzással egyetértenek, hogy az örmények kedvére, az örmények szavára a nap soha sem kelne föl”. Vö.: Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle* 4. évf. (1887): 179.

²²⁶ Az *Új Idők* tárcájában a zsigori Andrássy Manó grófról így írtak: „Azt ugyan be nem csapja senki, mert száz zsidón meg örményen is túltesz!” Vayk: Főuri vadászat Betléren. *Új Idők* 1898. december 18. 544.

²²⁷ Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csíkszereda: Györgyjakab Márton Utódánál, 1899. 49.

²²⁸ N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: *Nagykanizsa*. Szerk. Barbarits Lajos. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. 341. (Magyar városok monográfiája IV.)

²²⁹ E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények* 4 (1878): 107.

²³⁰ Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. [N. n.] *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához* 406 (1883): 1. Néhány évvel később a következő alakra módosult: „egy örményben négy zsidó, két görög és másfél perzsa lakozik”. Lásd: É.: A jó tanítvány: Török história. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 15. 1–3.

²³¹ György Aladár: A Föld i. m. 32.

²³² K. A.: Nem akar ugrani Körber. *Borsszem Jankó* 45 (1916): 11.

²³³ Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik czikkéből. *Armenia* 4 (1891): 144.

szamosújvári író-publicista Áfgánistán Vártán álnév alatt a *Bolond Istók* élclap hasábjain figurázta ki a magyar nyilvánosságban egyre nagyobb teret hódító, a zsidók és az örmények vélt közös tulajdonságával, a pénzsóvársággal és csalárdsággal kapcsolatban kialakult negatív sztereotípiát. *Az örmény nemzet története* című bohózata az örmények ősatyja, Hájk és Noé találkozásánál veszi fel a kifundált történelem fonalát: „Noéban már ekkor benne volt a zsidófajszeretet és rátámadt az örményre, hogy szíveskedjék most elpusztulni, ha az özönvizet túlélte”, ám az végül elcsábította és feleségül vette lányát. „Noéék akkor heten voltak összesen. Innét datálódik az a közmondás, hogy «egy örmény lefőz hét zsidót. ...»”²³⁴

Az antiszemita és örményellenes sztereotípiákat megelevenítő közmondás pártszimpátiától függetlenül jelen volt a kor magyar sajtótermékeiben – a *Népszava* hasábjain, olykor címlapján is, 1906-ban, 1912-ben, 1913-ban és 1916-ban is olvasható volt.²³⁵ Atlasz Márton a *Budapesti Hírlap* hasábjain jegyezte meg: a „keleti ember azt szokta mondani, hogy a zsidó becsapja a törököt, a görög a zsidót, az örmény pedig magát a görögöt is”.²³⁶ Még amikor az antiszemitizmus ellen érvelt is („business is business, akár zsidó, akár yenki, örmény, angol...”) a *Husadik Század* hasábjain Czirbusz Géza sem mulasztotta el leszögezni: „Egy örmény típusban és egyebekben is felér hét zsidóval.”²³⁷ A két világháború közötti időszakban a magyar országgyűlés képviselőházában is megjelent a közmondás parafrázisa: 1938-ban gróf Apponyi II. György, a Nemzeti Szabadelvű Párt képviselője így szólt közbe a nemzetiségek társadalmi integrációját övező vitában: „Pedig egy örmény becsap tíz zsidót! Már az is tud asszimilálódni?”²³⁸ míg a szociáldemokrata országgyűlési képviselő, Kéthly Anna a következő év novemberében cinikusan vetette oda Meskó Zoltánnak: „Azt mondják, hogy egy örmény rosszabb, mint tíz zsidó!”, mire Meskó így felelt: „Nem is tudtam, hogy faji alapon állanak már! Hála Istennek!”²³⁹ Ezzel természetesen nem kívánom azt sugallni, hogy Kéthly Anna vagy Apponyi György gyűlölte volna az örményeket vagy a zsidókat, pusztán azt kívánom alátámasztani, hogy az örményellenes sztereotípiákat a nyelvhasználatban és a köztudatban

²³⁴ [Törös Tivadar] *Áfgánistán Vártán: Az örmény nemzet története*. A trónörökös felhívására, könyve számára. *Bolond Istók* 1884. augusztus 17. 4.

²³⁵ A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. [N. n.] *Népszava* 1906. december 16. 9–10., N. n. A ketrec-választó jog. *Népszava* 1912. április 24. 1., Félre a munkaidő-cenzussal! [N. n.] *Népszava* 1913. január 3. 2–4., Agrárius „élelmesség”. [N. n.] *Népszava* 1916. június 20. 1–2.

²³⁶ Atlasz Márton: *Az örmények*. *Budapesti Hírlap* 1912. december 27. 5.

²³⁷ Alexander Bernát [et al.]: *A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század Körkérdése*. Budapest: A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917. 9. (A Husadik Század Könyvtára 64.)

²³⁸ Az országgyűlés képviselőházának 311. ülése. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenennyolcadik kötet. Budapest: Athenaeum, 1938. 522.

²³⁹ Az országgyűlés képviselőházának 49. ülése. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Második kötet. Budapest: Athenaeum, 1939. 567.

rögzítő közmondás széles körben ismert volt, a népköltésektől az országgyűlési felszólalásokig a közbeszéd része volt korszakokon át.

Még a színházi életben is megjelent az antiszemita és örményellenes sztereotípiák összevetése – a *Budapesti Hírlap* publicistája a Nemzeti Színház színészeről a következőket írta: „ha a zsidót fokozni akarjuk, nem kell megállapodni az örménynél, hanem tovább lehet menni egészen a művészig”.²⁴⁰ A napilap egyik prominens munkatársa, Szöllősi Zsigmond 1901. évi egyik tárcájában a főszereplő, az idős Kun Barnabás jellemét tekintve is hasonló összehasonlításra ragadtatta magát: „vénségére beállt zsidónak. De olyan zsidónak, a ki zsidóbb az örménynél. Azon kezdte, hogy bérelt, azon folytatta, hogy kereskedett és liferált és hogy teljes legyen az üzlet, fölcsapott ágensnek is”.²⁴¹

Nem csupán vélt jellemvonásaik és gazdasági befolyásuk tekintetében vont az örményellenes diskurzus párhuzamot a zsidók és örmények közé, de a két csoporttal szembeni gyűlölettel kapcsolatban is, és az azt kiváltó okozatokban is azonosságot sugallt. Kégl Sándor iranista, az MTA levelező tagja 1891-ben meglepődve tapasztalta, hogy „a mindenütt megvetett, gyűlölt zsidóknál nagyobb megvetés tárgyai voltak az örmények” Perzsiában.²⁴² A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1911. évi konstantinápolyi tudósítása „a görög és örmény kereskedők jellemé”-vel magyarázta azt, hogy „a töröknek lelkében a »keresztény« szóhoz [...] ugyanolyan fogalmak kapcsolódnak, mint nálunk a »zsidó« névhez”.²⁴³

A dualizmuskorban széles körben elterjedt kifejezés volt az „örményzsidó” (illetve „zsidóörmény” formája), amely a két csoporttal szembeni fajelméleti képzeteket és rasszista sztereotípiákat egyetlen, általánosító fogalomban ragadta meg. „A ravasz örmény zsidó” képe megjelent a *Hölgyek Lapja* 1879. évi egyik tudósításában,²⁴⁴ míg az *Athenaeum* hasábjain Az *Ecset* című elbeszélés egyik mellékszereplője egy „bolygó, örmény zsidó” kereskedő, aki „egy csomó haszontalan portékáját” mások „nyakában sózta”.²⁴⁵ Amikor 1902 októberében Liptó vármegye aljegyzőjéről, a szlovák Maruska Lászlóról kiderült, hogy grófi címét és doktori fokozatát hamisította, a sajtóban előbb örményként, majd zsidóként emlegették, a *Budapesti*

²⁴⁰ A kakasviadal. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1909. február 27. 10–11.

²⁴¹ Szöllősi Zsigmond: A gögös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap* 1901. szeptember 29. 1–2.

²⁴² Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Eduard ed-daulet herceg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle* 174 (1891): 384.

²⁴³ Misszióügy. Keresztyén diákok világgyűlése Konstantinápolyban. [N. n.] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1911. május 28. 355–356.

²⁴⁴ A maroccai küldöttség Berlinben. [N. n.] *Hölgyek Lapja* 1879. november 17. 2.

²⁴⁵ Az ecset. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) [N. n.] *Athenaeum* april-junius (1873): 990.

Hírlap „örmény-zsidó” származásúként.²⁴⁶ A *Budapesti Hírlap* 1889-ben közölte a csanádi plébános felhívását: két, magát papnak kiadó csalóra hívta fel a hívek figyelmét, ám szerinte „a parasztok sem tartják őket papoknak, hanem örmény zsidóknak, orosz kémeknek, vagy cigányoknak”.²⁴⁷ Amikor a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt 1908-ban kettészakadt, s 17 képviselője megalakította a Függetlenségi és 48-as Balpártot, az *Ellenzék* publicistája így jellemezte a renegát új szervezetet: ha „volt valaha ellenzéki párt, mely az ellenzékiekedést diszkreditálta: úgy a zsidóörmény vezérlet alatt álló új párt az”.²⁴⁸

Visszatérő retorikai elem volt „a kelet zsidója” kifejezés az örményeket illetően, amely önmagában is magyarázattal kívánt szolgálni az örményekkel szembeni általános megvetésre: a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* külföldi lapszemléjében Szlávik Mátyás leszögezte, hogy „az örmények »a zsidók a keleten«, a kik, mint ilyenek, igen gyűlöletesek az egész keleten”.²⁴⁹ Ennél jóval tovább ment a *Zászlónk* publicistája, aki azt írta: az „örmény volt Középázsia hétpróbás zsidója, akit különösen a mohamedánok gyűöltek nagyon. Mert senki sem értett úgy ahhoz, mint kell egy garasból négyet csinálni, mint az örmény”. Hozzátette, hogy az orosz hódítók „úgy tekintették az Ázsia ütőerein lógó piócát, az örményt, mint amelyet gyűlölni jó, de bántani éppenséggel nem szabad”.²⁵⁰ A *piócák* szóképével elértünk az örményellenesség egyik legerőszakosabb beszédtechnikai eleméhez, a parazitáság sztereotípiájához, az örmények dehumanizálásához.

Parazitáság (dehumanizáció)

Az örmények dehumanizálásának első ismert példája Révai Miklós már idézett levele 1803-ból, hiszen a piócákról és szúnyogokról kölcsönzött *vérszopó* jelzőben indirekt módon ott visszhangzott az idegenajkú kereskedőcsoportok negatív állati jellemzőkkel való felruházása. A közvetlen dehumanizációnak legkorábbi általam ismert példája 1844-ből származik és a *Vasárnapi Újság* hasábjain jelent meg. A *B. L.* álnév alatt jelentkező szerző a közigazgatás hiányosságai kapcsán a perfolyam lassúságáról lamentált, s „a’ haza zsírján hízott örmény,

²⁴⁶ Matuska – nem gróf. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1902. október 29. 6., Matuska László multja. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1902. október 30. 6. A közokirat-hamisítás vádjával előállított, ám később szabadlára helyezett álgróf megszökött: hamarosan öngyilkosságáról cikkeztek a lapok, illetve arról, hogy valójában az Amerikai Egyesült Államokba menekült.

²⁴⁷ A „kaldeai papok”. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1889. június 22. 5.

²⁴⁸ A helyzethez. [N. n.] *Ellenzék* 1908. március 14. 1–2. A brassói, román nyelvű *Gazeta Transilvaniei* 1885-ben a „magyar és örmény-zsidó” újságokat vádolta azzal, hogy munkatársait rendre hazafiatlanokként bélyegzik meg. Vö.: Hazafiak a *Gazet*’a ítélőszéke előtt. [N. n.] *Székely Nemzet* 1885. április 9. 1.

²⁴⁹ Szlávik Mátyás: Külföldi szemle. *Potestáns egyházi és iskolai lapok* 1899. január 29. 74–75.

²⁵⁰ Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. [N. n.] *Zászlónk* 1909. április 15. 182–183.

zsidó vagy más idegen” csoportok kapcsán a következő költői képet festette fel: „nem látunk-é jelenleg is sok jó szívű vendégszeretőt a’ vakondokkal künn szigorogni, midőn az elég szemtelen tüskés állat kényelmesen nyujtódzik a’ jámbortul ajdonos lakában”.²⁵¹

A *Pesti Hírlap* 1909 májusában közölte Guglielmo Ferrero – fent már idézett – értekezését a török társadalom összetételéről. Eszerint „a török városok örmény kereskedője csaknem mindig uzsorás, nagy vagy apró, titkosan vagy nyíltan; de nem lehet más, mint uzsorás”. Ebből a megállapításából következtette, hogy az Oszmán Birodalom örmény közössége „hatásosan dolgozik a török társadalom felosztásán, sőt, annyira hízik és gyarapodik a romlásán, mint amennyire a tüdővész bacillusai gyarapodnak fokozatos halálán a szervezetnek, amelybe behatolnak”.²⁵² Ezzel az örményekre is kiterjesztette a magyar nyilvánosságban már jól ismert, korábban azonban a zsidóságra alkalmazott rasszista beszédtechnikai elemet, a kulturális-vallási közösség dehumanizálásának legkönyörtelenebb retorikai formáját: betegségként, gyilkos parazitaként való ábrázolását.

1912-ben ugyancsak a *Pesti Hírlap* hasábjain jelent meg Claude Farrère francia író és befolyásos katonai hírszerző²⁵³ *Aki embert ölt* című regényéből egy részlet, amelyben az Oszmán Birodalom jellemzően kereskedő nemzetiségeiről mint bélpoklos hollókról írt: „a görög, örmény, perzsa, syriai, zsidó és bolgár hollók még mindig lakmároznak a hulladékokból és senki nem gátolhatja meg őket ebben. [...] A zsidók száz percentre kölcsönöznek. Meg is gazdagodnának ebből, ha nem lennének itt az örmények; de az örmény mindent fölemészt, még a zsidót is.”²⁵⁴ Talán innen kölcsönözte a következő évben Fröhlich János bűnügyi újságíró, filmhíradó-rendező a következő sorait: a „török már századok előtt prédául engedte át testét piszkos kis hollóknak és keselyűknek, a javain való élőködést megkezdték a görögök,

²⁵¹ B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajtások). *Vasárnapi Újság* 1844. február 11. 97–106. A gyűlölködő íráson felháborodó egyik olvasó is érzékelt a dehumanizáció barbárságát, s válaszelevelében emlékeztette a névtelen szerzőt: „ezen kifejezések ezelőtt másfél századdal megjárta; mert tudjuk, hogy akkor a’ pápista (hogy népszerű szavakkal éljek) a’ kálvinistát kutyának hívta, ’s ez viszont azt; a’ magyar az örményt pénzcsalónak csúfolta, ’s ez viszont amazt mivel czélszerűnek gondolta; hiában mert olyan volt az idő akkor, miveletlen, tanulatlan, és mindenen felett önző azaz magát szerető. De már most minekutánna átlátták a’ tudományoknak jóltevő szelíd sugáránál, hogy a’ pápista is Istent imád, mint a’ kálvinista, vagy unitárius; az örmény is ember valamint a’ magyar vagy német; azután, hozzájárul még az is: hogy az örmény is annyi veritékivel szerzi kenyérét, ruházatát pénzét, mint a’ magyar nemes, vagy ha azt merem állítani, hogy többel, gondolom nem hazudtam. Már most ily szempontból ítélve a’ dolgot, hihetetlen előttem, hogy miképpen élhet mivel ember, mi több író, ily valóban zsíros, és könnyen gyűlölséget okozható kifejezésekkel.” Lásd: S. M.: Felelet az 510-dik számú *Vasárnapi Újság*ban kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtások egy pontjára. *Vasárnapi Újság* 1844. április 7. 232–236.

²⁵² Ferrero, Guglielmo: A török társadalom i. m. 7.

²⁵³ Frédéric Charles Pierre Edouard Bargone, írói nevén Claude Farrère (1876–1957), hajóshadnagyként Franciaország ázsiai gyarmatainak szolgált, népszerű regényeinek témájául többnyire a gyarmati életet választotta. Vö: Bargone = *Révai Nagy Lexikona* 2. kötet: Arány-Beke. Hasonmás Kiadás. H. n. [Budapest]: Babits Kiadó, 1992. 609.

²⁵⁴ Farrère, Claude: *Aki embert ölt*. *Pesti Hírlap* 1912. február 20. 41.

folytatták a szíriai arabok, majd az örmények, perzsák és zsidók. Mindegyik tépdesett magának óvatosan, lassan, de kielégíthetetlen étvágygal egy-egy darabkát a törökök húsából”.²⁵⁵

A népiirtások diskurzusait vizsgálva Rowan Savage megállapította, hogy a dehumanizálás nem csupán velejárója, de alapvető alkotóeleme a genocídiumnak, az áldozatok emberi mivoltának diszkurzív lebontása nem csupán az elkövetők öngazolásának eszköze, de egyszerre motivációja és legitimitációja is a népiirtásnak.²⁵⁶ A dualizmus kori magyarországi örményellenesség dehumanizációja kapcsán nem beszélhetünk az örmények szisztematikus kiirtásának szándékáról, mindazonáltal, mivel időben egybeesett az Oszmán Birodalomban, egy, az első világháború során szövetséges államban zajló népiirtással, különös jelentőséggel bír.

Fajelméleti sajátosságok

A korszak fajelméleti irodalmában is megjelent az örményellenesség diskurzusa. Lenhossék Mihály anatómus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a neurontan megalapítója *A népfajok és az eugenetika* címmel közölt tanulmányában a rasszokról mint „szervezetbeli” és lelki típusokról közölte zavaros eszmefuttatását, s többek között az „örményzsidó típusról” is említést tett.²⁵⁷ Semayer Vilibáld, a Néprajzi Múzeum majdani igazgatója egy „antropológiai” tanulmányában az árja arcvonásokkal szemben az „örmény–zsidó” arcot hozta fel ellenpéldaként: „a tiszta fajú, skandináv vagy angolszász arcot, az örmény vagy spanyol zsidóétól bármelyikünk képes megkülönböztetni”.²⁵⁸ György Aladár – előbb munkásmozgalmi majd polgári radikális publicista, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke – jellemzésében az örmények „hízásra hajló emberek, iráni arczéllel, dolichocephal agygyal, szemek feketék, nagyok s mélyen fekvők, orruk sasjellegű, homlokuk alacsony, szemöldökük gyakran összenő. Arcszínük fehér, de idősebb korukban sárgás”.²⁵⁹ A kormánypárti országgyűlési képviselőként

²⁵⁵ Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság* 1913. december 25. 232.

²⁵⁶ Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice* 2 (2013): 139–161. Mindazonáltal Johannes Lang provokatív tanulmánya megkérdőjelezi a dehumanizációs folyamatok kutatásának létjogosultságát: Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies* 2 (2010) 225–246.

²⁵⁷ „Az ősrégi egyiptomi piramisokon ábrázolt szemita vezérek teljesen megegyeznek a mai arab beduinokkal, és az ugyancsak a piramisokon ábrázolt észak-szíriai hethiták, kik sajátoszerű csilinderszerű kalappal vannak ábrázolva, egészen a mai örményzsidó típust érzékítik.” Lenhossék Mihály: *A népfajok és az eugenika. Természettudományi Közlöny* 695–696 (1918): 215.

²⁵⁸ Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Egyúttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arca és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő* 4 (1903): 88.

²⁵⁹ György Aladár: *A Föld és Népei* i. m. 55. Hasonlóképp vélekedett honfitársai fizikai tulajdonságairól mindazonáltal Ávedik Lukács erdélyi örmény plébános is: „melle és válla széles, haja holló-fekete, sas orral és

és az Országos Iparegyesület elnökeként országos hírnévnek örvendő gróf Zichy Jenő által akkor már javában szervezett Kaukázus-expedíció örmény származású tagját, Cselingerián Jakabot a *Budapesti Hírlap* tárcája 1892-ben így figurázta ki: „Fekete mint egy kéményseprő, arca olajbarna, szeme olyan különös vágású, hogy mását csak Erzerumban találok. Szóval tiszta vérű örmény.”²⁶⁰ Czirbusz Géza véleménye szerint úgy, ahogy a „mongol fajtájú magyarból tiszta európai typos lett”, „a cigányból, zsidóból, örményből szintén európai fajta válhatott volna, ha e három typos szokása, életmódja, történelmi sorsa a más typosokkal való keveredéstől vissza nem tartja”.²⁶¹

Bányász Iván *Calypso* című regényében is ott visszhangzott az örményellenes diskurzus fajelméleti érvelése. A „semita fajok” alábbi tipológiájával szolgál: a „zsidó faj a legjelesebb a semita faj között s legkevésbé bír a többi hibájával, a kegyetlenséggel. [...] A semita fajok másodika, az arabs szintén nemes, de kegyetlen faj. Az örmény a leghitványabb köztük, piszkos és többnyire tehetségtelen. Egyedül a zsidókban van nagyobb szabású jellem, becsület és a legélénkebb családi szeretet”.²⁶²

Hadiorientalizmus: a hazafiatlanság és szeparatizmus vádja, avagy a népiértés relativizálása

Az örményellenes diskurzus meghatározó sztereotípiája volt a hazafiatlanság és a szeparatizmusra való hajlam vádja. E retorikai fogások az Oszmán Birodalom örmény kisebbsége ellen elkövetett mérsárlások és szisztematikus erőszakcselekmények, s később az

fekete szemmel.” Vö.: Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 9 (1887): 271.

²⁶⁰ A kellemetlen örmény. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1892. március 27. 1.

²⁶¹ *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza* i. m. 494. Az örmények alsóbbrendűségét hirdető fajelméleti fejtegetések igazán a két világháború között nyertek teret – a fajvédő Szózat hasábjain F. Papp Zoltán arról írt, hogy szerinte a „zsidók, örmények, görögök, négerok, beduinok zagyva keveréke” s az „egymástól fajilag nagyon távol álló népek kereszteződése következtében beállott faji elkorcsosulás” következménye volt a Római Birodalom bukása, míg a katolikus Esti Kurír a zsidó, örmény és lengyel vér gyors oxidációjáról írt. Baán Kálmán a magyar családkutatással kapcsolatban a „fajkutatás” fontosságát hangoztatta: „Fajtánktól túlságosan idegen fajtaelemek képviselői hazánkban a zsidók, örmények, cigányok, oláhok (ezek között a földközi fajúak) és az északi fajtájú németek”, így ha az öt generációs családfán 16 felmenőből tíznél több ezekhez a népcsoportokhoz tartozik, „akkor az illető egyén nem sorolható a magyar fajtájúak közé”. Az ebben a szellemben született fajelméleti kijelentések az országgyűlésben is ott visszhangzottak: 1920-ban Dáner Béla kijelentette, hogy az arabok és a zsidók „oly távol állanak egymástól, mint az örmények a germánoktól, bár mind a kettő az árja fajhoz tartozik”. F. Papp Zoltán publicisztikáját lásd: F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat* 1924. július 19. 6. Az Esti Kurír a *Szózatban* megjelent cikket szemlélte: „a zsidók vérében az oxidáció háromszor olyan gyorsan megy végbe, mint az oroszokéban.” Eszerint, ha „az apa orosz, de az anya zsidó, örmény vagy lengyel, a véroxidáció gyorsabb, mint az oroszoké. Szédületes felfedezések!” Vö.: Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! [N. n.] *Szózat* 1925. július 5. 3. Baán Kálmán fajelméleti publicisztikáját lásd: Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle* 1 (1939): 12. Dáner Béla felszólalását lásd: A Nemzetgyűlés 106. ülése 1920. évi szeptember hó 20-án, hétfőn. In: *Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Ötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1920. 428–429.

²⁶² Lásd: Bányász István: *Calypso – irányregény*. Veszprém: Köves és Boros, 1898. 143.

örmény népiertés relativizálását szolgálták, így elsősorban a kis-ázsiai örmény közösséggel szemben fogalmazódtak meg a korabeli magyar nyilvánosságban.²⁶³

Az 1877–1878-as orosz–török háborúval, majd a berlini kongresszuson kiéleződő keleti kérdés a közbeszéd szintjére emelte szerte Európában az örmény kérdést, amely a 19. század utolsó harmadában végzetesen összefonódott a fekete-tengeri orosz expanziós politikával és a közel-keleti brit nagyhatalmi törekvésekkel.²⁶⁴ Az orosz hadseregben szolgáló dél-kaukázusi és örmény-felföldi (kelet-anatóliai) örmény önkéntesek szerepvállalása (például az 1877. évi karsi csatában) megszilárdította a szeparatizmus vádját a törökországi örményekkel szemben, majd az Egyiptom anektálását követően egyre erősödő brit és francia intervenciós kísérletek árnyékában az örmény kérdéssel kapcsolatos magyarországi politikai beszéd (egy hangos többsége) a nagyhatalmak érdekeit kiszolgáló, hűtlen lázadók közösségévé minősítette a kis-ázsiai örmény lakosságot.²⁶⁵

Bár a korban oly népszerű török–magyar barátság és a turanizmus eszméje,²⁶⁶ illetve a nemzetiségi mozgalmakkal szemben a soknemzetiségű államok integritását hangsúlyozó szempontrendszer követelése is sokakat arra sarkallhatott, hogy az oszmán hatóságok védelmére keljen az örményeket ért atrocitásokkal kapcsolatban, önmagukban nem jelenthetnek magyarzatot. A karhatalmi túlkapásokat, a tömeges erőszakot rendre az örmények hazafiatlansága vádjával (az *örményzavargásokkal*, az *örmény lázadásokkal* és az *örmények*

²⁶³ Szentimrei Márton bencés szerzetes, főiskolai tanár már 1881-ben kijelentette: „a zsidónak sajátságos állása a keresztény népek között, kizárólagossága, separatismusa, hazátlansága, foglalkozása s más népek életvelején való parasita élése. [...] Hazátlanságban, parasitaságában és foglalkozásaiban a zsidó nem áll egyedül, mert ott van mint társa az örmény, a perzsa, a cigány s ott volt eddig a görög”, kiterjesztve a zsidók dehumanizálását (parasitaság) négy másik nemzetiségre, így az örményekre is. Horváth Géza zoológus kaukázusi úti beszámolójában meglepetésének adott hangot, mikor összevetette a magyarországi örmény diaszpóra lojalitását a kis-ázsiai örmények szeparatizmusával: „Megismerkedvén az ázsiai örményekkel, annál meglepőbbnek és dicsőbbnek mondhatja a magyar örmények hazafiságát a magyar nemzettel való összeolvadásukat.” *Az Újság* egyik publicistája 1912-ben a magyarországi kisebbségek hazafiatlanságát hangoztató vádak cinikus és élcélődő parafrázisával szolgált: „A ki zsidó, örmény, német, oláh, ha akarja se szabad szeretnie a hazát. A munkás ember is csak a legritkább esetben lehet hazafi, csak bizonyos kiváló alkalmakkor, a mikor igen rászorultak a haza szabadalmazott szeretői. Máskülönben ők is hazátlan bitangok.” Szentimrei dehumanizáló publicisztikáját lásd: Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion* 12 (1881): 891. Horváth Géza úti beszámolóját lásd: Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap* 1894. január 13. 3. *Az Újság* vonatkozó publicisztikáját lásd: Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. *Az Újság* 1912. szeptember 6. 7.

²⁶⁴ Érdemes itt megjegyezni, hogy Magyarországon az örmény kérdésnek két, a fentiekől jelentősen eltérő jelentésrétege is van, ugyanis így nevezték a 17. századtól a 20. század derekáig húzódó erdélyi örmény katolikus egyházépítés hosszú (és konfliktusokkal terhelt) folyamatát, illetve a Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi státuszát érintő vitára is gyakran ezzel a kifejezéssel reflektáltak. Vö.: Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790-1791-es erdélyi országgyűlésen. Adalék az örménység erdélyi honosításának történetéhez. *Világtörténet* ösztél (1995): 19-22.

²⁶⁵ Bővebben: Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. H. n.: Cornell University Press, 2017. 125–162., Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig. *Századok* 3 (1988): 422–463.

²⁶⁶ Lásd Ablonczy Balázs turanizmus-meghatározásának tíz pontját a III. fejezet 89. sz. lábjegyzetében!

mozgalmával)²⁶⁷ legitimálták a hírlapok, az idegen nagyhatalmi érdekek és az örmény zendülők közötti összeesküvés elleni jogos és szükségszerű küzdelemként láttatva a történeteket.

Talán a Polgári Demokrata Párt majdani alapító-elnöke, Vázsonyi Vilmos volt a *Pesti Hírlap* egyik jellegzetes, az örmény- és a nemzetiségi kérdést összevető, V. V. monogrammal ellátott vezércikkének szerzője, amely a csalárdság és az örmény-brit összeesküvés vádjait vegyítve a román nemzetiségi mozgalommal vont párhuzamot: „[a]z örmények pompásan tudnak hazudni és Arménia messze van, így fogták meg az örmények Gladstonet, aki az angolok kedvéért már nem lép föl többé a szónoki emelvényre, de szeretett örmény pártfogoltjaiért még egyszer ragyogtatja szónoki képességét. A dákorománok egy csöppet sem állanak a hazugság művészetének dolgában az örmények mögött”.²⁶⁸ E szellemiséget tükrözte a *Budapesti Hírlap* megannyi vezércikke, melyet 1895-ös évfolyamában az örmény kérdésnek és a nagyhatalmak anatóliai beavatkozási kísérleteinek szentelt: „botrányos igazságtalanság a szultánt és Törökországot okozni sok olyan bajért, a mit mások okoztak [...] Anglia követelte a reformokat, Angliában bízva tört ki az örmény lázadás Konstantinápolyban, ennek következtében történtek a borzasztó mézszárlások”.²⁶⁹ Még az orientalista Vámbéry Ármin higgadt értékelésében is hangsúlyos szerepet kapott az erőszak legitimálása: „rossz néven

²⁶⁷ E terminológiai conceptualizálás is a vérengzésekkel kapcsolatos oszmán narratívát erősítette, s a forradalmi provokációra adott önvédelmi reakcióként állította be az emberéletek ezreit követelő pogromokat. A magyarországi napilapok tudósításai is gyakran (ám mint lejjebb látni fogjuk, korántsem kizárólagosan) az örményekkel szembeni erőszak mögött rendre az örmény forradalomárok Angliából és Oroszországból finanszírozott államellenes tevékenységét láttatták. „Batumi hírek szerint a lázadás már nagyon elterjedt. A mozgalmat Tifliszből örmény származású orosz tábornokok vezetik” – írta a *Pesti Hírlap* már 1883 januárjában. Hasonló állítások szerepeltek a sajtó teljes politikai palettáján: a *Magyar Polgár* arról számolt be, hogy az „örmények mozgalma sokkal komolyabb, mint a hivatalos és félhivatalos körök állítják. Az izgatás kiterjed Erzerum, Van, Hítlisz és Diarbekir kerületekre, e melyeken 1200 embert fogtak el eddig. Azt mondják, hogy a lázadást Tifliszből örmény származású előkelő orosz tisztek készítik elő”. Míg a *Budapesti Hírlap* arról írt, hogy „Bizonyítékok vannak arra, hogy a forrongást folyvást táplálják kívülről”. Vö.: Az örmény lázadás. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1883. január 9. 4., N. n. Az örmények mozgalma. *Magyar Polgár* 1883. január 10. 3., Törökország sebei. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. november 5. 4.

²⁶⁸ V. V. [Vázsonyi Vilmos?]: Békebontók a békekongresszuson. *Pesti Hírlap* 1895. augusztus 14. 1. 1902-ben is monogramja alatt, Nagy-Budapest címmel közölte vezércikkét egyazon lapban: V. V.: Nagy-Budapest. *Pesti Hírlap* 1902. április 26. 1.

²⁶⁹ Törökország integritása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. december 1. 1. II. Abdul Hamid szultán uralkodásának 20. évfordulóján, 1895 augusztusában is vezércikk vette a Portát védelmébe: „nincs nevetségesebb vád annál, hogy a szultán a keresztények ellensége. Egyetlen padisah uralkodása alatt sem jutott annyi keresztény az udvarba és a kormányba, mint most és az ő elve a vallások egyenlő joga. Nem ő a hibás abban, hogy gyakran intenciói ellenére cselekszenek a török hatóságok”. Vö.: A szultán jubileuma. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. augusztus 31. 1. Máskor a tömeges vérengzésekről szóló híreket vonta kétségbe az újság címlapján: „Azt sem vonjuk kétségbe, hogy a török álladalom nem éppen mintaképe a modern jogállamnak s ott bizony az emberi természet néha érvényesül túl a mi rendünk fogalmainak a határán a maga eredeti vonásaiban, erőszakosságában, vérengzésében. A vérengzés néha még tömegesnek is mondható. [...] nem lehet tudni, hogy mennyi igaz abból, a mit a politikai ágens diplomáciai jegyzékben és újságcikkelyekben az érzékeny európai közvéleménynek beadnak, de azt sem lehet tudni, hogy hogyan igaz a dolog? A mi oláhjaink dolgát tudom. De mit kellene róla vélnem, ha jámbor angol választó volnék? – Nos, ebből Ítélem meg a bolgár, ebből az örmény kegyetlenkedéseket. Minden pénznek ott is színe és visszája van.” Vö.: Az örmények felszabadítása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. szeptember 6. 1.

vehetjük-e a Portának, ha oly forradalmi törekvések ellen, melyek tekintélyét aláássák s az ország kapuit megnyitják, védekeznek és óvja magát? [...] Nem, az oszmánság még nem oly gyáva és bátortalan, s e védekezés és erélyes ellenállás minden józan politikus előtt érthető. Csak a liberális angol politikusok nem akarják ezt belátni, mert ők humanismusukat ott, a hol pártérdekeiknek hasznára válik, szívesen váltják föl apró pénzre”.²⁷⁰

Több országos napilap is szemlélte Butyka Dezső, a török kormány által 1877-ben szerződött katonaeorvos 1895. évi, *Az örmények és a kurdok között* című, a Földrajzi Társaság előtt felolvasott előadását, amelyben azt kívánta alátámasztani: az örmények „nem tarthatnak számat bármily kis autonómiára sem”. Érvéle azonban kimerült a klasszikus örményellenes sztereotípiák felelevenítésében: az „örmények ismert fősvénysége” mellett kiemelte, hogy „az örmények között százával akad az áruló honfitársai ellen is”, s hosszasan ecsetelte az örmények közt uralkodó szomorú „szellemi állapotokat”, miszerint könyvtárak s általában irodalmuk, nemzeti daluk nincsen, az örmények „főpapjai is igen műveletlenek, piszkosak és részegeskedők [...]. A legtöbb pap koldulásból él”.²⁷¹

Az örményekkel szembeni etnikai alapú tömeges erőszak, az örmény népiertás relativizálása és legitimálása, a klasszikus örményellenes sztereotípiákra építkezve, egyre nagyobb nyilvánosságot kapott Magyarországon az első világháború közeledtével. A fajvédő és turanista folyóiratok sorra közölték az ebben a szellemiségben született írásokat. Miller Rezső egyetemi tanár a *Turán* hasábjain úgy fogalmazott: „Különösen az örmények híresek ravaszságukról és kapzsiságukról és ha történetek keresztény mérsárlások, akkor ez nem annyira a kereszténység elleni támadás volt, mint inkább a szegény kiszipolyozott nép felkelése uzsorásai ellen.”²⁷² Pröhle Vilmos kolozsvári egyetemi tanár, az Etelközi Szövetség majdani alapítója, fajvédő író és politikus 1913-ban így írt az örmény kérdéstről: a „zavarokat, mint mindig, ugy 1895-ben is az Angliától pénzelt örmények kezdték a lehető legvadabb barbarizmussal; az angol kormány pedig, mely otthon szenteskedő szemforgatással meetingeket rendeztetett a keresztény örmények érdekében, a garázda örmény banditákat egész hatalmi súlyának latbavetésével igyekezett a jól megérdemelt visszatöréstől megmenteni”.²⁷³

²⁷⁰ Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről. *Budapesti Szemle* 222 (1895): 341.

²⁷¹ Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények* XX (1895): 81–85. 1897-ben az Erdélyi Múzeum hasábjain megjelent Új Örményország című dolgozata – az Örmény-felföld földrajzi leírásán túl – azt kívánta bizonyítani: az angolok és oroszok által „örmények lakta vilajetekként” emlegetett területeken az örmények kisebbségben élnek, az idegen hatalmak érdekeit kiszolgálják. Lásd: Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum* 2 (1897) – 3 (1897): 73–85., 137–151.

²⁷² Milleker Rezső: Kis-Ázsia gazdasági viszonyai. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata* 1 (1913): 32.

²⁷³ Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. [Első rész.] *Nyírvidék* 1913. január 26. 3. A kanonok érvelését és az örmény kérdéssel kapcsolatos publikációit a legnagyobb katolikus lapok tárták a nyilvánosság elé. Vö.: Az

Nem volt azonban egységes ekkor, az első világháborút megelőzően, az örmény kérdéssel kapcsolatos magyar politikai diskurzus, fel-fel tűntek a török és kurd vallási „fanatizmus” elítélését²⁷⁴ és a keresztény örmény közösség mártíromságát hirdető,²⁷⁵ armenofil narratíva elemei. Még Vámbéry Ármin fent idézett értekezésében is hangsúlyos szerepet kaptak az armenofil érvek, miszerint az oszmántörökök a fanatizmus és a despotizmus képviselői, a kurdok „félnomád s társadalmi viszonyait tekintve még egészen a sötét középkorban élő nép,” ellenben az örmények „közvetítőül szerepelnek a nyugat és kelet eszmevilága közt” az Oszmán Birodalomban.²⁷⁶ II. Abdul Hamid szultán örményekkel szembeni kegyetlen bánásmódját, kijelenthető, a magyar hírlapok tollnokai mindvégig elismerték, csupán az eljárás erkölcsi megítélése változott. A barbarizmus, az orientalizmus ebbe az egyetlen kifejezésbe sűrített brutalizáló sztereotípiája, mindazonáltal, gyakorlatilag kivételt nem tűrően hiányzott a törökökkel szemben a magyar sajtóból.

Az első világháború kitörését követően, mindazonáltal, a hadiorientalizmus diskurzusa, mint a háború legitimitációjának diszkurzív-ideológiai narratívája domináns szerephez jutott a magyar nyilvánosságban, amely az örmény kérdéssel kapcsolatos politikai beszédet is szűk korlátok közé szorította.

Az első fekete-tengeri orosz-török összecsapásokat követően, 1914 októberétől nyomban megindult az a diszkurzív folyamat a magyar nyilvánosságban, amely a hadiorientalizmus látószögébe vonta az oszmánokat, s az orosz barbarizmussal szemben az európai civilizáció védőbástyájaként azonosította a keleti birodalmat és törökajkú lakosságát, a vad Keletből a civilizált államok közösségébe emelve az Oszmán Birodalmat. A *Budapesti Hírlap* már 1914 októberében, a hivatalos hadbalépést megelőzően, vezércikket szentelt e célnak, melyet, mint e jelenség talán első előfordulása a magyar sajtóban, hosszabban is érdemes idézni:

Az Oszmán Birodalom „[k]ésőn tudott arra az elhatározásra jutni, hogy népeit reformokkal bekapcsolja az európai civilizációba. Annak, hogy későn kezdte, megadta az árát utolsó háborújában, melyre nem volt elkészülve. De ha későn is, azt hisszük, nem elkésve. Azzal, hogy hadi eltökéltségével a közép-európai hatalmasságokhoz csatlakozott, a jog és az európai

örmény-kérdés. [N. n.] *Egyházi Közlöny* 1915. október 1. 446., Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle* 10 (1915): 977–988.

²⁷⁴ Török fanatizmus. [N. n.] *Magyarország* 1903. szeptember 22. 5.

²⁷⁵ Bródy Sándor: Véres Sztambul *Új Idők* 1896. szeptember 20. 247–249.

²⁷⁶ Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről... i. m. 330–333.

civilizáció pártjára állott, kardját a nyugati kultúra védelmére avatta föl és vérével jogot vált arra, hogy egyenlő rangú tagja legyen a nyugati kultúrát, a nyugati szabadságot, a nyugati alkotmányosságot és a nemesebb nyugati erkölcsöt az orosz barbarizmus és autokrácia ellen védő európai hatalmasságoknak. Gúnynak látszik, hogy ebben a harcban az európai civilizáció oly képviselőivel kerül szembe, minő volt a belga, a francia és az angol, de nem a szegény török az oka, ha e civilizáció előtt akkor hajtja meg a próféta zászlaját, amikor három nagy fia a keresztény műveltségnek cserben hagyja ezt a civilizációt és az orosz rabszolgatartó igájába fogja be magát.”²⁷⁷

E fenti sorok a kaukázusi front megnyitásának napjaiban előre jelezték az Oszmán Birodalommal szemben a sajtóban hamarosan általánossá váló, kormányzati oldalról is hivatalossá tett narratívát: az oszmánok, azáltal, hogy a központi hatalmak táborát erősítik, jogot nyertek arra, hogy az európai kultúra egyenrangú tagjaiként tekintsék őket, szemben a civilizációt fenyegető, barbár és autoriter Oroszországgal és nyugati szövetségeseivel. Az ezt követő napokban és hetekben sorjázta a magyar sajtóban a törökök humanitását és civilizációját explicite hangsúlyozó és sujkoló publikációk,²⁷⁸ amelyekkel szemben az oroszok barbarizmusát állították.²⁷⁹ A török hadbalépést egyébként a hírlapok szerkesztői rendre az orosz provokációra adott válaszként, egy közelgő csapás megelőzéseként legitimálták.²⁸⁰

Habsburg–Tescheni Frigyes főherceg, az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének főparancsnoka 1914. november első napjain üdvözölte az oszmán katonákat a monarchia szövetségeseinek táborában. Enver pasa hadügyminiszternek írt levelében „nagy örömeinek és meglegedettségének ad kifejezést afelett, hogy Törökország is oly bátorsággal vesz részt abban a küzdelemben, amelyet Ausztria és Magyarország az igazság és civilizáció érdekében folytat.”²⁸¹ A másik oldalról az oszmán Szenátus elnöke a magyar főrendiházhoz küldött táviratában adott kifejezést „a dicsőséges osztrák-magyar hadsereggel szemben táplált mély csodálatának és őszinte szerencsekívánatainak, mely ez órában oly vitéz hősiességgel védi hazájának jogait s a civilizáció becses ügyét, azokkal szemben, akik arra szövetkeztek, hogy nyugaton a jólétet és jövőt, keleten pedig Törökország és az Izlám létezését megsemmisítsék.”²⁸²

²⁷⁷ Török-orosz háború. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. október 31. 1.

²⁷⁸ Nem lesz kiutasítás. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 2. 4.

²⁷⁹ Az orosz barbárság. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 10. 5.

²⁸⁰ Az orosz kihívás. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 2. 4.

²⁸¹ A törökök támadása. [N. n.] *Világ* 1914. november 10. 3.

²⁸² A török szenátus üdvözlete a főrendiházhoz. [N. n.] *Magyarország* 1914. december 21. 3.

A háború évein töretlenül ívelt át e narratíva. A *Pesti Napló* 1916 szeptemberében az európai hadszíntér kegyetlenségével a oszmán területekre – német közvetítéssel beköszöntött – békét és civilizációt állította szembe: „mialatt Európában a világháború teljes erejével tombol, Törökországban a mezopotámiai frontok mögött a civilizáció nagyszerű, békés munkája folyik. Megépült a jeruzsálemi vasút a Szuezi-csatornáig, [...] a német szorgalommal párosulva a törökök mindenütt ipartelepeket létesítettek, villanyvilágítást vezettek be”.²⁸³ A *Budapesti Hírlap* vezércikke egy évvel később még mindig a muszlim törökökkel szembeni esetleges keresztény, civilizációs-kulturális értékrendbeli előítéletek ellen harcolt: „[v]alamikor Európában pogánynak, hitetlennek nevezték a törököt. Hej, a keresztény nyugati civilizáció nagyszájú hősei de messze elmaradnak hűség, hit, becsület és emberség dolgában a hitetlen pogányok mögött. Az angol, egy újkori Heródes azzal a jelszóval, hogy védi a kis nemzeteket, fojtogatja a nemzetcsecsemőket, mint a görögöt, ha kénye-kedvére nem tesz. A civilizációt védi a barbarizmus ellen és exotikus országok tarka lakóit hozza rá Európára, civilizált nemzeteinek pusztítására.”²⁸⁴

Az örmény kérdés a háború kitörését követően szintén e turkofil hadiorientalista narratíva struktúrájába tagolódott, s ez egy érdekes jelenséget eredményezett a török haddbalépést követő, szűk fél évben. A magyar sajtó eleinte az erő és rendezettség képzetét igyekezett erősíteni a hazai nyilvánosságban az oszmán hadsereggel kapcsolatban, az oszmán haderőről ugyanis, különösen a Balkán-háborúk óta, Európaszerte az elavultság, rendezetlenség és gyengeség tudata élt a közfelfogásban, amely gyengítette a központi hatalmak katonai erejébe, a háború kedvező kimenetelébe vetett hitet. E tisztán hadipolitikai célnak rendelték alá az örmény kérdést is, s a sajtó igyekezte lezártként láttatni a török-örmény konfliktust. Feltűnő fordulat állt így be az örményellenesség korábbi vádjaihoz képest, az örmények hazafiatlanságát a hűség és lojalitás képe váltotta fel szinte a teljes magyar sajtóban. 1914 novemberétől a napilapok hasábjain sorjázta a híradások, amelyek az örmények hűségét, „a török haza iránt tartozó kötelességeik” iránti elkötelezettségét²⁸⁵ igyekezett bizonyítani, miszerint az, hogy „az örmények között felkelés tört ki, tendenciózus koholmány.”²⁸⁶

A turkofil magyar hadiorientalizmus, mindazonáltal, 1915 tavaszától, vagyis az örmény népiirtással kapcsolatos első hírek megjelenésével párhuzamosan teret engedett az erőszak legitimálását szolgáló, a megelőző évtizedekből már ismert, most azonban minden korábbinál

²⁸³ Szemle a világpolitikában. [N. n.] *Pesti Napló* 1916. szeptember 10. 4.

²⁸⁴ Hadüzenetek. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1917. szeptember 2. 1.

²⁸⁵ Az örmény pátriárka körlevele. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 10. 5.

²⁸⁶ Az örmények hűsége. [N. n.] *Magyarország* 1914. november 11. 4.

teljesebb nyilvánosságot nyert örményellenes narratívának a magyar nyilvánosságban. Bár – ha erősen cenzúrázva és kontextualizálva is, de – Magyarországra is eljutottak az örmény lakosság tömeges deportálásáról és kiirtásáról szóló hírek, a magyar sajtó egy tekintélyes része az örmény szeparatizmus ok-okozati viszonyában láttatta a történeteket. Mosonyi Lipót kanonok az *Alkotmány* hasábjain nem tagadta az örmények ellen elkövetett „kegyetlenségek” és mészárlások valóságát, a tömeges kitelepítések szükségességét így magyarázta: a „török kormány elrendelte az örmények lakta vidékeken levő örmények kilakoltatását és az arabok közé, Bagdad vidékére való internálását, hogy elszakítsa őket az oroszokkal való mindennemű összeköttetéstől és kitepje őket saját ősi hazájukból, hogy annak újra életrekelését, vagy felszabadítását megghiúsítsa”. Hozzátette: „Most egy újabb szörnyű babiloni fogságba vándorol az örmény nép. Türelmetlenségéért és túlzásaiért bűnhődik.”²⁸⁷

A világháború alatt félmillió lapszámot is elérő napilap, a *Pesti Hírlap* 1915 októberében „Az örmény lázadás elfojtása” címmel közölt riportot, a *Magyarország*, a *Népszava* és a szabadkőműves *Világ* pedig teljes egészében közölte a genfi oszmán főkonzulátus nyilatkozatát: „Örménymészárlások sehol sem voltak. Minden szó, amit erre vonatkozólag az önök [a *Journal de Genève* – KPP] tudósítója jelentett, koholt. Bizonyos szárazföldi vagy tengeri határainkon a szultáni kormány a nemzeti védelem érdekében eltávolította a polgári lakosságot, de fajra való tekintet nélkül.”²⁸⁸ A függetlenségére büszke *Budapesti Hírlap* „Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után?” című hosszú esszéjében „Szerbia fölbujtása” és „Görögország sanyargatása” mellett „Az örmény lázadás”-t is felsorolta a pontokba szedett főbűnök között: az „angolok 1915 elején föllázították Arméniát, a melynek népe sok helyen lemészárolta a megrohant török lakosságot. A lázadást Törökország leverte, a főcinkos örményeket kivégeztette. Anglia aztán telekürtölte a világot, hogy Törökország milyen vérszomjas kegyetlenséggel üldözi örmény alattvalóit.”²⁸⁹

1915 októberében az örményellenesség egy másik jellegzetes diszkurzív eleme is bejárta a magyar sajtót – a németek által Belgiumban elkövetett kegyetlenkedéseket és az örmények kiirtását a britek által elkövetett etnikai alapú erőszakkal igyekeztek relativizálni, jellemző módon egy német lapra való hivatkozással. A *Rémtettek* címmel megjelent publicisztikát a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*-ból vette át és közölte a *Pesti Napló* s a *Világ*, miszerint „Lord Bryce, aki már egyszer nem átallotta, hogy neve alatt rágalmakat gyártott a német hadseregnek Belgiumban állítólag elkövetett rémtetteiről [...] most [...] állítja, hogy az

²⁸⁷ Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány* 1915. szeptember 19. 10–12.

²⁸⁸ Az örmény mészárlások. [N. n.] *Világ* 1915. július 21. 5.

²⁸⁹ S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapest Hírlap* 1916. március 25. 7.

örmény mészárlások nemcsak nagyobb mértékűek, mint mindaz ami Belgiumban történt, hanem felülmúlják azokat [...]. Lord Bryce-nek sokkal jobban kellene ismernie saját hazája történetét, hogysesem ily kockázatos kijelentést tehetne.” A cikk ezután felsorolja a skótok, írek és a gyarmatok lakossága ellen elkövetett angol atrocitásokat, amelyek, mint írja, jól mutatják, „mit jelent az angol szabadság, civilizáció és humanitás.”²⁹⁰

1916-ban látott nyomdafestéket Orbók Attila,²⁹¹ a *Magyarország* napilap párizsi tudósítója, a berni magyar követség majdani sajtóattaséja által jegyzett *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról* című kiadvány, amely alcíme tanúsága szerint „a császári ottomán kormánynek az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán” született.²⁹² A 48 oldalas, képekkel illusztrált nyomtatvány a következő fő állításokat tartalmazta: 1) Az „örmény mozgalmak” nem vallási, hanem politikai természetűek. 2) A „zavargások” mögött Oroszország és az antanthatalmak állnak. 3) Az 1890-es években az oroszországi titkos örmény forradalmi szervezetek által okozott „nehézségek” miatt, a „rend helyreállítása” érdekében történtek vérontások. 4) A „mostani liberális Császári Kormány az örményeket mindig jóakarattal és bizalommal részesítette előnyökben”. 5) Az örmények az antanthatalmak szövetségeseiként a világháborúban mindent elkövettek, hogy előidézzék az Oszmán Birodalom és a központi hatalmak bukását. 6) Az Oszmán Birodalom többségi, muzulmán lakossága „nem is bírta megállani, hogy ne érezzen természetes és mély gyűlöletet hitszegő és hazaáruló polgártársaival szemben”. 7) Az oszmán kormány csak azután „élt a jogos megtorlás fegyverével az örményekkel szemben”, hogy azok nyíltan fellázadtak a karhatalommal szemben. Orbók érvelése szerint az örmények által elkövetett vérengzések és határlázongások miatt az oszmán hadsereg főparancsnoksága „kénytelen volt elrendelni, hogy [...] az örmény lakosságot dél felé szállítsák”. Hozzátette: az oszmán hatóságok mindent elkövettek a kitelepített örmények védelme érdekében. A kiadvány végső konklúziójaként leszögezi, hogy 8) „az ellenséges sajtó állításai, ellenséges államférfiak kijelentései,

²⁹⁰ Rémtettek. [N. n.] *Pesti Napló* 1915. október 29. 12.

²⁹¹ Orbók Attila (1887–1964) Pozsonyban született. Jogi doktorátusát a kolozsvári egyetemen szerezte, de a párizsi Sorbonneon is hallgatott előadásokat. 1912-1914 között a *Magyarország* napilap párizsi tudósítója volt. 1918-tól a berni magyar követség sajtóattaséja. 1920-1922 között Bihar vármegye nemzetgyűlési képviselője pártokívüli, kiscgazda programmal. 1933-tól a *Függetlenség* c. napilap munkatársa, a külpolitikai rovat vezetője. 1945 után kiscgazdapárti politikus. Filmforgatókönyveket, valamint kabarékat és színdarabokat írt, melyeket külföldi színpadokon is előadtak. Vö.: Orbók Attila dr. (kőkösi) = *Magyar Politikai Lexikon*. 1. kötet. (1914-1929). Szerk.T. Boros László. Budapest, 1930. 313.

²⁹² Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról a császári ottomán kormánynek az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadóvállalata, 1916.

közleményei, hogy a törökök a mai helyzet kiaknázásával az örmény elem kiirtására külön politikával élnek [...] *minden alapot nélkülöző koholmányok*”.²⁹³

Bár nem áll rendelkezésünkre erre vonatkozó adat, valószínűsíthető, hogy Orbókot könyve kiadásában a magyar vagy az oszmán kormányzat anyagilag támogatta.²⁹⁴ A kiadvány célja túlmutatott az örmény népirtás relativizálásán és az ifjútörök rezsim bűneinek tisztára mosásán („jogos megtorlás”), hiszen explicite kifejezésre juttatta: nem történt népirtás, az erről szóló híradások álhírek. Elismerte: „néhányan az örmények közül sajnálatraméltó visszaélések és erőszak áldozatai lettek, de” – hozzáteszi – „nem lehetett elkerülni; a muzulmán lakosságot mélységes és jogos elkeseredés ingerelte az örmények ellen”.²⁹⁵ Mindezt bizonyítandó Orbók egy sor újságcikk-idézet mellett felsorakoztatta a klasszikus örményellenes diskurzus különböző beszédtechnikai elemeit, köztük az örményekkel szemben rögzült bizonyos sztereotípiákat. Eszerint „az örmény elem [...] olyan koncessziókat és előjogokat szerzett, amelyeket soha semmiféle hatalom egyetlenegy községnek és nemzetiségnek nem adott”, illetve „ők voltak azok, akik hazug vádaskodásokkal honfitársaikat fájdalmas és kegyetlen megpróbáltatásoknak tették ki”.²⁹⁶ A többször elismételt állítás, miszerint az örmény kérdés politikai, nem vallási töltetű konfliktus, egyértelműen a magyar közvélemény keresztény felebaráti szimpátiáját volt hivatott aláásni.

Az orientalista Germanus Gyula a deportálásokkal kapcsolatban a legfontosabbnak azt tartotta kiemelni, hogy a kurdok lakta mezopotámiai területeken „rablás és gyilkolás uralkodik [...] aminek az új-török kormány azzal nyújtott tápot, hogy a megbízhatatlan örmény elemet ezrivel deportálta kurd vidékekre”.²⁹⁷ 1916-ban a *Szeged és vidéke* már a központi hatalmak ellen felsorakozó nemzetek és néptörzsek közé sorolta az örményeket is.²⁹⁸

A magyar napilapok gyakran közvetítették a hivatalos török álláspontot az örményekkel szemben elkövetett karhatalmi erőszakkal kapcsolatban. A bécsi török követség közleményét 1915 nyarán a legnagyobb napilapok, a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* is leköszölte, amely az

²⁹³ Orbók Attila: *Az igazság* i. m. 7–39.

²⁹⁴ Ennek lehetőségét Fodor Gábor sem zárta ki disszertációjában: Fodor Gábor: *Az örménykérdés* i. m. 155.

²⁹⁵ Orbók Attila: *Az igazság* i. m. 36.

²⁹⁶ Orbók Attila: *Az igazság* i. m. 12., 15.

²⁹⁷ Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő* 4 (1917): 379. Liman von Sanders német lovassági tábornok és oszmán császári tábornagy, a Dardanellákat védő első török hadsereg parancsnoka (1915–1916) 1923-ban Budapesten tartott előadást a törökországi háborúról. A már jól ismert vádakat ismételte: az „1915. évi nagyon sajnálatos örmény száműzetéseket is örmény nyugtalanságok előzték meg, amelyekben sok török veszítette életét és senki sem vitathatta – feltéve, hogy a valóságot tiszteli –, hogy az orosz csapatokban sok örmény szolgált és hogy orosz részen örmény légiók harcoltak akkor, midőn az oroszok 1915- és 1916-ban Anatólia ellen nagy offenzívát intéztek. Ez készítette a török kormányt az örmények kiutasítására, ami sok áldozatot követelt.” Vö.: von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar Katonai Közlöny* 11 (1923): 242.

²⁹⁸ Ötven néptörzs ellenünk. [N. n.] *Szeged és vidéke* 1916. október 27. 5.

oroszk elleni harcok mellett az örményekkel szembeni erőszak igazolását is a civilizációs küzdelem, az oszmán hadiorientalizmus legitimáló erejében találta meg:

„Oroszország kihasználta az örmény lakosság egy részének tudatlanságát és naivitását és ezeket arra vette, hogy a török kormány ellen fellázadjanak. Oroszország nem szégyenlette ezt a múltó lázadást, mint fegyvereinek sikerét tüntetni fel a világ előtt. A török kormány a lázadást már elfojtotta. Nem ismerjük az új és gyalázatos eszközöket, amelyekre Oroszország és szövetséges társai gondolnak, hogy merényletet kíséreljenek meg a török kormány ellen, amelynek megbuktatására katonailag képtelenek, de meg vagyunk győződve róla, hogy e modern barbárok a legcsekélyebb lelki furdalást sem érezték ama gazettek keresztülvitelénél, amelyek a magas porta ébersége és körültekintése nélkül a legmesszebbmenő és a legkomolyabb következményekkel jártak volna. A közvélemény döntse el, hogy melyik részen van a civilizáció, az igazság és a jog.”²⁹⁹

Bródy Miksa, aki akkor Az Est tudósítójaként tevékenykedett Svájcban, 1917 februárjában a berni török követtel készített interjút, amelyben ott visszhangzottak a népirtás bűnét tisztára mosni igyekvő ifjútörök évek, az örmény árulás vádja és az önvédelem, mint vélt jogalap hangsúlyozása:

„Oroszország viszont már paktált a lepénzelt örmény forradalmárokkal. Mit ismételjem önnek! Tudott dolgok. Az örmények mészárolni kezdték a muzulmán lakosságot és amikor kiütött az európai háború, a kaukázusi harctereken a legszemérmertlenebb kémkedéssel ártottak hadvezetőségünknek. A török kormány erre az áruló örmény lakosságot elszállította Mezopotámiába, íme az örmény kérdés. Meg kell jegyezmem, hogy jóval a háború előtt már az örmény forradalmárok vezetői Londonból irányították a mozgalmukat, az irántunk »jóindulatú« angol kormány támogatásával.”³⁰⁰

A magyar sajtó által közvetített hivatalos oszmán álláspont tehát az örményekkel szembeni tömeges kényszerítést, mint az örmény kérdés lezárását, az örmény zendülőcsoportok vélelmezett nemzetközi összeesküvésével, kémkedésével és állítólagos muszlimellenes

²⁹⁹ A török követség a Dardanellák eseményeiről. A civilizáció, az igazság és a jog. [N. n.] *Pesti Napló* 1915. június 16. 10.

³⁰⁰ Bródy Miksa: A berni török követ Balfour jegyzékéről. Beszélgetés Fuad Szelim bey-jel. *Az Est* 1917. február 8. 6.

erőszakoskodásaival igyekezett legitimálni, egy teljes népcsoportra sütve az árulók bélyegét. Az egyik utolsó ilyen oszmán jelentés, amely nagyobb sajtóvisszhangot kapott Magyarországon, a kaukázusi fronton a breszt-litovszki békét követően bekövetkezett összeomlás követő eseményekről szólt, s az „örmények borzalmas kegyetlenkedéseiről” adott hírt.³⁰¹

V.b.3. Örményekkel kapcsolatos sztereotípiák a századfordulós magyar sajtóban

Az örményellenes diskurzus által a dualizmuskori magyar nyilvánosságban rögzített sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű vizsgálatát a századfordulót övező tíz év (1895–1904) lapirodalmán végeztem el. Két, tematikailag különböző periodikát választottam vizsgálódásaim tárgyául, egy hírlapot és egy ismeretterjesztő kulturális-szépirodalmi hetilapot: a *Budapesti Hírlapot* és az *Ország-Világot*. A *Budapesti Hírlap* a dualizmuskori magyar sajtó meghatározó terméke, 1881–1938 között az egyik legtöbb példányszámban nyomtatott napilap volt Magyarországon. Főszerkesztője 1881–1925 között Rákosi Jenő volt, munkatársai közt tudhatta többek között Bókay Jánost, Ottlik Györgyöt és Nadányi Emilt, büszke volt a napilap függetlenségére. A konzervatív lap kötelékében Konstantinápolytól Londonig számos tudósító dolgozott a vizsgált időszakban. Az *Ország-Világ* képes hetilap a *Vasárnapi Újság* mellett a korszak legmeghatározóbb kulturális periodikája volt, széles körű témaválasztása a történeti, művészettörténeti és társadalomtudományos ismeretterjesztéstől a szépirodalmi alkotásokig terjedt, ám rövid közleményeket, híreket is közölt.³⁰²

A kutatáshoz az Arcanum Digitális Tudástár (ADT) keresőmotorját vetem igénybe: az „örmény” keresőkifejezésre a fent jelölt időszak tekintetében adott összes találatot, mintegy ezer publikációt vettem kritikai diskurzuselemzés alá. A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyamát tekintve 947 találattal szolgál az ADT – összehasonlításként a „grúz” keresőszó 61, a „litván” 100, a „Montenegró” 594, a „macedón” 750 találatot eredményez, míg a „tót” 6650, a „görög” 10.249, a „szerb” pedig 13.600 bejegyzést. A *Pesti Hírlapban* egyazon időszak tekintetében 788 említést találunk az örményekről, a *Magyarország* hasábjain 616-ot, a *Pesti Naplóban* 263-at, míg a *Vasárnapi Újságban*, hetilap lévén, 110-et. Az *Ország-Világ* adatbázisa, kulturális hetilap lévén, 43 találattal szolgált.³⁰³

³⁰¹ Az orosz csapatok kiűrtették a kaukázusi frontot. [N. n.] *Budapesti Napló* 1918. február 6. 2–3.

³⁰² Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

³⁰³ Ebből egy találat hibás volt.

A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyama összesen 3583 lapszám formájában jelent meg, ebből legkevesebb 764-ben lehetett az örményekről olvasni, tehát átlagosan minden ötödik számban, pontosan a lapszámok 21,3%-ában. 1896 szeptemberében övezte a legnagyobb figyelem az örményeket, ekkor a 30 lapszámából nem kevesebb, mint 28-ban volt szó a csoportról. Ebben a hónapban csúcsosodott ki ugyanis az örmény kérdés az Oszmán Birodalom területén az örmények ellen elkövetett tömeges erőszakhullám formájában, így a keleti kérdésre amúgy is fogékony magyar közvélemény tekintete Arméniára vetődött. Volt, hogy a hírlap egyik publicistája odáig ment, hogy kijelentse: „A világ közepe jelenleg Armenia.”³⁰⁴

Elemzésem során az örményekkel kapcsolatos sztereotípiákat igyekeztem feltárni. Detektálásuk tekintetében az elsődleges szempontrendszer Bindorffer Györgyi feljebb már említett meghatározása szolgált.³⁰⁵ További támpontot jelentettek a kritikai diskurzuselemzés Norman Fairclough által meghatározott módszertani alaptételei, miszerint az elemzésnek elsősorban a szókinccset, a nyelvtant és a szövegszerkezetet kell vizsgálnia – mivel azonban kifejezetten a sztereotípiákat elemeztem, elsősorban a szókinccsbeli vizsgálatra helyeztem a hangsúlyt. Fairclough módszertana alapján mindig szem előtt kell tartani, hogy milyen gyakorlati, klasszifikáló és ideológiai értékekkel rendelkeznek a szavak, illetve mely szavak miért ismétlődnek. Figyelemmel kell lenni az eufemizmusokra és a metaforák, közmondások, anekdoták különböző jelentéstartományaira. A nyelvtani szerkezetek gyakorlati értékeit is szem előtt tartottam: az alany-állítmány viszonya, az aktív és passzív szerkezetek, a tagadó és állító mondatok sokszor a befolyásolás eszközei, direkt vagy indirekt véleménynyilvánítások.³⁰⁶

Mindezeket figyelembe véve az örményekkel kapcsolatos megnyilvánulásokat külön-külön, egyesével kellett mérlegelnem: sztereotíp-e? Örményellenes sztereotípiaként értékeltem, amikor az adott szöveg egy adott örmény személyt, örmények egy közösségét vagy az örmény nemzetet általában, explicit vagy implicit formában, egy vagy több sematikus személyiségjeggyel tünteti fel. Nem tekintettem sztereotípiának mindazonáltal azokat a kijelentéseket, amelyek egy adott személy vagy közösség jól meghatározható megnyilvánulásait illették az örményellenes diskurzusra egyébként jellemző sztereotíp véleménynyilvánítással – így például a „Párisból világgá kürtölt híreket örmények koholták” kijelentést nem tekintettem a hazugság és csalárdság vádjának megnyilvánulásaként, ugyanis

³⁰⁴ Örményország. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. november 15. 1.

³⁰⁵ A sztereotípiák „általánosított mentális képek egy adott csoportról, illetve annak tagjairól, a tagok személyiségjegyeiről vagy testi megjelenéséről alkotott sémák. A sztereotípiát előállító vagy használó szerint az egész csoportra jellemző tulajdonságok, általánosító jellegű benyomások, elképzelések összessége; lényegét tekintve absztrakt kognitív reprezentáció.” Lásd: Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció i. m. 13.

³⁰⁶ Vö.: Fairclough, Norman: *Language and power* i. m. 109–112.

egy adott eseménnyel kapcsolatban fogalmazódott meg. Negatív sztereotípiaként jegyeztem fel azonban azokat az eseteket, amikor a periodika publicistája nem saját, hanem mások sztereotip véleményét közölte változtatás vagy magyarázat nélkül – hasonlóan a jó hírnév védelmével kapcsolatos joggyakorlathoz.³⁰⁷ Előfordult az is, amint feljebb is olvasható, hogy egy hírhedt csalóról pusztán azért híresztelték – hamisan –, hogy „örmény-zsidó”, mert csaláson kapták – ezt is negatív sztereotípiaként jegyeztem fel.³⁰⁸ Feljegyeztem továbbá a pozitív sztereotípiákat – ezek többnyire a magyarországi örmények hazaszeretetére vonatkoztak.

Eltérő elbírálás alá estek a sajtóműfajok és a szépírói műfajok, az irodalmi művekben megjelenő rasszista sztereotípiák ugyanis gyakran nem az író véleményét tükrözik, nem az etnikai-vallási türelmetlenségből fakadnak, hanem éppen e jelenség elé tartanak görbe tükröt, így hívják fel az olvasó figyelmét az etnikai/vallási türelmetlenség problémájára. Többször is megjelent például az örmények dehumanizációja a *Budapesti Hírlap* tárcarovatában, azonban minden alkalommal a fiktív történet egy negatív karaktere szájából hangzott el, így implicit jelentése nem az örmények emberi tulajdonságaitól és méltóságától való megfosztása, hanem az örményellenes diskurzus embertelensége volt, ezért nem értékeltem negatív sztereotípiaként.³⁰⁹

A *Budapesti Hírlap* publicisztikái, műfaji és stilisztikai kötöttségükből fakadóan, többnyire mellőzték a véleménynyilvánítást és a sztereotip jelzők használatát, ezzel szemben az *Ország-Világ* – színes, kulturális hetilap lévén – többnyire véleménycikkeket és irodalmi alkotásokat közölt és hemzsegett a sztereotípiáktól. Míg a *Budapesti Hírlap* hasábjain 1895–1904 között nyomtatásba került, örményekkel kapcsolatos összes publikáció 88,95%-át

³⁰⁷ „A védőügyvéd azt mondta róluk, hogy csak a török vall becsületesen, az örmények gyalázatosan hazudnak. Ápik efendit négy örmény ügyvéd védte.” Vö.: Ápik effendi. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1896. október 24. 4.

³⁰⁸ Amikor 1902 októberében Liptó vármegye aljegyzőjéről, Matuska Lászlóról kiderült, hogy grófi címét és doktori fokozatát hamisította, a *Budapesti Hírlap*ban előbb örményként, majd „örmény-zsidó” származásúként emlegették. Mindazonáltal nem örmény, hanem szlovák származású személyről van szó, bármennyire is állította a lap, hogy örmény származása „mellett vall az is, hogy a román és bolgár nyelvet tökéletesen, a török és görög nyelvet pedig törve beszélt”. Matuska – nem gróf [N. n.] i. m., Matuska László multja [N. n.] i. m. A közokirat-hamisítás vádjával előállított, ám később szabadlábra helyezett gróf megszökött: hamarosan öngyilkosságáról cikkeztek a lapok, illetve arról, hogy valójában az Amerikai Egyesült Államokba menekült. Nem soroltam azonban a család kategóriájába azt, amikor a Louvre hamisított műtárgyai mögött krími örmény, görög és perzsa hamisítókat sejtettek, ennek igazságtartalmát ugyanis nem tudtam visszaigazolni.

³⁰⁹ Anthony Hope *Frozo* c. regényét több részletben közölte a hírlap – egyik török szereplője így vélekedett az örményekről: „Nem hiába mondom én mindig, hogy ezek az örmények, jóllehet, ügyes kutyák...” Mindezeket a regény főhőse így nyugtázza magában: „De én nem azért jöttem, hogy egy török embernek az örményekről való véleményét hallgassam és nem birva tovább leplezni türelmetlenségemet, félbeszakítottam őt. Anthony Hope *Frozo* c. regénye, amelyben az egyik török karakter így vélekedik az örményekről: „Nem hiába mondom én mindig, hogy ezek az örmények, jóllehet, ügyes kutyák...” Mindezeket a regény főhőse így nyugtázza magában: „De én nem azért jöttem, hogy egy török embernek az örményekről való véleményét hallgassam és nem birva tovább leplezni türelmetlenségemet, félbeszakítottam őt.” Vö.: Hope, Anhony: *Forozo*. Regény két kötetben. 52. *Budapesti Hírlap* 1901. június 20. 12–13.

semlegesként értékeltem, addig az *Ország-Világ* hasonló publicisztikáinak 32,4%-a sematikus képet festett az örményekről. A *Budapesti Hírlap* rovatainak többségében ugyanis nem volt helye a szerkesztői véleménynek, egy átlagos lapszámban – nem számítva a fizetett hirdetések, a színházi műsort és a tőzsdetáblázatot – megjelent publikációk 95%-a rövid hírek, tudósítások, külföldi táviratok, sport- és közgazdasági hírek, vízállás-értesítés s egyéb, rövid, tényközlő szöveg volt.³¹⁰ Pusztán három százalékukat képezték a véleményközlő publicisztikai műfajok – a vezércikkek, riportok, olvasói levelek, jegyzetek, glosszák, karcolatok – és két százalékukat az irodalmi közlések, a tárcák és folytatásos regények részletei.³¹¹

Az örményekkel kapcsolatos publikációk némiképp eltérő műfaji megoszlást mutattak, ugyanis nem kerültek szóba az örmények sem a sportrovatban, sem a vízállásjelentésben, és csak elvétve olvashatunk róluk például a Közgazdaság vagy a Törvényszéki Csarnokrovatban. 6,7% jutott az irodalmi és 16,5% a véleményműfajok kategóriájába, túlnyomó többségük, 76,8% volt rövid hír, tudósítás, távirat, lap- és könyvszemle, gyászír, szerkesztői üzenet vagy a Különféle című rovat színes-szellemes publicisztikái.³¹² Ezzel is magyarázható, hogy a vizsgált szövegek 88,95%-a nem tartalmazott sztereotípiákat az örményekkel szemben. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a rövid, tényszerű hírek és tudósítások címe gyakran sugallta a hazafiatlanság vagy a szeparatizmus sztereotípiáját (pl. *Az anarkista örmények*, *A forrongó örmények*, *Örmény összeesküvők*, *Az örmények mozgolódása*), a címválasztás azonban csak a figyelemfelkeltést szolgálta, s mivel maga a törzsszöveg gyakran nem tartalmazott negatív sztereotípiákat, ezeket semlegesként könyveltem el.

A vizsgált időszakban a *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent, az örményekkel kapcsolatos publicisztikák 11,05%-a fogalmazott meg sztereotípiákat – ezek 82,3%-a negatív, 17,7%-a pozitív volt. A negatív sztereotípiák 40,2%-a az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos, 36,3%-a gazdasági jellegű, 3,9%-a fajelméleti,³¹³ 0,9%-a zsidó

³¹⁰ Ez az arány a publikációk számára vonatkozik, terjedelem tekintetében jóval kisebb lenne az eltérés, hiszen egy átlagos vezércikk 1,5–2 oldalas volt, míg egy átlagos tudósítás egyetlen bekezdésből állt.

³¹¹ E statisztikát egy tetszőlegesen kiválasztott lapszám alapján készítettem el: az 1898. november 8-i, 20 oldalas lapszám 128 publicisztikája közül négy volt véleményközlő, kettő irodalmi, 122 rövid hír és tudósítás.

³¹² A legáltalánosabb az ilyen és ehhez hasonló publikációk voltak: „Az örmény kérdés. London, jun. 18. Mint a Standard Konstantinápolyból jelenti, a porta tegnap este közölte válaszát, melyet az örmény kérdésben a hatalmak követeléseire adott. A válasz tartalma állítólag nagyon kielégítő.” Vö.: Az örmény kérdés. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. június 19. 5.

³¹³ Dózsa Endre regényében például a „helybeli örmény kiskereskedő” lánya az örmény nők sztereotip fizikai tulajdonságait viselte magán: „fekete haju, szemü, nyaku és ugyanily bajszu kisasszony”, míg egy bizonyos örmény úr, Stankovich Márton groteszk külseje visszataszító lelki tulajdonságait tükrözte: „Horgas orra, a melyet soha nem sikerült egyenesre esztergályoztatni, sápadt fekete arca, kiaszott magas termete, örökké forgó élénk szeme messzire elárulta a kötekedő, eleven temperamentumot.” Vö.: Dózsa Endre: *Tiéd a hatalom*. Regény két kötetben. 5–6. *Budapesti Hírlap* 1899. június 5. 1. – 1899. június 6. 14.

tulajdonságokkal kapcsolatos sztereotípiák voltak,³¹⁴ illetve egyetlen alkalommal a faji alapú türelmetlenség sztereotípiája jelent meg.³¹⁵ Az erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák többsége, 75,6%-a a hazafiatlanságra és a szeparatizmusra való hajlam sztereotípiáit fogalmazta meg,³¹⁶ a fennmaradó 24,4% pedig az etnikai erőszak explicit relativizálásával szolgált.³¹⁷ A gazdasági jellegű sztereotípiák közül leggyakrabban a kapzsi kereskedő képe jelent meg, de gyakori volt a hazugság (8,1%) és erkölcstelenség (5,4%) vádja. A pozitív sztereotípiák szám szerint 18 alkalommal kerültek megfogalmazásra, amelyek közül 16 esetben (88,8%) a magyarországi örményekkel szemben a magyar hazafiság sztereotípiája fogalmazódott meg,³¹⁸ egy esetben Széchenyi Ödön (egyébként görög születésű) feleségéről írták, hogy „tipikus örmény szépség”, míg két alkalommal a nyugati örményeket illeték sematikus, pozitív jellemrajzzal.

Az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák felülreprezentáltságának oka abban rejlik, hogy a vizsgált időszakra esett az 1890-es évek örményellenes pogromjainak többsége: 1894–1897 között 200.000, más források szerint 400.000 örmény vesztette életét az olykor spontán, máskor szervezett tömeges erőszak áldozataként.³¹⁹ Ennek fényében válik érthetővé, hogy az összes vizsgált szövegrészlet túlnyomó többsége, 71,7%-a az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó nyugati örményekkel és/vagy az örmény kérdéssel kapcsolatban fogalmazódott meg. A vizsgált publikációknak mindössze 14,1%-a vonatkozott a magyarországi örmény közösségre, 5,6%-a az orosz és perzsa fennhatóság alatt élő keleti örményekre, 4,7%-a az örmény nemzetre általában és mindössze 3,9%-a az örmény diaszpórára Indiától Kelet-Afrikán át egészen Észak-Amerikáig.

³¹⁴ Lásd: Szöllösi Zsigmond: A gögös i. m.

³¹⁵ Például: „a macedóniai viszonyokat legjobban egy régi szláv közmondás világítja meg, mely így szól: a szerb gyűlöli a bolgárt, a török gyűlöli mind a kettőt, mind a hárman gyűlölik a görögöt, de ha az örményen múlték, úgy a nap akár sohasem kelne föl fölöttük”. Vö.: Strauss Adolf: A hol háborúra készülnek. *Budapesti Hírlap* 1903. április 3. 1.

³¹⁶ Például II. Abdul Hamid szultán kijelentését idézve: „Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztése kezűnkől rabolt meg, és most az örmény agitáció utolsó életerőnkét is el akarja venni, a belünket akarja csak kigázolni – egy [sic!] a mi teljes megsemmisülésünk kezdete lenne és ez ellen nekünk minden erőnkkel védekeznünk kell.” Vö: Magyar tudós angol könyve. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. október 25. 22.

³¹⁷ Például: „A zavargások és a helyzet képét, mint a hogy bebizonyult, örmény és örménybarát részről nagy mértékben túlozzák. [...] Török részről bizalmasan beismernek némi kihágást, kifejtve, hogy ezeket az örménybizottság forradalmi mozgalma, valamint az örmény bandák ismeretes gonoszítottai provokálták.” A zavar a Balkánon. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. június 20. 4.

³¹⁸ Például: Az „örmény, a mint megtelepedett, jó, sőt sóván magyarrá alakult át, [...] az elsők között állott vér- és vagyonáldozatával a [48-as magyar – KPP] forradalom viharában”. Vö.: N. n. Örmény anekdoták. *Budapesti Hírlap* 1902. május 25. 11.

³¹⁹ Suny, Ronald Grigor: The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. *Études Arméniennes Contemporaines* 11 (2018): 125–134.

Az *Ország-Világ* hasábjain a *Budapesti Hírlaphoz* képest jóval sematikusabb kép alakult ki az örményekről: az összes vizsgált publicisztika 32,4%-a sztereotip tulajdonságokkal ruházta fel az örményeket. A sztereotípiák túlnyomó többsége, 83,3%-a negatív volt, 16,7%-a pozitív. A negatív sztereotípiák többsége, 80%-a gazdasági,³²⁰ 9%-a fajelméleti jellegű sztereotípiát volt,³²¹ míg egyetlen esetben megjelent az örményellenes erőszak relativizálása.³²² Az *Ország-Világra* is jellemző volt, hogy a sematikus jellemrajzok többsége az irodalmi művekben (66%) és véleményműfajú publicisztikákban (33%) jelentek meg, míg a semleges szövegrészek 54,2%-a rövid hírek, közlemények és lapszemlék formájában látott nyomdafestéket.

Összegzésként elmondható, hogy a századfordulós magyar lapirodalom egyik kedvelt témája volt az örmény kérdés, az örményekkel kapcsolatos hírek, vezércikkek, tárcák és egyéb publikációk, az egyik legnagyobb példányszámú magyar napilap, a *Budapesti Hírlap* minden ötödik lapszámában olvashatók voltak. A hírlapra kevésbé volt jellemző az örmények sematikus ábrázolása, pusztán 11,05%-ában jelentek meg sztereotípiák, míg a véleménycikkeknek és irodalmi alkotásoknak jóval nagyobb teret biztosító kulturális-irodalmi hetilap, az *Ország-Világ* örményekkel kapcsolatos publicisztikáiban ez az arány több mint háromszor nagyobb volt: 32,4%. Az örményellenes sztereotípiák tehát elsősorban a véleményműfajú publicisztikákban, vezércikkekben, riportokban, jegyzetekben, glosszáknak, karcolatokban, interjúkban és olvasói levelekben jelentek meg. A két periodikában a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák nyertek teret: a gazdasági monopolhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt, ám előkerült egy bécsi parlamenti tudósítás

³²⁰ Például: „Itt mindenki kereskedik. Az örmények a legélelmesebbek, a perzsák igyekeznek őket utolérni, a kiszemelt áldozatok rendszeresen az európai utazók, a kiktől 4-5-szörös árat kívánnak.” Lásd: Szádeczky Lajos: Tiflisz. *Ország-Világ* 28 (1895): 444. Kiváló példával szolgál továbbá Alexandr Puskin Drégely Gábor fordításában az *Ország-Világ* hasábjain megjelent verse: „Maguk felett sem törvényt, sem hatalmat / Nem ismervén, mint vad, mint üldözött, / Örmény, kalmár zsidó, mind úgy tanyáznak / Az erdők rengetegjei között.” Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ* 15 (1902): 288.

³²¹ Az egyik színmű női főszereplője így szól örmény kérőjéhez: „Nem, édes György, ez a házasság nem jöhet létre. Mit szólna a világ, ha az én hófehér virágaimat egy olyan színű úr árulná, mint a tinta... Aztán gondoljon születendő gyermekeinkre! ők örmények lennének. .. Olyan sokszínű volna a családunk, mint egy tavaszi tájkép. Én hiszem, hogy ön meg fogja találni a boldogságát – Afrikában. Isten önnel, oh legsötétebb György.” Téglás Gábor: Páris itélete. *Ország-Világ* 20 (1896): 310.

³²² Például: A szultán „nem mulasztja el időről-időre ajándékokat küldeni a görög és örmény pátriárkáknak és semmi sem nevetésesebb, mint midőn az európai politikusok bizonyos osztálya e fejedelmet azzal vádolja, hogy fanatikus és a keresztények ellensége”. Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szultán. *Ország-Világ* 37 (1900): 1–2.

során is.³²³ A fajelméleti és zsidó sztereotípiáknál azonban gyakrabban lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiát: a hazafiasság sematikus képe azonban kizárólag a magyarországi örmény közösségre vonatkozott.

V.b.4. Az örményellenes és antiszemita sztereotípiák összehasonlítása

Megállapítható, hogy az örményellenes sztereotípiák a Magyarországon már évszázadok óta jól ismert antijudaista és antiszemita előítéletekből merítettek. Kapzsi, vérszopó, fösvény, sasorrú – jelzők, melyek a megelőző századokban a zsidóellenes gyűlöletbeszédre voltak jellemzők szerte Európában, ám idővel az örményekre is előszeretettel alkalmazták a magyar és európai nyilvánosságban.

Szerte Európában ismertek voltak a zsidókról kialakított antiszemita sztereotípiák. Henry H. Weinberg elemzése szerint a 19. századi francia irodalomban, amely különösen nagy hatást gyakorolt az európai antiszemitizmusra, a következő előítéletek kerültek a leghangsúlyosabb szerepbe: betolakodó, parazita, uzorás, áruló, pénzéhes bankár, a keresztények kiszipolyozása, erkölcstelenség, idegen érdekek képviselője, világalumni törekvések, valamint megjelent a zsidókkal szembeni fizikai erőszak igazolása és relativizálása.³²⁴ Bryan H. Cheyette doktori értekezésében az 1875–1914 közötti angol irodalom zsidókkal szemben kialakított előítéleteit vizsgálta, s kimutatta, hogy a korabeli Kelet-London munkásosztálya körében a legnépszerűbb sztereotípiát a zsidókkal szemben a „vérszopó” volt, aki „a nemzet vérének szívja”.³²⁵ A századfordulós németországi antiszemitizmusról szóló értekezésében Helmut Walser Smith rámutatott, hogy a zsidókkal szemben rögzült előítéletek központi eleme volt az uzoráskodás vádjai, amely alapjaiban határozta meg a vidéki társadalom keresztény és zsidó lakossága közötti kapcsolatokat.³²⁶

A 19–20. századi romániai antiszemita sztereotípiákat Andrei Oișteanu *Inventing the Jew* című monográfiájában öt csoportba sorolta: 1) fizikai, 2) foglalkozási, 3) morális és

³²³ A lengyelországi örmény Eugeniusz Abrahamowicz házelnököt egy osztrák képviselő a következő jellemzéssel illette: „Becstelen örmény! Gaz tolvaj! Hitvány kutya!”, míg egy másik: „Mit keres odafönt maga örmény kecske nyomorító?” A képviselőházi vihar. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1897. november 28. 4.

³²⁴ Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies* 3–4 (1983): 241–250.

³²⁵ Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986. Elérhető itt: <https://core.ac.uk/download/pdf/9554618.pdf> [letöltés ideje: 2020. november 1.] 370.

³²⁶ Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914, *Central European History* 3 (1999): 255–276.

intellektuális, 4) mitikus és mágikus, illetve 5) vallási előítéletek. A fizikai sztereotípiák közül a legjelentősebb a horgas orr és a rituális haj-, pajesz- és szakállviselet volt, míg a foglalkozási előítéletek közt hangsúlyos szerepet kapott a kereskedelem, kézművesség és uzsoráskodás szerepköre. A morális és intellektuális sztereotípiák között kiemelt helyet foglalt el az „okos, de ravasz zsidó” képe, a veszélyes intelligencia és a gyávaság, a mitikus és mágikus sztereotípiák közül kiemelendő a zsidók démonizálása, míg a vallási előítéletek között hangsúlyos szerepet követelt a deicídium, avagy istengyilkosság vádja.³²⁷

Szoros átfedettséget mutat a 19. századi európai és magyarországi antiszemitizmus és a dualizmuskori magyar örményellenesség beszédtechnikai eszköztára: a két diskurzusban rögzült sztereotípiák között számos azonosság fedezhető fel. Az uzsoráskodás, a hazugságra való hajlam, a gazdasági befolyás, a plutokrácia a zárt érdekközösség, a horgas orr és más megkülönböztető fizikai jegyek sztereotíp képzete éppoly jellemző volt az örményellenes, mint az antiszemita diskurzusra. A zsidóság dehumanizálása, parazita élőlényekhez való hasonlítása,³²⁸ ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilus-hasonlatokban. Az antiszemitizmus és örményellenesség beszédtechnikai sajátosságait tekintve mindazonáltal számos különbséget is megfigyelhetünk. Az örményekkel szemben ugyanis nem volt jellemző a deicídium, a világhuralmi törekvés, a nemzetközi irányítottság és az invazív betelepülés vádja, s a sajtóra való befolyásolási törekvések képzete is csupán elhanyagolható mértékben jelent meg. Keresztények révén, az istengyilkosság vádja fel sem merült, míg az invazív betelepülés az örmény diaszpóra kis lélekszáma miatt nem merülhetett fel. A nemzetközi irányítottság, mint láttuk, kizárólag az Oszmán Birodalom örmény közössége ellen merült fel a szeparatizmus vádja kapcsán, ám akkor sem egy globális összeesküvés, mintsem az idegen nagyhatalmi (oroszlás és angol) érdekek szerint. A világhuralmi törekvések vádja véleményem szerint olyannyira egybefonódott az antiszemitizmussal, hogy egy újabb csoportra való kiterjesztése logikai inkonzisztenciát okozott volna az antiszemita diskurzus beszédközösségében.

Az európai örményekről és zsidókról kialakított sztereotípiák közötti átfedtség megértéséhez lehetséges magyarázattal szolgálhat a közvetítő kisebbségek elmélete. Az Edna Bonacich által kidolgozott megközelítés szerint a társadalmi rétegződés középső részén elhelyezkedő, a gazdaságban közvetítő szerepet (árúk és szolgáltatások áramoltatása,

³²⁷ Oişteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

³²⁸ Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédéeként tekintett országgyűlési interpellációjában így beszélt a magyarországi zsidó közösségről: „hasonlít ama, botanicus nyelven »cuscutá«-nak nevezett parasit növényhez, a mely önmagában existálni nem tudván, a veteményeken mindaddig élőködik, míg azokat végkép kipusztítja” Vö.: *Az 1872. évi september 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselelházának naplója*. Tizenhatodik kötet. Szerk: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875. 84.

kereskedelem) betöltő csoportokkal, az úgynevezett közvetítő kisebbségekkel (*middleman minorities*) szemben gyakran kialakulnak a társadalmi „klikkszelleműség”, a gazdasági „agyafúrtság” és „lelkiismeretlenség” ellenséges sztereotípiái.³²⁹ „A közvetítő szerepét töltik be a gyártó és fogyasztó, foglalkoztató és foglalkoztatott, a tulajdonos és bérlő, az elit és a tömegek között”, tehát a társadalom és gazdaság kiváltságos, úgynevezett „status gap”, avagy hiányágazati szerepköreit töltik be, s így gyakran válnak a bűnbakképzés, majd a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatául, a társadalmi feszültségek rendre „rajtuk csattannak”.³³⁰ Az amerikai szociológus számos példát felsorolt a történelmi közvetítő kisebbségekre, köztük az európai zsidókat és a törökországi örményeket. Az antiszemitizmus és örményellenesség azonos sztereotípiái tehát az európai zsidóság és a magyarországi örmények hasonló gazdasági-társadalmi szerepvállalásából is fakadhatnak.

Az örmények közvetítői és „status gap” szerepére, az elit és a tömegek közötti kiváltságos helyzetére a kortársak is felfigyeltek: Fábíán Mihály éppen a kiegyezés évében vádolta meg a bécsi karhatalmat azzal, hogy „a kormány (Regierung) és annak szolgálai tapasztalhatóképpen nagyobb kedvezéssel viseltettek a zsellér rácokhoz, sőt zsidókhöz és örményekhez, mint az országnak csaknem hasonfelét tevő hasznos evangyéliumi polgárokhoz”.³³¹ A Rudolf főherceg kezdeményezésére született, 21 kötetes történelmi-földrajzi-néprajzi kiadvány-sorozat, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* 1899. évi, 16. kötetében explicit módon nyilatkozott ki az örmények közvetítői helyzete: „az örmények mindenkor jó viszonyban igyekeztek lenni a királylyal és a kormánylyal, s tudták a módját, hogy hogyan tegyenek szert mindenféle haszonhajtó kiváltságra [...], sok nyelvet beszéltek, s így tolmács, ügynök, alkusz és közvetítő szerepekre kiválóan alkalmasok”.³³² Az Oszmán Birodalom örmény közösségével kapcsolatban is megfogalmazódott e gazdasági-társadalmi rétegeltség: „Az örmény népesség zöme beékelte magát a törökök és a kurdok közé s hogy boldogulhasson, társadalmi, politikai és gazdasági téren ápolja a nemzeti szolidaritást, mely a többiekénél teljesen hiányzik.”³³³ Vámbéry Ármin is megjegyezte: „közvetítőül

³²⁹ E csoportok legfőbb jellemzői közé tartozik, hogy hajlandóságot mutatnak (a) arra, hogy bevándoroljanak, hogy (b) „a befogadó társadalomban elkülönült közösséget vagy lakókörzetet alakítsanak ki és tartsanak fenn” (c) „az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási hiedelmek – megőrzésére”, illetve (d) „arra, hogy erős belső szolidaritást alakítsanak ki a kiterjedt rokonkapcsolatok kötelékein” iskolai és vallási szervezeteken keresztül. Vö.: Turner, Jonathan H.– Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: *A migráció szociológiája*. Szerk. Sik Endre. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.

³³⁰ Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review* 3 (1973): 583–594.

³³¹ Fábíán Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek* 6–7 (1867): 499.

³³² *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda. 1899. 443.

³³³ Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap* 1913. január 5. 35.

szerepelnek a nyugat és kelet eszmevilága közt”.³³⁴ Sőt, volt, aki még a bűnbakképzés Edna Bonacich által megfogalmazott folyamatára is felhívta a figyelmet. László Zoltán törökországi útirajzában kijelentette: sok „eset láttam már. midőn baj van, azonnal előkerül a bűnbak. Ha nem akad örmény, jó a zsidó is”.³³⁵

Mindazonáltal a közvetítő kisebbség elmélete nem alkalmazható maradéktalanul a magyarországi örmény diaszpórára. Az Edna Bonacich és Jonathan Turner által meghatározott számos tipológiai jellemző közül nem, vagy csak részben valósult meg ugyanis 1) „a politikai szerepvállalás elkerülésére irányuló törekvés”, illetve 2) a „törekvés az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási hiedelmek – megőrzésére”.³³⁶ Érdeemes továbbá emlékeznünk: a soknemzetiségű Magyarország minden nyelvi, etnikai, gazdasági és kulturális csoportjával szemben, kölcsönösen jelentkeztek negatív előítéletek és sztereotípiák, a gyűlölködés és kirekesztés különböző megnyilvánulásait a németektől a szlovákokon és románokon át a cigányokig, sőt, a székelyekig és magyarokig egyaránt megfigyelhetjük.³³⁷

V.c. Armenofília

Az örmény kérdés armenofil narratívája, az örményellenességhez hasonlóan, a keleti kérdés egyik társdiskurzusaként, az orientalizmus diszkurzív keretei között értelmezhető. Az armenofil diskurzus rendje az orientalizmus világlátásából, a tengeri hatalmak gyarmati törekvéseinek politikai-ideológiai narratíváiból, a „civilizált Nyugat” és a „barbár Kelet” hierarchizált viszonyrendszeréből fakadt: amint az örményellenesség együtt járt a turkofiliával, az armenofília is együtt járt a törökellenesség klasszikusan rasszista orientalista narratívájával. Az orientalista világlátás Keletről, különösképpen az oszmán Közel-Keletről alkotott képét – az egzotikum és a szexualitás mellett – a vadság horrorisztikus ábrázolása jellemezte: a lusta arabok és a barbár kurdok mellett a „rettenetes törökökről” szőtt narratíva tette még izgalmasabbá a lidércnyomásos látomást.

³³⁴ Vámbéry Ármin: Az örmény kérdésről i. m. 333.

³³⁵ László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap* 1911. július 16. 73–74.

³³⁶ Turner – Bonacich: A közvetítő kisebbségek i. m.

³³⁷ Lásd: Fleischmidt Margit: Nemzetek egymás tükrében. In: Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 347–350., Papp Richárd: 'Igazi zsidók' és 'jó balkániak'. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 177–196., Mitu, Sorin: Az erdélyi románok sztereotípiái a magyarokról a 19. század első felében. In: Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 392–406.

Az oszmán törökök kegyetlenségéről és vadságáról szőtt narratíva hosszú múltra tekint vissza, a késő középkor óta uralta az európai gondolkodók törökképét. Amint arra Szuromi Kristóf is rávilágított doktori értekezésében, a törököket már a humanisták óta barbárokként, a görög és az európai kultúra és civilizáció ellenségeiként, sőt, gyakran az antikrisztus megtestesítőiként ábrázolták.³³⁸ Szemléletes példával szolgált Giovanni Albino 1495. évi beszámolója az 1480-as otrantói eseményekről (*De bello Hydruntino*): „mocskos kéj vezérli őket [...] semmit sem ismernek, ami szent és kegyes”, „elszoktak a fedél alatt való éléstől és rászoktak a harc, a hó és a vérontás élvezetére.”³³⁹

A kegyetlenség, a vérontás szeretete és a civilizációs értékekkel való szembenállás négy évszázaddal később is uralta az európai közgondolkodást. William Gladstone brit liberális politikus, aki négy cikluson át volt Nagy-Britannia miniszterelnöke, *A bulgáriai borzalmak* című, elhíresült röpiratában így írt a törökökről: „Ama fekete nap óta, amikor először tették be a lábukat Európába, az emberiség egyetlen nagy antihumánus mintája voltak. Ahova csak mentek, széles vérfolyam jelezte mögöttük az utat; és ameddig csak a felséteriületük terjedt, nyomtalanul eltűnt a civilizáció.”³⁴⁰ Ezzel párhuzamosan az armenofília is meghonosodott Európában. A „»civilizáció« központjától távol eső vidékeken élő örményekben sokan a keresztény kultúra védőbástyáit látták. Amikor a brit, orosz, francia, osztrák és más erőket az örmények védelmére hívták, az emberbaráti érzések hideg stratégiai számítással találkoztak” – fogalmazott Ronald Grigor Suny.³⁴¹

Margaret Lavinia Anderson amerikai történész *Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany* (avagy *Emberi jogok, az örmény mézárások és orientalizmus II. Vilmos Németországában*) című tanulmánya az orientalizmus „armenofil narratívájaként” határozza meg az armenofília diskurzusát, amely szerinte a 19. század utolsó évtizedében geopolitikai törésvonalak mentén hódított magának teret az észak-atlanti világban. Franciaországban az armenofíliának nem voltak politikai határvonalai: a rojalista Alber de Mun báró és a szocialista Jean Jaurès 1896-ban egyaránt interpellációkkal állt a kormány elé, hogy mit terveznek tenni az örmények érdekében, de az ekkor zszurnalizmussal foglalkozó Georges Clemenceau mellett Anatole France író-költő-újságíró és Félix Charmétant – az orientalista tanulmányokkal, majd a keleti keresztények segélyezésével is foglalkozó szervezet, a L'Œuvre des Écoles d'Orient főigazgatója – is beálltak a mozgalom mögé. A

³³⁸ Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században*. Doktori értekezés. Budapest: PPKE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017. 17–19.

³³⁹ Idézi: Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép* i. m. 18.

³⁴⁰ Idézi: Suny, Ronald: „*A sivatagban élhetnek, de másutt sehol*” i. m. 29. Fejérvári Boldizsár fordítása.

³⁴¹ Suny, Ronald: „*A sivatagban...*” i. m. 107. Fejérvári Boldizsár fordítása.

legjelentősebb intézményi megnyilvánulása az ezredforduló évében alapított *Pro Armenia* nevű szervezet volt, amelyet a politikai baloldal prominensei, Pierre Quillard, Francis de Pressensé és Bernard Lazare alapítottak. Anderson elemzése alapján az Egyesült Királyságban és az Amerikai Egyesült Államokban „az örmények a nyugati felvilágosodás keleti előőrseiként” jelentek meg a nyilvánosságban és erőteljes liberális támogatottságot élveztek. Az eszme népszerűségét jól szemlélteti William Ewart Gladstone korábbi liberális miniszterelnök 1895. évi kijelentése: „Örményországot szolgálni egyet jelent a civilizáció szolgálatával!” A tanulmány azonban emlékeztet: „Németországban, mindazonáltal, az örmények számára kedvező narratíva nem talált tömeges” támogatásra, még a politikai baloldal is szkepticizmussal fogadta.³⁴²

Az első világháború során már az összes antanthatalom állam- és kormányfője nyíltan kiállt „az örmény ügy”, az örmény nemzet függetlenségi törekvései mellett az Oszmán Birodalommal szemben és magáévá tette az armenofil diskurzust. Georges Clemenceau francia miniszterelnök vállalta, hogy a szövetségesek „az Emberiesség és az Igazság legfelsőbb törvénye alapján” fogják elrendezni Örményország sorsát, mialatt Vittorio Orlando olasz kormányfő kijelentette, hogy „az örmények ügyét a magam ügyévé teszem”.³⁴³ David Lloyd George brit miniszterelnök ígéretet tett az örmény nemzeti delegációnak: „Britannia nem fog megfélemezni az Önök mártírrá tett nemzete iránti felelősségéről”, sőt, az örmény függetlenséget nyíltan Britannia egyik háborús céljaként nevezte meg.³⁴⁴ 1914 nyarával kezdődően előbb megszilárdult, majd szélsőségesen kiéleződött az armenofil diskurzus és a törökellenesség rasszista retorikája a szövetséges hatalmak hadipropagandájában és a sajtóban, sőt, a szélesebb értelemben vett nyilvánosságban is.

Az armenofil diskurzus talán legnagyobb hatású és legtöbbet hivatkozott nyelvi kifejezésformája a világhírű brit történész, Arnold Joseph Toynbee által szerkesztett és James Bryce vikomt által a parlament elé terjesztett úgynevezett Kék Könyv, vagyis a *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16* (avagy *Az örményekkel szembeni bánásmód az Oszmán Birodalomban, 1915–16*) című dokumentumgyűjtemény és jelentés.³⁴⁵ A kiadvány az örményekkel szemben az Oszmán Birodalomban elkövetett súlyos atrocitásokat közel 150

³⁴² Anderson, Margaret Lavinia: „Down in Turkey, far away”: Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany. *The Journal of Modern History*, 79/1 (2007): 84–85.

³⁴³ Hovannisian, Richard G.: *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, NJ: Transaction Books–Rutgers University, 1986. 31.

³⁴⁴ Nassibian, Akaby: *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*. London: Croom Helm, 1984. 267.

³⁴⁵ Bryce, [James]: *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon Secretary of State for Foreign Affairs By Viscount Bryce With a preface by Viscount Bryce*. London: His Majesty’s Stationery Office, 1916. (Miscellaneous No. 31.)

dokumentumon keresztül mutatja be, melyek közt eredeti levelezések mellett helyszíni tudósítások, újságcikkek és nem kormányzati szervezetek jelentései is helyet kaptak. Amint arra Michelle Tusan is felhívta a figyelmet, a kiadvány az örmény népirtás történetének első jelentős forrásgyűjteménye s egyben krónikája, amely később Raphael Lemkin számára is elsőszámú forrásként szolgált a népirtás büntetvények nemzetközi jogi meghatározása során.³⁴⁶

Mindazonáltal, ahogy arra Botos Máté rávilágított, a „több, mint ötszáz oldalas munka az első világháború jellegzetes propagandaterméke.” Keletkezési körülményeit és a benne kibontakozó diskurzus rendjét vizsgálva megfigyelhető, hogy az Oszmán Birodalom belügyeinek bírálata révén a török szultanátussal szembeni katonai fellépés legitimálását szolgálja. Botos véleménye szerint a Kék Könyv összeállításának ötletét az adta, hogy „az összeomlott Bruszilov-offenzíva miatt lengyel és baltikumi területeken visszavonuló orosz csapatok zsidóellenes atrocitásokat követtek el. A német hadvezetés ekkor – az akkor még semleges – Egyesült Államok Németországban élő tudósítói számára sajtókonferenciát szerveztek, hogy ezzel bemutassák, a demokratikus antant-hatalmak keleti szövetségese mennyire távol van a demokratikus eszméktől s így a német érdekek mögé állítsák az Egyesült Államokban élő és már akkor is igen jelentős gazdasági-politikai hatalmat jelentő zsidóságot. Az Egyesült Királyság Külügyminisztériuma ekkor szánta el magát az egyébként a brit érdekektől igen messzire eső törökországi örmény közösség sorsának drámai feltárására.” Tehát a Kék Könyv összeállítása és kiadása politikailag motivált volt, a „pszichológiai hadviselés számára szolgáltatott fegyvert”, a világháborús brit propaganda egyik szimbolikus terméke.³⁴⁷

Bár a kötet előszavában Bryce vikomtja leszögezi: „az igaz tények feltárására tett igyekezetünket [...] nem zavarta meg sem faji vagy vallási szimpátia, előítélet, sőt, még e bűnök által kiváltott borzongás sem”,³⁴⁸ a Kék Könyv narratív korpusza, tehát az Arnold J. Toynbee által összeállított, a forrásdokumentumokat kísérő történeti elbeszélés a gyarmati diskurzusban fogant és az orientalizmus világlátását hordozza magán.

A történész tanulmánya, első olvasatra, tartotta magát a bevezetőben ígért pártatlansághoz, kimért ítéletet mondott az Oszmán Birodalom bűnei felett.

Bár az örmény népirtás részletes és hiteles beszámolójával szolgált, a történeti kontextus jellegzetesen brit és orientalista narratíváját vázolta fel, mely szerint az Egyesült Királyság morális kötelezettségéből fakadóan, a visszamaradott népek pártfogójaként lép fel a háborús

³⁴⁶ Tusan, Michelle: James Bryce's Blue Book as Evidence. *Journal of Levantine Studies* 2 (2015): 35–50.

³⁴⁷ Botos Máté: Arnold Joseph Toynbee és az örmény kérdés. In: Dzsotján Gagik – Krajcsir Piroska (szerk.): *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből. Հանազանությունների հայրը ցեղասպանությունը թեմայով*. Budapest: Ararát Kulturális Egyesület–Kornétás Kiadó, 2006. 69–76.

³⁴⁸ Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. xxi.

hadszintereken. Az első világháborúról, mint a *szabadság* és az *elnyomás* közti küzdelemről írt, mely harcban angolok és örmények egyazon oldalon harcolnak: a szabadság és igazság oldalán.³⁴⁹ A szövetségesek beavatkozását Belgiumban és a Balkánon úgy állította be, mint az elesett, önnön szabadságuk és létbiztonságuk biztosítására képtelen kisebbségben élő nemzetek humanitárius célú megsegítését:

*„Az Entente Hatalmak elvállalták, hogy bajnokai lesznek azoknak az apró nemzetiségeknek, amelyek képtelenek önmaguk bajnokai lenni. Ünnepelesen elismertük kötelezettségüknek, hogy eleget teszünk e fogadalmunknak Belgium és Szerbia esetében, és most, hogy az örményeket egy, még a szerbeknél és a belgáknál is nehezebb sors sújtja, az ő ügyüket ugyancsak céljaik közé emelték a Szövetségesek. Nem húzhatunk határt az eszméinkért vívott csatatereken.”*³⁵⁰

E fenti meghatározás kísérteties hasonlóságot mutat a Nemzetek Szövetsége alapokmányában, a mandátumterületek szükségességéről szőtt narratívával (lásd: VI. fejezet) és a gyarmati diskurzusra jellemző „civilizációs misszió” toposzával. Tanulmányunk szempontjából éppen ebben rejlik Toynbee tanulmányának relevanciája, a Nyugatról és Keletről, örményekről és törökökről szőtt narrációban, a róluk formált kép diszkurzív felépítésében és mindennek hatalomgyakorlási motivációiban. Esszéje bevezető gondolatai között rögtön leszögezte, hogy az örmények „ősi civilizációja” mezopotámiai ősök leszármazottjaiként indoeurópai nyelvet beszél, s a világon elsőként tette államvallássá a kereszténységet.³⁵¹ Kijelentette: az örmények „a civilizált világ közösségének tagjai”,³⁵² földrajzi helyzetükből fakadóan „egyik oldalról a civilizáció és fejlődés, másik oldalról a barbarizmus fojtogató állapota”, tehát Európa és Ázsia közé szorultak.³⁵³ Különös hangsúlyt kaptak az „örmény faj” „nyugati” értékei, II. Nagy Tigranész örmény király (Kr. e. 140–55) uralkodásával kapcsolatban például a leghangsúlyosabban azt emelte ki, hogy míg korábban „Örményország teljesen a Kelethez tartozott, Tigranész meglazította e kapcsolatokat és bizonyos új láncszemekkel kötötte országát

³⁴⁹ „Először [a történelemben], Anglia és Örményország nyíltan kapcsolatba lépett egymással. Ebben az elkeseredett küzdelemben a szabadság és ellenlábasai között, egyazon oldalon harcolunk, egyazon célért küzdünk.” Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. 593.

³⁵⁰ Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. 594.

³⁵¹ Leszögezi továbbá: az örmények „az angolokhoz, franciákhoz és a legtöbb nemzethez hasonlóan, saját megjelenéssel rendelkeznek, mégis, nem minden esetben egyszerű első látásra felismerni őket”. Vö.: Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. 596–598.

³⁵² Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. 593.

³⁵³ Bryce, [James]: The treatment of Armenian i. m. 613.

a Nyugathoz.”³⁵⁴ A nyugati és keleti politikai és kulturális kötődések kettőségének folyamatos hangoztatása egyértelműen elárulja a történetírói szándékot: az örményeket kiemelni a *Kelet* „vadságából” és a *Nyugat* civilizációs jegyeivel tüntetni fel. Ezen ideológiai belefeledkezésnek lehetünk tanúi akkor is, amikor kimondja: az „örmények egy nagyon tipikus elemét képezik az emberiség azon csoportjának, amelyet az európaiak a »Közel-Keletnek« neveznek, ám amelyet ugyan olyan joggal nevezhetnők »Közel-Nyugatnak«.”³⁵⁵

A szeldzsuk törökökről ezzel szemben, mint betolakodó, „barbár horda” beszélt, nomád törzsekről, amelyek 11. századi hódításait követően az egész iszlám világot lealjasították (*brutalized*).³⁵⁶ „Az ezt követő négy és fél évszázad a legkatasztrofálisabb időszak volt Örményország teljes politikatörténetében” – folytatta Toynbee – „ezen évszázadok során az örmény fennsík szinte folyamatos pusztulást szenvedett.”³⁵⁷ A mongolokról, mint vademberekről (*savages*) beszélt, akik „elpusztították a civilizációt akármerre jártak”.³⁵⁸ Dzsingisz kán hódításai nyomán, az elbeszélés szerint, „Tigranész óta első ízben, egész Örményországot újra felemészttette a Kelet.”³⁵⁹

Hasonló érveléssel szolgált az *Armenian atrocities: the murder of a nation* (avagy: *Örmény atrocitások: egy nemzet legyilkolása*) című kötetében, miszerint az örmények „Nyugat-Ázsia civilizált fajainak talán a legidősebbike”, akik egy „visszamaradott [...] igencsak ostoba, a hagyományos életre hajlamos török lakosság között” kényszerülnek boldogulni Örményországban, ahol a betelepülő kurdok ugyancsak „civilizálatlanok maradtak”.³⁶⁰

A civilizáció és barbarizmus, a Nyugat és a Kelet szembeállítását az orientalizmus sajátja, amelynek végletekig zárt és behatárolt diszkurzív rendje Toynbeet is csatarendbe állította az Egyesült Királyság nagyhatalmi törekvéseinek ideológiai küzdelmében. A történész egy évszázados, a Brit-szigetek határain és az óceánon is átívelő hagyományt táplált kiadványaival, az orientalista világgépet, amely az egész világ politikai-társadalmi-gazdasági felépítését, így az örmény kérdést is alá-fölérendelt viszonyban, a globális Nyugat felsőbbségében, Dél és Kelet alsóbbrendűségében ragadta meg, jelen esetben, egyrészt a törökök keletiességében és barbarizmusában, másrészt az örmények nyugatiasságában és

³⁵⁴ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 601.

³⁵⁵ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 595.

³⁵⁶ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 603.

³⁵⁷ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 604.

³⁵⁸ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 604.

³⁵⁹ Bryce, [James]: *The treatment of Armenian* i. m. 604.

³⁶⁰ Toynbee, Arnold J.: *Armenian atrocities. The murder of a nation*. With a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords. Originally published by Hodder & Stoughton, MCMXV. Sydney: Renaissance Books, 1999. 17–18.

civilizáltságában. Amikor az Oszmán Birodalom a Központi Hatalmak oldalán belépett a világháborúba, reflexszerűen törtek elő az orientalizmus rasszista és apokaliptikus hagyományaira épülő törökellenes sztereotípiák az antantországok nyilvánosságában, s a totális háború – „amely véget vet minden háborúnak” – csomóponti diskurzusa egyik népszerű narratívájaként, társdiskurzusaként a közbeszéd felszínére emelkedett az armenofil diskurzus.³⁶¹

Az angol Emily J. Robinson, a *Daily News* szerkesztője, Robert Johnson lánya, az általa alapított *Armenian Red Cross and Refugee Fund* (Örmény Vöröskereszt és Menekült Alap) támogatására való felhívásként született *Armenia and the Armenians* (avagy *Örményország és az örmények*) című magánkiadványában 1917-ben az „időtlen” múltú, „békeszerető és gyámoltalan [...] örmény faj” mártírságát az „ázsiai hordák” és „barbár betolakodók” bűneként tüntette fel.³⁶² Felicia Rudolphina Scatcherd, újságíró és hírhedt spiritizista, a Brit Kelet-indiai Társaság tanácsának majdani tagja, az *Imperial and Asiatic Quarterly Review* folyóirat főszerkesztőjeként írta meg az *Armenia: how she is helping the cause of the Allies* (avagy: *Örményország: hogyan segíti a Szövetségesek ügyét*) című esszéjét 1915-ben, amely később önálló füzetként több kiadást is megélt. A klasszikus propagandakiadvány Örményországot „Ázsia Belgiumaként” ábrázolta, míg a németeket „Európa törökjeiként” – egyértelmű párhuzamot vonva – a brit nyilvánosság számára elsőszámú hadicélként beállított európai offenzíva, – „Belgium védelme” és az örmény kérdés között. Az örmény nemzetet, mint a kereszténység utolsó védőbástyáját ábrázolta, amely „életben tartja a civilizáció lángját az ázsiai barbár hordák pusztításaival szemben.” Sőt, ennél is tovább ment, és a rasszizmus klasszikus retorikai elemeihez nyúlt, amikor az örményeket és törököket intelligenciájuk tekintetében állította szembe egymással: „az örmény faj [...] a leghajlamosabb a civilizációra”

³⁶¹ Mindazonáltal nem egy újkeletű jelenségről beszélünk: az 1878. évi berlini szerződés óta az örmény kérdés (vagy az örmény probléma) a nyilvánosság felszínére emelkedett szerte Európában, s az örményellenesség mellett kiforrott az armenofil diskurzus, amely többnyire kiegészült a koraujkori apokaliptikus irodalomban gyökerező törökellenességgel. 1880-ban James Creagh még mint „az angolok túlnyomó többsége számára összességében ismeretlen” csoportról írt az örményekről, ezt az űrt kívánta betölteni szélsőségesen rasszista, fajelméleti alapokon nyugvó *Armenians, Koords and Turks* című könyvében: „Az örmények egy fajtisza nép a legtisztább kaukázusi típusból; és ahogy a vér nem válik vízzé sem az emberben, sem az állatokban, még mindig élnek, állandóan erősödő vitalitás jeleit mutatják [...] A sasorrú örmények [...] egy remek faj [fine breed] – mint a béketűrő és intelligens zsidó”. Cyrus Hamlin amerikai misszionárius népszerű, épp a berlini szerződés évében nyomtatott *Among the Turks* (avagy *A Törökök között*) című könyvében bár leszögezte, hogy nem lenne „igazságos” „a török fajról, mint egy buta fajról” beszélni, kijelentette, hogy mivel muzulmán vallásúak, az Iszlám pedig a civilizációs fejlődést erősen korlátozza, ezért a törökök sem képesek a civilizáltság nyugati szintjét elérni. Az apokaliptikus irodalomról bévebben lásd: Óze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Budapest: Magyar Napló, 2016. A törökellenes diskurzus e két angolszász példáját lásd: Creagh, James: *Armenians, Koords and Turks*. Vol. I. London: Samuel Tinsley & Co., 1880. vi-vii., Hamlin, Cyrus: *Among the Turks*. New York: R. Carter and Brothwers, 1878.

³⁶² Robinson, Emily J.: *Armenia and the Armenians*. London, 1917.

egy olyan földnyelven, ahol a törökök és kurdok „barbár megszállása” óta „jelentős értelmi különbségek léteznek a fajok között.”³⁶³

A brit hírlapirodalmat is meghódította az armenofil és a törökellenes diskurzus.³⁶⁴ Az „Armenian” és a „massacre” keresőszavakra 1914. január 1. és 1918. december 31. közötti időszak tekintetében több mint 4400 találattal szolgál a brit hírlapok online archívuma, a British Newspaper Archive (Brit Hírlap Archívum) keresőmotorja, míg a magyar periodikák online adatbázisa, az előbbivel csaknem azonos oldalszámú digitális tartalommal rendelkező Arcanum Digitális Tudománytár az „örmény” és a „mészárlás” keresőszavakra, azonos időszak tekintetében, mindössze 93 találattal bír.³⁶⁵ A „Turk” és „barbar” keresőszavakra több mint 2700 találattal szolgál a British Newspaper Archive. Ilyen és ezekhez hasonló címen jelent meg a törökellenes diskurzus a brit hírlapok hasábjain, mint *Barbarous Turks*³⁶⁶ (avagy *Barbár törökök*), *Further barbarous action of the Turks*³⁶⁷ (avagy *A törökök újabb barbár tettei*), *Menace of the Turk*³⁶⁸ (avagy *A török veszély*), *A loathsome barbarism*³⁶⁹ (avagy *Undorító barbarizmus*), *Turkish barbarities in Syria and Palestine*³⁷⁰ (avagy *Török barbarizmus Szíriában és Palesztinában*), stb. Arnold J. Toynbee fent említett, *Armenian atrocities: murder of a nation* című könyvét számos napi- és hetilap szemlélte, s vette át az abban foglalt

³⁶³ Scatcherd, Felicia Rudolphina: *Armenia: how she is helping the cause of the Allies*. London: East and West, 1915.

³⁶⁴ Az armenofília és a törökellenesség nem csupán diszkurzív jegyekben nyilvánult meg: a képi befolyásolás eszköztárát is felemésztette. Hayk Demoyan, az Örmény Népirtás Múzeum & Intézet korábbi igazgatója gyűjtött össze 319 hírlapillusztrációt a kor legnevesebb, többnyire angol és francianyelvű, ám kisebb részben orosz, német és norvég napi- és hetilapjai közül az örményellenes erőszakkal kapcsolatban az 1860–1923 közötti időszak tekintetében. A grafikai és fényképes illusztrációk kétharmada (209 kép) címlapillusztráció volt, az összes kép közül 183 ábrázol törököket, ezek közül 151, tehát a törököket ábrázoló illusztrációk 82,5 százaléka fegyveres férfiakat mutat. Mintegy 45 illusztráció ábrázolja groteszk arckifejezéssel a törököket, ezek többsége karikatúra. 54 olyan kép volt, amelyen a törökök fegyvertelen civileket, nőket és gyermekeket gyilkolnak vagy olyan fényképek, amelyeken török fegyveresek áldozataik, levágott fejek és torzók mellett pózolnak. Török nőket és gyermekeket ábrázoló illusztráció összesen öt, tehát a törököket ábrázoló illusztrációk kevesebb, mint 3 százalékán volt látható. Az illusztrációk közül 136-on jelentek meg örmények, 134-en (98,5 százalék) fegyvertelenül. Két képen volt látható fegyveres örmény: egy az Oszmán Bankot elfoglaló örmény fegyveresekről, egy pedig egy tradicionális örmény esküvői táncról készült. 87 illusztráción szerepeltek örmény nők és/vagy gyermekek, tehát az örményeket ábrázoló képek 64 százalékán. 19,9 százalék volt az örmény menekültek és/vagy árvák illusztrációinak aránya, és mintegy 50 olyan kép volt, amelyen halott örmények voltak láthatók, tehát az örményekről készült illusztrációk mintegy 37 százaléka. Bár a kiadványban szereplő illusztrációk listája egy szerkesztői szelektálás eredménye, mégis többnyire reprezentatív képet adnak a kor törökellenes diskurzusának képi megtestesüléséről. Vö.: Demoyan, Hayk: *Armenian Genocide: Frontpage coverage in the world press*. Yerevan: Armenian Genocide Museum & Institute. 2014.

³⁶⁵ A Brit Hírlap Archívum hárommillió, míg az Arcanum Digitális Tudománytár „több tízmillió” oldalnyi digitális tartalommal rendelkezik a honlapjaikon feltüntetett ismertetőik szerint. Bővebben: <http://britishnewspaperarchive.co.uk>, <http://adt.arcanum.com> [letöltés ideje: 2021. május. 5.]

³⁶⁶ *Barbarous turks*. [N. n.] *Heywood Advertiser* 1915. július 2. 3.

³⁶⁷ *Further barbarous action of the Turks*. [N. n.] *Sheffield Independent* 1918. december 21. 8.

³⁶⁸ *Menace of the Turk*. [N. n.] *Sheffield Independent* 1917. január 18. 1.

³⁶⁹ *A loathsome barbarism*. [N. n.] *Western Mail* 1918. november 21. 2.

³⁷⁰ *Turkish barbarities in Syria and Palestine*. [N. n.] *Birmingham Mail* 1917. január 31. 3.

orientalista, rasszista sztereotípiákat, így a *London Daily News*,³⁷¹ a *Western Morning News*,³⁷² a *Sheffield Daily Paragraph*,³⁷³ a *Birmingham Daily Post*,³⁷⁴ és még több mint egy tucat másik periodika. A *The Bournemouth Graphic* hírlap egyik publicistájának értelmezésében „az egész civilizált világ a török feletti bosszúért kiáltott, amiért elkövette az örmény atrocitásokat”, ám ezt, ti. a civilizált világ bosszúját, a német császár megakadályozta.³⁷⁵

René Pinon francia történész-újságíró, a Politikai Tanulmányok Intézetének (Sciences Po) professzora, számos kiadványban foglalkozott az örmény kérdéssel. Az először 1916-ban kiadott, majd még ebben az évben legalább három újabb kiadást és több utánnomást megélt *La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc* (avagy *Az örmények elpusztítása. Német módszer – török munka*) című kiadványában kijelentette: az úgynevezett „német doktrína”, avagy a pán-germanizmus néven ismert német imperializmus nevében a germán faj önmagát Isten által kiválasztott népként tekintve világuralomra törnek, mely törekvés során az útjába kerülő népeket elpusztítják. Pinon érvelése szerint ezt a módszert alkalmazta az Oszmán Birodalom is, amikor az örmények elpusztítására tört. Mint írja, „Németország morális felelősségéhez kétség sem férhet” az örmény borzalmakkal kapcsolatban, hiszen „Törökországot a német faj terjeszkedése és gyarmatosítói tevékenysége helyszínévé tették,” a „belgiumi vérengzések” véleménye szerint az örmény tragédia előjátékként szolgáltak csupán. Ezzel szemben a 19. századi reformtervek, amelyeket „maga Európa irányzott elő” az örmények számára, „a fejlődés kovászává és a civilizáció egy központjává” tették volna Örményországot.³⁷⁶ A politikai szándék itt is egyértelmű: egyenlőségjelet tenni a konstantinápolyi belpolitika és a német háborús törekvések közé, ezáltal legitimálni Franciaország háborúját az Oszmán Birodalom ellen. Amikor 1932-ben Pinont dísztagjává fogadta a sèvres-i Mehitarista Akadémiai Közgyűlés, köszöntőbeszédében már kifejezetten törökellenes hangnemben szólalt fel: a „vérengzések egy barbár nemzet barbár ösztöneinek eredményei voltak” – utalva a török nemzetre.³⁷⁷

A francianyelvű svájci politikai napilap, a *Le Temps* jogelődje, a *Journal de Genève*, amely 1826–1998 között a svájci hírlapirodalom egyik legnagyobb példányszámú napilapja

³⁷¹ Murder of a nation. [N. n.] *London Daily News* 1915. november 15. 7.

³⁷² Murder of a nation. [N. n.] *Western Morning News* 1915. december 4. 8.

³⁷³ Murder of a nation. [N. n.] *Sheffield Daily Paragraph* 1915. december 27. 2.

³⁷⁴ Murder of a nation. [N. n.] *Sheffield Daily Paragraph* 1915. november 15. 10.

³⁷⁵ C. n. [N. n.] *The Bournemouth Graphic* 1917. április 5. 9.

³⁷⁶ Pinon, René: *La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc*. Paris: Librairie Academique, 1916. 1–6.

³⁷⁷ Idézi: Avetisyan, Arevik: René Pinon 150. Lásd: http://www.genocide-museum.am/eng/Rene_Pinon.php [letöltés ideje: 2020. december 10.]

volt, szintén magáévá tette az armenofil diskurzust az első világháború során. Igazgatója, Georges Wagnière, 1915 novemberében az egyik örmény segélyszervezet közgyűlésén elmondott beszédében az orientalizmus törökellenes sztereotípiáival élt, amikor kijelentette: „az örmények egy dolgos, intelligens” nép, amely „nem alacsonyrendűbb a törököknél, [hiszen] egy idősebb civilizáció és képes oly szakmák és iparágak üzésére, amelyeket a törökök megvetnek, vagy amelyekre alkalmatlanok.” Külön kitért az örményellenes diskurzus által Európa-szerte meghonosított sztereotípiákra is, miszerint az örmények kapzsik és uzsorások, s az örmények védelmére kelt: az örmény „józan, vállalkozó szellemű, kitartó, csodálatos szakértője a pénzügyeknek [...] a török azonban nincs birtokában e tulajdonságoknak; bohém, a pénz kifolyik a kezei közül és az örményhez fordult segítségül aki a prétorává vált – vagy mondjuk úgy, uzsorásává? Örményországban is csak annyi uzsorás van, mint a világ bármely faja közt!”³⁷⁸

Az armenofil diskurzus talán még e fentieknél is szemléletesebb példájával szolgált Émile Dourmergue francia protestáns egyháztörténész és Kálvin-kutató 1916-ban kiadott *L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient* (avagy *Örményország, a mézárások és a Keleti Kérdés*) című könyvében. Kijelentette ugyanis, hogy „ami a fajokat illeti, a török és az örmény tökéletes ellentéppárt alkot. A török turáni, militarizált, brutális, ellenzi a tudományokat, művészeteket és a kereskedelmet. Az örmény árja, mint mi, békés természetű [...] 1819 óta mind jobban európai, [...] az amerikai missziók [...] bevezették [öket] a nyugati világba.”³⁷⁹ Háborús propagandaként azonban a kiadvány végkövetkeztetései elsősorban a szövetségesek örményországi beavatkozásának szükségességében és moralitásában bontakozott ki: „Belgium, Szerbia, Montenegró és Örményország! Tiétek a leghatalmasabb dicsőség, bennetek lelünk vigasztalást! [...] A ti halhatatlan karjaitokban lengő zászló az, amelynek hősi megmentésére a Szövetségesek felesküdték...”³⁸⁰

Természetesen nem csupán az armenofil diskurzus volt jelen az antantországokban és az örményellenesség sem csupán a Központi Hatalmakra korlátozódott, utóbbi meghódított néhány brit és francia publicistát is. Ilyen volt az oakwoodi születésű Cuthbert-Francis Dixon-Johnson, a „török nép nagy csodálója”, aki az olasz-török háború során a Vörös Félhold kórházaiban tett szolgálatot, majd a török nacionalizmus angliai szószólójává vált. A *The Armenians (Az örmények)* című kiadványában az örmény fajt két alrasszba sorolja: a

³⁷⁸ *Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915–1916*. Publié par le Comité de l'Oeuvre de secours 1915 aux Arméniens. [N. n.] Geneva: Société Générale d'Imprimerie, 1916. 12–13.

³⁷⁹ Dourmergue, Émile: *L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Conférence, études et documents*. Paris: Foi et Vie, 1916. 8–9.

³⁸⁰ Dourmergue, Émile: *L'Arménie* i. m. 36.

kerekfejűek és a hosszúkásfejűek csoportjába, „többük kifejezetten semita vonásokat visel magán, köztük a tekintélyes terjedelmű orrot, amelyet általában a Zsidó jellegzetességeként tartunk számon.” Ezzel az okfejtéssel próbálta bebizonyítani, hogy az örmények valójában az egyik elveszett izraelita törzs leszármazottjai. „Ha az elmélet igaz, és az örmény faj valóban az egyik eltűnt törzs leszármazottja, az nem lenne hihetetlen, már csak az alapján sem, hogy mily fogékonyságot mutat a pénzügyek felé, s az uzsoráskodást és a pénzváltást valóságos művészetté fejlesztette.”³⁸¹

A fentiekől eltérő alapokra helyezte az örmény kérdést az első világháború előestjén Krikor Zohrab örmény író, jogász és politikus, aki később az örmény népiértés egyik első áldozatává vált. Marcel Léart álnév alatt Párizsban, francia nyelven adta ki a *La Question Arménienne a la lumière des Documents* (avagy *Az Örmény Kérdés a Dokumentumok fényében*) című könyvét. Hasábjain bár szintén megjelent az armenofília orientalista alapvetése, miszerint az örmények „nyugati” civilizációs és kulturális értékeket képviselnek, franciaajkú olvasói között elsősorban az örmény kérdés humanitárius megközelítését népszerűsítette: az oszmán-örmények története az üldöztetés és erőszak története, az örmény kérdés „egy egyszerű humanitárius kérdés.”³⁸²

Az antanthatalmak közül az Orosz Birodalom tartotta fenn a legambivalensebb viszonyt az örmény kérdéssel. Az 19. század első harmadában a történelmi Örményország kiterjedt területei váltak az orosz impérium részévé, a Dél-Kaukázusban mintegy félmillió örmény lett orosz alattvalóvá. A központosító orosz birodalmi igazgatást övező belső orientalista diskurzus az örményekkel szemben meghonosította az örményellenesség narratíváját. A cári kormányzat ezzel párhuzamosan azonban szemet vetett a nyugati, oszmán-örmény területekre is, ezért Oroszország-szerte megvetette lábát az örmény kérdés jellegzetesen orosz szempontú, törökellenes és armenofil narratívája is, illetve e két narratívának szintézise. E diszkurzív folyamatok megértéséhez azonban távolabbról kell szemlélünk az orosz birodalmi erőpolitika diskurzusát, ezért az alábbiakban röviden felvázolom az orosz orientalizmus történeti kontextusát.

Amint arról feljebb már említést tettem, a 19. század során Oroszországban is felütötte fejét az orientalizmus. Vera Tolz kutatásai alapján megállapítható, hogy a hivatalosnak

³⁸¹ Dixon-Johnson, Cuthbert-Francis: *The Armenians*. Blackburn: Geo Toulmin & Sons, 1916. 9–10. Dixon-Johnson is rögzítette a Magyarországon oly népszerű mondást: „tíz török csal meg egy zsidót, tíz zsidó csal meg egy görögöt, de húsz görög, hét zsidó és öt török kell ahhoz, hogy egy örményt átverjünk.” Vö.: Dixon-Johnson: *The Armenians* i. m. 10.

³⁸² Léart, Marcel: *La Question Arménienne a la lumière des Documents*. Paris: Librairie Maritime et Coloniale, 1913. 5., 23.

tekinthető orosz politikai diskurzusban a századforduló után a soknemzetiségű állam megannyi nemzetiségével szemben, az oroszosító-központosító törekvések érvrendszereként jelentkezett az orientalizmus rasszista narratívája,³⁸³ az orosz felsőbbrendűség és a civilizációs misszió igénye. A keletkutatást is e célnak rendelték alá a cári Oroszországban, ugyanis a „Kaukázustól Közép-Ázsián át Kínáig és Japánig meg Indiáig terjedt az orosz kormányzat külpolitikai, több esetben belpolitikaivá módosuló érdeklődése, s a kormányzat politikai ambícióinak tudományos alátámasztását is igényelte” – fogalmazta meg érzékletesen Niederhauser Emil.³⁸⁴

Dominik Gutmeyr azonban figyelmeztet, a saidi értelemben vett Kelet soha nem létezett az orosz köztudatban, mivel az orosz birodalmi törekvések korszakonként eltérő földrajzi irányban és intenzitással jelentkeztek, így az orosz felsőbbrendűség- és civilizációs missziótudat más-más formában jelentkezett a balkáni, kaukázusi, közép-ázsiai és távolkeleti területekkel és lakosaival szemben. A Kaukázussal és Örményországgal kapcsolatos hatalmi igények diszkurzív legitimációs stratégiái a 19. század második harmadától itták be magukat az orosz nyilvánosságba a költészetten át a sajtóig, meghonosítva a „kaukázusi vadak” és pogány barbárok képét, a kulturális alsóbbrendűség képzetét a régió lakosságával szemben.³⁸⁵

I. Sándor (1801–1825) és I. Miklós cár (1825–1855) dél-kaukázusi hódításai, az orosz-perzsa és az orosz-török háborúk révén, az orosz civilizációs, sőt, – a keleti kereszténység pártfogója révén – messianisztikus küldetés egyik helyszínéül Örményország is betagozódott az orosz orientalizmus rendszerébe. A Dél-Kaukázus két keresztény állama, Grúzia és Örményország meghódítását övező legitimációs diskurzus eleinte a keresztény lakosságnak a visszamaradott muszlimok igája alól való felszabadítása ígéréteben teljesedett ki, amelyet az orosz hadsereghez csatlakozó helyi örmény alakulatok híre látszott alátámasztani.³⁸⁶ Idővel, mindazonáltal, a birodalmi struktúrába tagolt Jereván, Nahicseván és Karabah Kánságok, illetve a mai Grúziához és Azerbajdzsánhoz tartozó egyéb területek³⁸⁷ örmény lakosságával szemben Oroszországban meghonosodtak az örményellenességre jellemző előítéletek,³⁸⁸ a

³⁸³ Tolz, Vera: Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia. *The Historical Journal* 1. (2005): 127–150.

³⁸⁴ Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest: História Alapítvány – MTA Történettudományi Intézete. 1995. (História könyvtár monográfiák 6.) 287.

³⁸⁵ Gutmeyr, Dominik: *Borderlands Orientalism or How the Savage Lost his Nobility. The Russian Perception of the Caucasus between 1817 and 1878*. Graz: LIT Verlag, 2017. (Studies on South East Europe 19.) 271–273.

³⁸⁶ Gutmeyr, Dominik: *Borderlands* i. m. 45–46.

³⁸⁷ A dél-kaukázusi területek, különösen Hegyi-Karabah korabeli demográfiai viszonyairól bővebben lásd: Kránitz Péter Pál: Hegyi-Karabah etnikai térképe és annak változásai a 19. század első harmadában. *Studia Vincentiana* 2 (2014): 59–72.

³⁸⁸ Az örményekről alkotott kép egy, az orosztól merőben eltérő fizikai-lélektani formákat, civilizációs szintet képviselő fajként rögzült a fajelméleti irodalomban, amelyre a többi európai országhoz hasonlóan az orosz orientalisták is erőszerezettel hivatkoztak. Kiváló példával szolgált a századforduló egyik legmeghatározóbb orosz antropológusa, Dmitrij Anucsin, a törökországi örmény atrocitások áldozatait segítő bizottság előtt felolvasott

könyörtelen uzsorások és üzérkedők (безжалостные ростовщики, темные дельцы) sztereotípiái és a „keresztény zsidók” („христианские жиды”) megjelölés.³⁸⁹

Az orosz-örmény együttélés, ugyanis, nem volt konfliktusmentes. Bár az évszázados perzsa uralmat követően először jött létre egy többé-kevésbé egységes örmény területi-igazgatási forma a 90 ezer lelket számláló Örmény területben (Армянская область), s az impériumváltás egy keresztény és európai kulturális jegyeket hordozó államhoz csatolta az örményeket, idővel azonban nem, hogy bővült volna, de szűkülni kezdett a keleti örmények szabadságfoka. Bebizonyosodott, „hogy a cári birodalom az örmények kulturális és kezdődő nemzeti kibontakozását szigorúbban korlátozta, mint bármelyik oszmán szultán azelőtt” – fogalmazott Elke Hartmann.³⁹⁰

Az 1830-as években megkezdődött az oroszok által Transzkaukázusnak nevezett területen is a birodalom más részeihez hasonló központosítás, mely folyamatnak első kicsúcsosodása 1840-ben volt, amikor a cár feloszlatta az Örmény területet. Az örmény vallási és világi vezetőket fokozatosan kiszorították a döntéshozatalból, szélsőséges esetekben száműzték a birodalomból. Idővel az Örmény Apostoli Egyház is a birodalmi gépezet célkeresztjébe került, a cár engedélyével a kormányzó az 1880-as években elkobozta és elvette az egyháztól a kiterjedt örmény iskolahálózat feletti felügyelet jogát, majd 1903-ban az ecsmiadzini egyházi javakat is elkobozta. Újságokat és örmény kulturális intézeteket szüntetett meg, a börtönök megteltek az elégedetlenkedőkkel.³⁹¹ E törekvések következtében a keleti örmény területeken is megjelent, sőt, a nyugatinál is nagyobb hálózata épült ki az örmény forradalmi szervezeteknek, élükön a Dasnakcutjun Örmény Forradalmi Föderációval (röviden: dasnak).³⁹² Ezeket a központosító folyamatokat övezte az orosz orientalizmus örményellenes narratívája, amely a vad kaukázusi hegyvidék kereskedelmét uraló, kapzsi és uzsorás örmények, keresztény zsidók öngazgatása és forradalmi zúgolódásaival szemben a központosító birodalmi politika legitimációját hirdette.

előadásával. Legelső mondatával megadta nézetei alaphangját: „fizikai típusuk szerint az örmények egy igen megkülönböztethető antropológiai csoportot képviselnek”, majd megállapította, hogy a többi kaukázusi nemzetekhez képest alacsonyabbak (átlag 167 cm), orruk nagy és hosszú, hajuk sötét vagy fekete. Koponyaformájuk eltérő a térség „prehisztorikus sírjaiban” domináló dolichocefál (hosszúkás) formájától. Hozzátette, mindazonáltal, hogy az örmények nyelvük szerint az áryák közé sorolandók, ugyanis valahol a germán és a „szláv-litván” típus között foglal helyet a nyelvcsaládon belül. Vö.: Анучин, Д[митрий]. Н[иколаевич]: *Армяне в антропологическомъ и географическомъ отношении*. Москва: Типо-литография Высочайше утверждена. Товарищества И.Н. Кушнеревъ и К^о, 1898.

³⁸⁹ Lásd: Величко, В[асилий]. Л[ьвович]: Кавказ: русское дѣло и междуплеменные вопросы. С.-Петербургъ: Типографія Артели Печатнаго Дѣла, 1904. 101.

³⁹⁰ Hartmann, Elke: Örmény élet i. m. 177.

³⁹¹ Hartmann, Elke: Örmény élet i. m. 177.

³⁹² Hovannisian, Richard G.: Russian Armenia. A Century of sarist Rule. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 1 (1971) 33–41.

Amikor az 1905. évi forradalom hevében II. Miklós cár újra felállította a Kaukázusi Főkormányzóságot, a kormányzói széket elfoglaló Illarion Voroncov-Daskov herceg egyik első jelentésében az elkobzott egyházi kegytárgyak visszaszolgáltatását kérte a cártól, mondván, hogy „szükségük lesz az örmények lojalítására az Oszmán Birodalommal vívandó, elkerülhetetlenül közelgő háborúban”, jelenleg, mindazonáltal, „alig találni örmény települést, melyben ne működne a Dasnakcutjun helyi bizottsága”, „az örmények terrorizmus iránt érzett szimpátiája” nyilvánvaló.³⁹³

Ezzel párhuzamosan, mindazonáltal, a cári kormányzat szemet vetett a nyugat-örmények lakta oszmán területekre is, így a birodalomépítő politika azonosítani igyekezett magát az örmény nemzeti törekvésekkel, amely többnyire az orosz orientalizmus törökellenes és civilizatorikus narratívájában, valamint az orosz messianizmus felekezeti küldetéstudatának retorikájában bontakoztatott ki.

A keleti kérdés, vagyis az oszmánellenes orosz területszerzési törekvések a 18. század végétől kezdve az Orosz Birodalom 1917-es bukásáig az orosz hatalmi politika egyik legfontosabb, önálló problémájaként szerepelt.³⁹⁴ Oroszország mint az oszmán rabság alatt sínylődő ortodox keresztények megmentője jelent meg a keleti és az örmény kérdéssel kapcsolatos orosz narratívában, sőt a bizánci restaurációs és pánszláv törekvések legitimációja az orosz messianizmus jegyében szakrális rétegeket is felfejtett.³⁹⁵ Az orosz orientalizmusnak így már a kezdetektől, a világháborút több mint egy évszázaddal megelőzően kialakult törökellenes éle, s meghonosodott a kulturális visszamaradottság, a vadság és a kereszténységgel való összeférhetetlenség képe az oszmántörökökkel szemben az orosz nyilvánosságban.

A törökellenes orientalista diskurzus legjelentősebb 19. századi kicsúcsosodási pontja az 1877–78-as orosz-török háború volt. *Gyela nasi sz turkami* (avagy *Ügyünk a törökökkel*) című művében P. Bugajszkij foglalta össze az orosz háborús narratívát, miszerint „a kereszténység embertelen ellenségei, a Törökök” kiérdemelték az orosz fegyverek csapásait a háborúban, amelyet Oroszország, mint „az Oszmán Porta keresztény alattvalóinak képviselője” vívott. A keleti kérdéstről, mint „nagy történelmi ügyről” írt, mivel a háborút, e narratíva szerint, Oroszország a „vér és hit szerint az orosz államhoz kötődő balkáni keresztényekért” vívja, hogy

³⁹³ Vö.: Imranli-Lowe, Kamala: The Provisional Government and the Armenian Homeland Project. *Revolutionary Russia* 2 (2014): 132–156.

³⁹⁴ Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés i. m. 74.

³⁹⁵ Vovchenko, Denis: *Containing Balkan Nationalism. Imperial Russia & Ottoman christian, 1856–1914*. New York: Oxford University Press, 2016. 34–64.

„végre elnyerjék szabadságukat és emberi jogaikat”.³⁹⁶ A törökök legfőbb jellemvonását a „vad lelkületben” határozta meg, kiemelve, hogy a törökök e szellemiség teljes fanatizmusával gyűlölik a keresztényeket.³⁹⁷

Bár a Balkán-háborúk lezártáig e diskurzus különösen a balkáni népek autonómiatörekvéseivel kapcsolatban virágzott, „Török-Örményország” sorsa az 1820-as évektől az orosz sajtó és az irodalom ingerküszöbe fölé emelkedett, s idővel meghonosodott maga az örmény kérdés is az orosz nyilvánosságban – fogalmazott Sztaniszlav Taraszov.³⁹⁸ Az örmények védelme, mint az Oszmán Birodalom keleti rítusú keresztény lakosai feletti orosz gyámság, legitimációs erővel bírt és casus belliként szolgált az Orosz Birodalom egyik legjelentősebb külpolitikai törekvése, a kaukázusi és Fekete-tenger menti hódító politikájában. „A Porta hajthatatlan a keresztény alattvalóinak biztonságára vonatkozó mindennemű hatásos garancia kategorikus elutasításában [...] Törökország ezen elutasítás által kényszerhelyzetbe hoz bennünket, így kénytelenek vagyunk fegyveres erőhöz folyamodni” – érvel II. Sándor cár (1855-1881) 1877 áprilisában, s kirobbant az örmény kérdés első nagy nemzetközi kicsúcsosodásával járó orosz-török háború.³⁹⁹

A háborúban számtalan örmény vett részt, a határ mindkét oldaláról örmény forradalmárok ezrei álltak az oroszok oldalára. Az oszmán-örmény elit azonban mindvégig kitartott a szultáni udvar mellett. Lojalitásáról biztosította ezekben a hónapokban a Portát az örmény nemzetgyűlés, Nerszesz Varzsabedjan konstantinápolyi örmény pátriárka és az oszmán parlament örmény küldöttei is.⁴⁰⁰ Az oroszok mélyen benyomultak az örmények lakta oszmán vilajetekbe, majd a San Stefano-i békediktátum 16. cikkelyével az oszmán-örmények számára széleskörű autonómiát biztosítottak, melyek betartását az orosz fegyverek garantálták volna. Miután azonban Berlinben az európai koncert az oszmán integritás mellett bontott zászlót és eltörölte a béke örményeket érintő rendelkezéseit, Konstantinápolyban a szultán feloszlatta a parlamentet és visszavonta az oszmán alkotmányt, amely az örmények legfőbb politikai aspirációjára, az emancipációs folyamatra mért, elemi csapást jelentette, s a korábbiaknál is élesebben szembefordította az oszmán-örményeket Szentpétervárral.⁴⁰¹ Ennek ellenére bizonyos orosz történetírók a mai napig tényként kezelik, hogy még azok az örmények is, akik

³⁹⁶ Бугайскій, П. Я.: *Дѣла наши съ Турками*. С[анкт].-Петербург : Типографія и хромофотографія А. Траншеля, 1878. 6–7.

³⁹⁷ Бугайскій, П. Я.: *Дѣла* i. m. 8.

³⁹⁸ Тарасов, Станислав: Рождение “Армянского вопроса”: открытия Гюлистанского договора 1813 г. *ИА REX* 2013. augusztus 30. Lásd: <https://iarex.ru/articles/40570.html> [letöltve: 2023. március 16.]

³⁹⁹ Idézi: Suny, Ronald: „A sivatagban... i. m. 108.

⁴⁰⁰ Suny, Ronald: „A sivatagban... i. m. 109.

⁴⁰¹ Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények* i. m.

bár nem harcoltak az oroszok oldalán, „szimpatizáltak a Porta legnagyobb geopolitikai ellenségével”, Oroszországgal.⁴⁰² Az oroszországi örmény elit persze a továbbiakban is nyíltan az anatóliai orosz törekvések mellett foglalt állást, például Grigor Csalhusján jogász-publicista, aki még 1905-ben, a dasnakpártiak elleni tömeges letartóztatások hevében is arról írt, hogy „az örmények szimpátiáját, bármit mondjanak is rosszakaróink, mindig bírta Oroszország, amely, kezdve Nagy Péter dicső korszakával, a Kelet keresztényeinek patrónája nevét bírhatta.”⁴⁰³ Valeri Tunján azonban arra figyelmeztet, hogy az örmények mindössze geopolitikai eszközök voltak az orosz imperializmus hódító politikájában, az oszmán-örmények sorsa és az orosz beavatkozás következtében romló belpolitikai helyzetük hidegen hagyta a cári diplomáciát.⁴⁰⁴

Az örmény kérdés, mindazonáltal, a berlini kongresszust követően is központi eleme maradt a keleti kérdés oroszországi retorikájának, amelyet a törökellenes-armenofil orientalista narratíva jellemzett. Szemléletes példával szolgál Vlagyimir Szolovjov orosz filozófus 1899. évi *Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről* című esszéje, amelyben a háború mindenki számára jól látható pusztításaival szemben a háború építő erejét igyekezett hangsúlyozni, miszerint a háború a történelem fogaskerekeként a civilizáció fejlődését szolgálja a világban. Hangsúlyozta továbbá a háború morális oldalát, az esetetek megsegítésének szerepét, amelyre a példát épp egy fiktív örmény falu török irregulárisok által történt kegyetlen lemészárlása szolgáltatta. A mű *Első párbeszédében* az örmény közösség női tagjait a törökök megcsonkították és megbecstelenítették, a csecsemőket élve elégették, a férfiakat megkínózták és lemészárolták. A könyörtelenségek láttán a történet protagonistája, a Tábornok, aki itt Szolovjov alteregójaként is értelmezhető, előbb elborzadt, majd szíve „fölgengedett, s mintha Isten világa ismét derűs képet öltött volna” előtte, elhatározta a gyilkosok méltó megbüntetését, avagy lemészárlását. Kozákjai élén üldözőbe vette az „ördögfajzatokat”, az „ázsiai fenevadakat”, vagyis a kegyetlen török fegyvereseket, akik úgy tüzeltek „az európai fegyverekből, mintha nem is vademberek lennének.” Végül „az Úr [...] megsegítette” hadtesteit

⁴⁰² Макаров, Дмитрий Константинович: Армянский вопрос в Османской Империи в конце XIX – начале XX века. Предпосылки и причины геноцида Армян 1918-1918 гг. в Османской Империи. In: *Международные отношения в XX-XXI вв.: IV Чмпаловские чтения, посвященные 75-летию Победы в Великой Отечественной войне и 75-летию окончания Второй мировой войны: сборник научных статей и сообщений Всероссийской научной конференции (Екатеринбург, 17-18 декабря 2020 г.)*. Szerk. Макаров, Дмитрий Константинович. Екатеринбург: Издательство УМЦ УПИ, 2020. 87.

⁴⁰³ Mindazonáltal Csalhusján kifejezetten az oroszörmény érdekek mentén bontja ki a továbbiakban mondandóját, s az orosz-oszmán konszolidációs törekvéseket kárhoztatta. Vö.: Чалхушьян, Григор Хачатурович: *Армянский вопрос в России*. Ростов на Дону: электро-печатня А. Тер-Абрамиан, 1905. 2–5.

⁴⁰⁴ Туян, В[алерий]. Г[еоргиевич].: *Армянский вопрос: мифотворческий аспект*. Ереван: Издательство ЕГУ, 2015. 32–33.

és a kozákok „lemészárolták őket mind egy szálig.”⁴⁰⁵ A beszélgetés egy másik szereplője, az Úrhölgy, így foglalja össze az orosz arisztokrácia törökképét: „[s]ok minden tetszik nekem a törökökben, de mégiscsak egy barbár népség, akiknél mindig az erőszaké az utolsó szó. És az európai civilizáció csak elrontja őket.”⁴⁰⁶

Az első világháború az orosz politikai gondolkodásban is töréspontot jelentett, a többi antanthatalomhoz hasonlóan Oroszországban is a hadiorientalizmus uralta a háborúról, kultúráról és civilizációról folytatott diskurzust a nyilvánosságban. Hazánkhoz és a többi hadviselő félhez hasonlóan Oroszországban is kitörő lelkesedéssel fogadták a háború kitörését. 1914 szeptemberében értelmiségiek egy prominens csoportja közös kiáltványban üdvözölték *A Szülőföldért és az Egész Civilizált Világért* viselt háborút.⁴⁰⁷ Részben a filozófus Jevgenyij Nyikolajevics Trubeckoj herceg (1863-1920), illetve más közírók – Vaszilij Rozanov, Valerij Brjusov, etc. – révén az orosz nyilvánosságban is megszilárdult a hadiorientalizmus narratívája, miszerint Oroszország, a kultúra védőbástyája, a háborúban az európai civilizációt védelmezi a germán barbarizmustól.⁴⁰⁸ Ahogy Trubeckoj herceg fogalmazott 1915. évi *Vojna i Mirovaja Zadacsja Rosszii* (avagy *A háború és Oroszország világraszóló küldetése*) című, később több különkiadást is megélt esszéjében: míg Németország gonosz világuralmi törekvéseitől vezérelve szembefordult kulturális és morális közelezettségével, addig Oroszországra, a kicsiny, önmaguk védelmére képtelen népek (szerbek, montenegróiak, belgák és dánok) protektorára „a felszabadítás misszióját ruházta a sors”.⁴⁰⁹ A filozófus is érezte azonban az érveit feszítő összeférhetetlenséget, amely az orientalizmus nyugat-keleti irányultságából fakadóan a német-orosz kulturális alá-fölé rendeltség előtt tornyosult, ezért hozzátette: „e küldetés, melyet a történelem ruházott ránk, idegen Kelet és Nyugat ellentététől, a törzsi és vallási ellenségeskedések fölött áll.”⁴¹⁰

Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev (1874-1948) is magáévá tette a hadiorientalizmus alaptézisét, miszerint a világháború ellentétes civilizációk élet-halál harca. *Vojna i*

⁴⁰⁵ A Szolovjov-idézetek Kiss Ilonától származnak. Vö.: Szolovjov, Vlagyimir: *Az Antikrisztus története*. Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről. Ford. Kiss Ilona. Budapest: Századvég Kiadó, 1993. 33–38. A mű fogadtatása egyébként rendkívül vegyes volt, a moszkvai egyetemisták levélben kérdezték Szolovjovtól: „Mondja, örült Ön vagy sem?” Vö.: Farkas Zoltán: *A mindenegység vándora – Vlagyimir Szolovjov*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szeged, 2006. 203.

⁴⁰⁶ Szolovjov, Vlagyimir: *Az Antikrisztus története* i. m. 66.

⁴⁰⁷ Idézi: Cortesi, Luca: *Russian First World War Propaganda Literature through Its Anthologies. Some Observations on Russian Soldier-Literature and Journalistic Reporting*. *Literature* 2 (2021) 58–70.

⁴⁰⁸ Bővebben lásd: Cortesi, Luca: *Russian First World War Propaganda* i. m.

⁴⁰⁹ Mint írta: „a szlávok védelme és a nagyok által bekebelezett kis népek felvirágzása, ez a történelmi küldetés, mit a sors Oroszországra ruházott.” Vö.: Трубецкой, Кн[язь]. Е[вгений]. Н[иколаевич].: *Война и мировая задача России*. Москва: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1915. 6–14.

⁴¹⁰ Трубецкой Кн. Е. Н.: *Война* i. m. 11.

vazrozszyenyije (avagy Háború és Megújulás) című vitairatában a háborút a szláv és a német fajok összecsapásaként láttatta, amelyben a „német faj szembekerül a még kulturálisan fiatal [...] szláv fajjal.” Érveiben hangsúlyos helyet kapott továbbá a megújulását élő orosz kultúra szembeállításával az „európai civilizáció válságával.”⁴¹¹

Luca Cortesi kutatásai alapján az ezt követő években minden korábbinál szélsőségesebb retorikai fogásokban és diszkurzív elemekben nyilvánult meg az orosz hadiorientalizmus. A *Vojna 1914. Literaturno-hudozsesztvennij almanah* (avagy Háború 1914. Irodalmi-művészeti almanach) című kiadványban az orosz nyilvánosságban korábban példátlan háborús kirohanás kapott teret, a németek vérszomjas vadakként jelentek meg, kiknek „természetes hajlamuk van a gyilkosságra és pusztításra”, s ebben egyedül a törökök veszik fel velük a versenyt.⁴¹² Mihail Arcibasev már a kötet bevezetőjében szilárdan megalapozta e narratívát: „a példátlan barbarizmus szelleme, a nők ellen elkövetett legundorítóbb erőszakról és a kulturált Németországban ragadt védtelen utazók zaklatásáról, a legértékesebb emlékművek elpusztításáról, vad rablásokról és a német rendőrség által tanúsított példátlan rendzavarról tanúskodó tények bizonyítják, hogy a gyűlölködés szelleme, melyet a német Kaiser személye testesít meg, örökletes a németek túlnyomó többségében”.⁴¹³

A háborús évek orosz hírlapirodalmát vizsgálva Dmitrij Verbin két olyan területet azonosított a háború megannyi kérdésköre közül, amelyet kiemelt figyelem övezett: a lengyel és az örmény kérdést.⁴¹⁴ Nem sokkal a török hadüzenetet követően II. Miklós cár bejárta a kaukázusi frontot és audiencián fogadta az örmény politikai és vallási vezetőket. V. Kevork katolikosznak ekkor kijelentette: „mondd el, Szentatya, gyülekezetednek, hogy a legbrilliansabb jövő vár rájuk”!⁴¹⁵ Egy szűkebb körben ekkor azt mondta, hogy az örmény kérdést a háborút követő béketárgyalásokon fogják megválaszolni, ám Manoug Joseph Somakian kutatásai szerint ekkor már Péterváron elhatározták az örmény területek beolvasztását a birodalomba.⁴¹⁶

Az örmény kérdés a már korábról jól ismert szempontrendszer mentén illeszkedett az orosz hadiorientalizmus diskurzusába: a kereszténység ellenségei, a vad törökök uralma alatt

⁴¹¹ Idézi: Вербин Дмитрий Александрович: *Первая мировая война в Русской культуре и философии*. Szakdolgozat. Szentpétervári Állami Egyetem (2017): 15–16.

⁴¹² Idézi: Cortesi, Luca: *Russian First World War Propaganda* i. m.

⁴¹³ [Арцыбашев, Михайл Петрович:] *Война 1914. Литературно-художественный альманах*. Szerk. N. p. Москва: Мечъ, 1914. 6.

⁴¹⁴ Vö.: Вербин Дмитрий Александрович: *Первая мировая война* i. m. 28.

⁴¹⁵ Idézi: Somakian, Manoug Joseph: *Tsarist and Bolshevik Policy Towards the Armenian Question 1912-1920*. PhD Thesis. London: University of London, 1992. 117.

⁴¹⁶ Somakian, Manoug Joseph: *Tsarist and Bolshevik* i. m. 117.

sínylő örmények gyámjaként Oroszország a kultúrát és civilizációt védelmezi a kelet-anatóliai harcok során. Kiváló példával szolgál e narratívára Vlagyimir Francevics Ern filozófus (1882-1917), a fehérgárdista katonai vezető Nyikolaj Ern fivére, 1915. évi *Mecs i Kreszt* (avagy Kard és Kereszt) című, 1915-ben megjelent műve. Az orientalista-armenofil narratíva megnyilvánulása egy metaforikus értékű költői képben bontakozott ki első ízben: egy orosz és egy örmény pap borul egymás nyakába, az orosz klerikus feleleveníti az örmények évszázados szenvedéseit az „iszlám háborgó tengerében”, míg az örmény pap meghatódik a gondolattól, hogy „orosz, ortodox vér hull a Keresztény Örményország felszabadításáért.”⁴¹⁷ Az orosz háborús törekvéseket és eszközeit, az Örményországban ontott orosz vért tehát a keleti keresztények feletti orosz protektorátus nagy múltra visszatekintő érvrendszerével igyekezett legitimálni.

Művében Ern külön fejezetet szentelt az örmény kérdésnek. Figyelmeztetett: mialatt az orosz politikusok örményországi autonómiatervekről papolnak, addig az „évszázados és kegyetlen muszlim iga” alatt sínylődő örményeket „többnyire lemészárolták”. Az armenofil aggodalmak mellett azonban figyelmeztetett az örmény szeparatizmus veszélyére is: „egyesekek, különösen az örmény értelmiség tagjai, autonómiát, vagyis különállást, különleges feltételeket akarnak Török-Örményország számára. Mire a felhajtás? A logikátlan hazugságok mögött nyilvánvalóan sötét és rejtett gondolatok húzódnak. [...] Ha az örmény nép egy része a másikhoz képest bizonyos pozitív többlettel rendelkezik, e többlet a nép másik részében is titkos vágyat ébreszt. Másszóval [...] saját kezünkkel hoznánk részre egy centrifugális erőt, amelyet, ha szükséges, megannyi ellenségünk tudna ellenünk fordítani.”⁴¹⁸ Magyarán arra figyelmeztetett, hogy az örmény területek különállása az örmény szeparatizmus táptalajául szolgálna, s ezáltal ellenkezik az orosz stratégiai-biztonsági szükségletekkel. Azt javasolta hát, hogy az oszmán-örmény vilajetek „felszabadulását” követően az örmények lakta területek a Romanovok címere alatt egyesíttessenek. Mindezt jellemzően orosz orientalista érveléssel igyekezett alátámasztani, mizerint az Oroszországban élő, „kulturáltabb és virágzóbb örmény” közösség egyesülése nemzettársaikkal örmény nemzeti érdek.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Эрн, В[ладимир]. Ф[ранцевич]: Меч и Крест. In: Уб.: *Сочинения*. Szerk. В. И. Кейдана и Е. В. Антоновий. М[осква]: Правда, 1991. 307.

⁴¹⁸ Эрн, В[ладимир]. Ф[ранцевич]: Меч и Крест i. m. 329–330.

⁴¹⁹ Эрн, В[ладимир]. Ф[ранцевич]: Меч и Крест i. m. 328–329.

VI. Az örmény kérdés dekonstrukciója és a Nemzetek Szövetsége válsága

Az Egyesült Államok hadba lépését követően a végéhez közeledett az egész világot lángba borító Nagy Háború. Az antanthatalmak háborús propagandája sokakkal elhitette, ez a küzdelem véget vet minden háborúnak, az azt követő béke Krisztus eljövetele óta a világtörténelem legnagyobb eseménye lesz. Washingtontól Londonon át egészen Párizsig azt vallották: a szövetséges haderők győztes csatái végső soron a demokrácia önkény felett aratott győzelmét hozzák magukkal, s egy szép, új világrend hajnala ragyog fel. Bár hamarosan kiderült, „a világtörténelemben kevés annyira kérészerű győzelem akad, mint a nyugati szövetségeseké 1918-ban”,⁴²⁰ a Compiègne-i fegyverszünetet követő két-három évben a győztes államokban – az Egyesült Államok kivételével – emelkedett várakozás uralta a külpolitikát, mialatt a belpolitikát a háború pusztításaiból fakadó gazdasági válság és gyorsan szélesedő társadalmi töredezettség jellemezte. Az emelkedett hangulat, a béke mámore egy eszményi képben teljesedett ki: egy gigantikus épület, amelyben a világ nemzetei összeülnek és közösen uralkodnak a béke felett. A *The New York Times* 1918 karácsony reggelén közölt egy teljes oldalas promóciós plakátot, amely jól szemlélteti a győztes államokban uralkodó pártos hangulatot: a „megszálló hadsereg, amely Franciaország sírjaiban szunnyad az Ítéletnapig, hiába harcolt és adta volna életét, ha ezt a BÉKÉT nem teremthetjük meg. [...] Minden szabad nemzet összes lakosa hiába adta volna vagyona miriádjait és önnön vére s húsa millióit, ha a DEMOKRÁCIÁT nem hozzuk létre örökké! Ezek után vágyakozik az egész világ, s csak úgy érhetjük el, ha rögtön a Béke Asztalánál megteremtjük a NEMZETEK SZÖVETSÉGÉT.”⁴²¹

Az Egyesült Királyság de facto vezetésével, Franciaország, Belgium, Svájc és Olaszország, valamint Lengyelország, a későbbi Kisantant és az ibériai országok aktív szerepvállalásával, valamint további mintegy 30 állam és terület tagságával 1920 januárjában megalakult a Nemzetek Szövetsége, am első Közgyűlése, amelyen minden tagállam képviselte magát, csupán ez év novemberében ült össze a genfi Salle de la Réformation, avagy a Reformáció Csarnoka üléstermében. Ekkor még szigorúan és kizárólag a győztes hatalmak és a világháborúban semleges államok képviselheték magukat a Szövetségben. Amilyen plasztikus a híres – hol Machiavellinek, hol pedig Winston Churchillnek tulajdonított – mondás igazságtartama: *a történelmet a győztesek írják*, olyan kézzelfogható, empirikusan vizsgálható

⁴²⁰ Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest: Európa, 2008. 102.

⁴²¹ A kiemelések az eredeti szövegben is szerepeltek. Vö.: Victory – Democracy – Peace. Make them secure by a League of Nations. [N. n.] *The New York Times* 1918. december 25. 1.

a kijelentés: a Nemzetek Szövetsége Tanácsában és Közgyűlésén uralkodó politikai diskurzus rendjét 1920-ban a győztes hatalmak és diplomataik formálták. A Párizs környéki békék felosztották a gyarmati világot a győztesek között s új világrendet teremtettek, amelyben a Béke absztrakt fogalma vált egy eszményi világkép oszlopává, a rendszert működtető diskurzus motorjává, az új és igen ingatag hatalmi erőegyensúly kulcsfontosságú legitimáló eszközévé. A Béke nevében a szövetségesek készek voltak államhatárokat átrajzolni, milliókat kitelepíteni otthonukból, sőt, akár egy újabb háborútól sem riadtak vissza.

A nagybetűs Béke nem csupán eszményi cél és retorikai fordulat volt, az első világháborút lezáró békeszerződésekre, többek között az Oszmán Birodalmat felszabdaló, a független Örmény Köztársaságot kikiáltó sèvres-i békére vonatkozott. A Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén kialakított politikai diskurzus rendje, a szövetséges hatalmak ideológiai küzdelme a békeszerződések legkritikusabb pontjai mentén bontakozott ki, így többek között az örmény kérdés s annak is armenofil narratívája vált az első világháborút követő diplomáciai diskurzus tematizáló erővel bíró tárgykörévé. Az örmény kérdést, tehát az örmény állam szuverenitásának és biztonságának garantálását a Nemzetek Szövetsége legsürgetőbb humanitárius feladatoként határozta meg a Tanács és a Közgyűlés egyaránt, amelynek érdekében még egy közös, a tagállamok által felállítandó expedíciós hadsereg bevetésének terve is napirendre került. Az alábbiakban megkísérlem bemutatni a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén uralkodó politikai diskurzus rendjét, amelyet én az alábbiakban *békeorientalizmus*nak nevezek. Az ideológiai-nyelvi rendszer, mindazonáltal, mint az alábbiakban látni fogjuk, gyenge alapokra épült, s ezt épp az örmény kérdés mutatta meg először: miután a szövetségesek képtelenek voltak megoldani az örmény kérdést, intézményi válságdiskurzus lett úrrá a Közgyűlésen, s a wilsoni eszmét megtestesítő Szövetség épülete repedezni kezdett.

VI.a. Békeorientalizmus⁴²²

A Versailles-i békét követő évtized során az első világháborúban győztes nagyhatalmak és szövetségesek álltak a Nemzetek Szövetsége élén (Tanácsának négy állandó és négy, később hat, illetve kilenc nem állandó tagja volt, köztük egyszer sem szerepelt Ausztria, Magyarország vagy Bulgária, Törökország csak 1934-1937 között; az Állandó Nemzetközi Döntőbíróság bírái rendre Nyugat-Európából vagy az amerikai kontinensről származtak; magyar tisztviselő

⁴²² Dolgozatom VI.a-c., vm. a VII.b. számú alfejezetei többnyire megegyeznek egy korábban már publikált tanulmányom szövegével: Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius i. m.

politikai jellegű feladatkört a Szövetség teljes fennállása során egyszer sem tölthetett be, s ennek „kétségtelenül politikai” okai voltak⁴²³.), amely ezáltal, legalábbis a diskurzus szintjén, a Nagy Háborút lezáró békerendszer és az új globális gyarmati uralmi rendszer fenntartását szolgálta, átörökítve az előző korok orientalista diskurzusát, a „barbár népek” feletti hatalomgyakorlást a felsőbbrendű népek „civilizációs missziója” vélt humánitásával kívánta legitimálni. A párizsi békekonferencia 1919 áprilisában vetette papírra a Szövetség egységokmányát – 22. cikkelye rögzítette: „oly gyarmatokra és területekre nézve [...] melyeken oly népek élnek, amelyek a modern világ megterhelő viszonyai között még nem képesek önmagukat kormányozni, alapelvül mondatik ki, hogy ezeknek a népeknek jóléte és fejlődése a civilizáció szent hivatása [angolul *the well-being and development of such peoples form a sacred trust of civilisation*, tehát inkább begyafajta trösztöt, bizalmi tulajdonátruházását és annak szentségét taglalja] ... amely elv gyakorlati megvalósításának legalkalmasabb módja az, hogy az ilyen népek feletti gyámsággal fejlettebb nemzeteket bíznak meg”,⁴²⁴ tehát már a Szövetség alapokmánya is orientalista érvekkel igyekezett legitimálni a gyarmatbirodalmak globális expanzióját.

A Nemzetek Szövetsége Közgyűlése – szabályrendszerei és interakciós keretei nyomán – megfeleltethető a Tom R. Burns és Marcus Carson által meghatározott társadalmi intézményekkel, a testület beszédközössége által lefektetett alapvető értékek, normák és hiedelmek lépten nyomon visszaköszönnek az általuk képviselt diskurzusokban, így ezek elemzése által egy ekkoriban formálódó közös világképet, ideológiát ismerhetünk meg. Sőt, miután a Közgyűlés volt az első olyan diplomáciai fórum, amelyet jelentős sajtóérdeklődés övezett, a tömegkommunikációs csatornákon keresztül az általuk képviselt értékek nemzetközi népszerűsítése identifikációs funkciót is elláttak, amelyet idővel intézményesített is a Szövetség – legkevesebb 14 nyelven publikálták népszerűsítő, propaganda kiadványaikat, többek között oroszul, németül, japánul, héberül és kínaiul.⁴²⁵ E publikációk egy része magyarul is megjelent, először a Nemzetek Szövetsége működéséről és intézményeiről, majd 1925-ben a kisebbségvédelemről, amelyet újabb és újabb kiadványok követtek.⁴²⁶

⁴²³ Vladár Ervint idézi és bővebb információkkal szolgál: Varga Lujza: *Magyar képviselet a Népszövetségben az 1920-as években*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2021. 114

⁴²⁴ Az egységokmány 22. cikkelyét idézi: Irk Albert: *A Nemzetek Szövetsége*. Budapest, 1926. 117. (Tudományos Gyűjtemény 24.)

⁴²⁵ A WorldCat online bibliográfiai adattárban angol, francia, német, japán, spanyol, olasz, kínai, orosz, szerb, görög, héber, magyar, lengyel és svéd nyelvű publikációk szerepelnek az 1919-19145 közötti időszak tekintetében. Lásd: <http://www.worldcat.org> [letöltés ideje: 2022.03.19.]

⁴²⁶ *A Nemzetek Szövetsége és a Kisebbségek*. Szerk. Nemzetek Szövetségének Titkársága, Hírszolgálati Osztály. Genf, 1925.

Az Első Közgyűlés 1920 novemberében és decemberében ült össze Genfben, ahol ekkor még csupán a győztes hatalmak és szövetségeseik képviseltették magukat, ezen az ülészakon szavaztak Bulgária és Ausztria tagállami felvételéről. Elnöke, a belga liberális politikus, Paul Hymans az „Igazságosság Templomának” nevezte – szakralizálva az intézményt⁴²⁷ – amelynek legfontosabb feladatát „a Béke” fenntartásában jelölte meg. Az alig két hónapig ülésező Közgyűlésen e fogalom vált a felszólalások, viták, memorandumok és azok érvrendszerei – a gyűlésen uralkodó diskurzus – kulcsfogalmává, a tagállamok képviselői, legyen szó akár lefegyverzésről, akár a költségvetésről, unalomig ismételték e kifejezést, mint a politikai cselekvés alfáját és ómegáját, az eszközt szentesítő célt. Még akkor is a Békével érveltek, amikor háborút, fegyveres beavatkozást sürgettek – már ekkor kiforrott a „humanitárius intervenció” elképzelése.⁴²⁸ Sőt, a legegyszerűbb adminisztrációs célzatú ügyvitelt is a béketeremtés ideológiai talapzatával látták el, így mikor a Munkaügyi Iroda létrehozásáról tárgyaltak, annak szükségességét volt aki azzal indokolta, hogy „nem lehet tartós béke a világon amíg nincs ipari béke.”⁴²⁹ A Tanács Harmadik Szakbizottsága, a nemzetközi bíróság felállításának elkerülhetetlenségét alátámasztandó, jelentésében úgy vázolta fel a megalakulandó bírói testületet, mint amely végre lehetővé fogja tenni, hogy „a béke és igazság fénye beragyogja az egész világot.”⁴³⁰

A kritikai diskurzuselemzés kiemelt fontosságú *overwording* vizsgálata alapján így e fogalom körül keresendő a Közgyűlés beszédközösségében rögzült értékrend legfőbb politikai rendező elve, „az ideológiai küzdelem fókusza.” A „Béke” az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések, a gyarmati (mandátum-)⁴³¹ rendszer és Eurázsia újrajzolt politikai térképének fenntartására vonatkozott, így illeszkedett a klasszikus európai orientalista

⁴²⁷ Érdekes analógiával szolgálhat a civilizációs felsőbbrendűséggel alátámasztott gyarmati uralom szakralizálásához Bibó István gondolatsora a hatalomgyakorlás lényegéről: „A valamennyire is bonyolult társadalmak fejlődése úgy indult el, hogy nagyméretű hatalomkoncentráció-zsarnokságok jöttek létre, és a legfőbb törekvés ezeknek a hatalomkoncentrációknak a kisebb-nagyobb mértékű szakralizálása, szentségessé, vallásilag megszenteltté tételére irányult, amely esetleg [...] jelenthetett vallási eredetű ideológiákat is; a lényeg az, hogy a hatalmat fölsőbb erőtől adottnak nyilvánította ez a szemlélet, és éppen ezáltal, a megszentelt voltán keresztül próbálta humanizálni.” Lásd Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme In: uő: Az európai politikai fejlődés értelme. Budapest: Argumentum, 2012. 181. (Bibó István munkái centenáriumi sorozat) 9.

⁴²⁸ Először a lengyel-szovjet háború, majd a török polgárháború nyomán. Lásd: *Provisional Verbatim Record, 13th Plenary Meeting, Saturday 4th Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 874. mappa. 147.

⁴²⁹ *Provisional Verbatim Record, 7th Meeting, Monday 19th Nov. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP, 874. mappa. 63.

⁴³⁰ *Provisional Verbatim Record, 13th Meeting* i.m. 151.

⁴³¹ Az, hogy Párizsban és Genfben mandátumokról, s nem gyarmatokról beszéltek, „senkit nem tévesztett meg”, a korábbi szemlélet értették, hogy a győztesnek kikiáltott Franciaország és Nagy-Britannia „birodalmi politikájukat csúcsra futtatva, felosztották és fennhatóságuk alá vonták a *Közel-Keletet* is” – emlékeztet Schmidt Mária. Vö.: Schmidt Mária: *Új Világ Született* i. m. 36.

szöveghagyományba.⁴³² Bár a Közgyűlésen unalomig ismételt nyelvi kifejezések és rögzült alapvetések (*common sense*, vagy „működő politikai tudás”) a gyarmati (és a Versailles-ban rögzített diplomáciai) kapcsolatok kezelését szolgálták, s így kimerítik a gyarmati diskurzus meghatározását, mégis, mindez egy új társdiskurzussal egészült ki a Nemzetek Szövetsége humanitárius diskurzusa által. A Szövetség internacionális autoritása ebben a narrációban az emberiség nemzetközi jogi és intézményi megtestesülése, amit korábban rendre a nyugati kultúra civilizációs missziójaként neveztek. E küldetéstudat szélsőséges diszkurzív áramlatokat keltett, a Béke önjelölt őrei az egész világra terjedő, univerzális autoritást vizionáltak önmaguk számára: amint azt a francia küldött, a világháború első évében Franciaország kormányfőjeként szolgált René Viviani is megfogalmazta: „a Nemzetek Szövetsége az Igazság őre az Erővel szemben. Ezért a Nemzetek Szövetségének minden nemzetet egyesítenie kell az univerzális cél elérése érdekében.”⁴³³ Mindazonáltal, amint azt látni fogjuk, amennyiben a Szövetség hatásköreit és/vagy létjogosultságát egy államszervezet vagy politikai közösség nem ismerte el, azt a Béke ellenségeként, a civilizációra és emberiségre leselkedő veszélyként lett kikiáltva.

Mindezeket figyelembevéve a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén uralkodó politikai diskurzus rendező elvét az orientalizmus egy speciális, újszerű formájában ragadhatjuk meg, amelyet az alábbiakban békeorientalizmusnak fogok nevezni. Ahogy az első világháború során a hadiorientalizmus narratíváját alkalmazva a szembenálló szövetségi rendszerek egymásra vonatkoztatták a korábban a vad kelettel kapcsolatban felállított rasszista diskurzust, úgy ezután a szövetségesek a békerendszert elutasító politikai entitásokra, sőt, teljes nemzetekre terjesztették ki a békeorientalizmus brutalizáló és dehumanizáló retorikáját.

Az Első Közgyűlés nyitóünnepsége előtt a Szövetség főtitkára, Sir Eric Drummond kiadta a Tanács működéséről szóló jelentését.⁴³⁴ Ebben meghatározta a Nemzetek Szövetsége legfőbb célkitűzéseit, melyeket tartalmilag két részre osztott: egyrésztől *A Szövetség Politikai Kötelezettségei* és *A Szövetség Tevékenysége az Emberiség Alapvető Érdekében*, melyeket több pontban részletezett. A politikai kötelezettségek között Danzig Szabad Város államiságának biztosítása, a Saar-vidék demilitarizálása és Eupen-Malmedy Belgiumhoz való csatolása szerepeltek, valamint a *Szövetség Alapvető Kötelezettségei a Béke és Igazságosság*

⁴³² Sir Eric Drummond, a Nemzetek Szövetsége főtitkára így fogalmazott: „a Szövetséget azért hoztuk létre, hogy fenntartsa a békét azt követően, hogy a béke létrejött a békeszerződések által”. Ez a rövid idézet egyrésztől rávilágít a „béke” kifejezés, e tanulmány történeti kontextusában uralkodó konnotációira, másrésztől jól szemlélteti Norman Fairclough diskurzuselemzési módszertana „overwording” szempontjának megalapozottságát. Vö. *Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council*. London 1920. AAN AJP 872. mapp. 55-56.

⁴³³Report by the Secretary-General i.m. 55-56.

⁴³⁴Report by the Secretary-General i.m. 55-56.

Érdekében, melyeket nyolc pontban foglalt össze. Tehát megkülönböztette a Szövetség alapvető emberbaráti tevékenységeit és azokat a humanitárius missziókat, amelyek a Szövetség elsőszámú politikai kötelezettségeiként kiemelt figyelmet érdemeltek. Ez utóbbiak között szerepelt Örményország védelme a kemalista agresszió ellen, a lengyelországi, ausztriai és oszmán kisebbségek védelme és a litván–lengyel területi konfliktus.⁴³⁵ A Főtitkár jelentése mellé csatolta a Közgyűlés napirendjét, amely kísérteties hasonlóságot mutatott a Tanács munkájának kiemelt területeit felsorakoztató listával.⁴³⁶

Az uralkodó diskurzus, a „Béke és Igazságosság” politikai nyelvezete, vagyis a Nemzetek Szövetségében uralkodó diskurzus rendje – *békeorientalizmus* – ideológiai és politikai síkon jól megragadható tematizáltságot mutatott és átítatta az első világháború győztes hatalmai által diktált erőviszonyok fenntartására irányuló nemzetközi kezdeményezések (konferenciák, tárgyalások, nyilatkozatok, egyezmények stb.) nyelvezetét. A Főtitkár és a Tanács határozta meg azon kérdéseket, célkitűzéseket és kedvezményezett csoportokat, amelyekkel érdemben foglalkozhattak a Szövetség testületei (*agenda setting*), körvonalazva a politikailag korrekt beszéd tárgyköreit.

Nem csupán a Nemzetek Szövetsége „politikai kötelezettségei”, de humanitárisuma is tematizált volt. A Tanács fent említett, alapvető emberiességi tevékenységei három pontra szorítkoztak: a lengyelországi tífuszjárvány leküzdésére, „Közép-Európa segélyezésére” és a hadifoglyok repatriációjára. Hiába keresnénk a Nagy-Britannia és koronagyarmatai, a Franciaország és tengerentúli területei nemzetiségeinek jogvédelmét vagy a Kongói Szabad Államban a belga megszállók által elkövetett népirtás kérdését az 1920-as évek nemzetközi kisebbségvédelmének humanitárius célkitűzései között, pusztán a legyőzött országok egykori területein élő nemzetiségekre vonatkozhattak. A Népszövetségi Ligák Uniója szervezésében, 1923 februárjában, Baselben összeült kisebbségvédelmi konferencián bemutatott egyik magyar javaslatot a brit és a francia követek például azért kifogásolták, mert aggódtak, nem szolgáltat-e „oly jogokat a gyarmatoknak, amelyek a régi államok bázisát felforgatják” utalva Indiára és az amerikai „négerség”-re.⁴³⁷

Számtalan alkalommal érhetjük tetten a Közgyűlés jegyzőkönyvét lapozgatva a mondatszerkezetekbe és névmásokba rejtett, akár tudatos, akár tudattalan közösség- és

⁴³⁵ Ezzel szemben az alapvető emberiességi tevékenységeket a következő pontokban határozta meg: a Lengyelországban tomboló tífuszjárvány leküzdése, Közép-Európa segélyezése és a hadifoglyok repatriációja. Vö.: Report by the Secretary-General i.m. 21–50.

⁴³⁶ Report by the Secretary-General i.m. 19–21.

⁴³⁷ Póka-Pivny Béla: [Jelentés Bethlen Istvánnak] 1923. március 24. 684/923. MNL OL K28. 18. tétel, 1923-A-2386. 27–28.

identitásképző beszédtechnikai elemeket – például Hymans kijelentésében: „Egy a mi vágyunk és egy a mi célunk – Béke.”⁴³⁸ A többes szám első személyű névmás és a kijelentő mód kérdést sem hagy afelől, hogy a mondatban tett kijelentések univerzális érvényűek, míg a nagy kezdőbetűvel írt, tehát tulajdonnevesített cél, a Béke, a Párizs környéki békeszerződések fenntartása az egyetlen legitím és normatív értékvallás.

A T-eszköz alkalmazására számtalan lehetőséget nyújtanak e jegyzőkönyvek – a Közgyűlésen lefektetett *tudások és tények*, avagy „közhelyek”, hangsúlyosan kontúrozzák a beszédközösség világlátását, a globális politikum ismeretkereteit, mint eszmetörténeti kontextust. Sőt, az ott lefektetett tudáskereteket sokan valósággal megfellebbezhetetlennek ítélték, mint Dzsám Száhib, Nawanager Maharadszája, aki India képviselőjeként kijelentette, hogy a Közgyűlés „a legjobban informált és a legkulturáltabb parlament, amely valaha összeült”,⁴³⁹ a Szövetség kulturális felsőbbrendűségét hirdetve. A képviselők olyan tudás-meghatározásokkal (*knowledge-setting*) éltek, amelyek azt sugallták, hogy a világháborút követő béke által az egész emberiség társadalmi struktúrája megváltozott és egy új világ hajnala ragyogott fel – a svájci külügyminiszter szerint ezt „még a legfelszínesebb szemlélő is tudja.”⁴⁴⁰ A lengyel-szovjet háborúban való, Lengyelország javára történő „humanitárius” beavatkozás mellett szóló érvek között is megbújt a tudásképzés identitásformáló ereje: „Mi osztozunk Lengyelországgal határai védelmének dicséretes vágyában, mégannyira is mert tudjuk, hogy Lengyelország határai védelme által a Civilizáció határait is védelmezi”,⁴⁴¹ körvonalazva az első világháborút követő európai orientalizmus új törésvonalait: eszerint Lengyelország keleti határán, valamint a Boszporusznál húzódik a civilizáció és barbárság új határvonala, a vad Keletet ezentúl az első világháborút lezáró békerendszer ellen fellázadt oroszok és törökök testesítették meg.

A Közgyűlésen összeseregglő diplomaták elsősorban két csoportot jelöltek meg a „civilizált világ ellenségeiként”: a törököket és a szovjeteket — előbbieket elsősorban az 1923. évi Lausanne-i békeszerződést, utóbbiakat pedig a Szovjetunió 1934. évi Népszövetségbe való felvételét megelőző években. A törökellenes-armenofil orientalista diskurzust táplálva dehumanizálták és civilizációs értékeiktől megfosztották a törököket. Musztafa Kemált, a

⁴³⁸ *Provisional Verbatim Record, 31st Plenary Meeting, Saturday 18th Dec. 1920, at 4 P.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 269-286.

⁴³⁹ *Provisional Verbatim Record, 15th Meeting, Saturday 7th Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 874. mappa. 183.

⁴⁴⁰ *Provisional Verbatim Record, 1st Meeting, Monday 15th Nov. 1920, at 11 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 4.

⁴⁴¹ Ennek az egyetlen mondatnak elemzésére egy másik tanulmány akár egy külön fejezetet is szentelhetne. Vö. *Provisional Verbatim Record, 13th Meeting i.m. 147-149.*

„kemalistákat” és általában a török nemzetet („a török fajt”) civilizálatlan és barbár *életformaként* emlegették. Az Egyesült Királyságküldötte, George Barnes egyenesen mint „embertelen türkök” (*inhuman Turk*) jellemezte a törököket.⁴⁴² Az Egyesült Királyság külügyminisztere, korábbi miniszterelnök, Arthur James Balfour a Közgyűlés előtt az örmény kérdéssel kapcsolatban mondott felszólalásában így írta le Musztafa Kemált: „Mit érdekli Musztafa Kemált a Nemzetek Szövetsége és a civilizált világ véleménye, vagy az, hogy tetteit bármelyik emberi népcsoport [humane people] bírósága elítélné? Mindezen megfontolások őt hidegen hagyják [...] vezetője banditák e szervezetlen csoportjának, akik teljesen érzéketlenek mindazon motivációk irányába, amelyek a Nemzetek Szövetsége természetes rokonszenvének örvendenek...”⁴⁴³ Mint a brit Alsóházban Egyiptommal kapcsolatban, úgy a Nemzetek Szövetsége előtt Örményországgal kapcsolatban is a klasszikus orientalista érveléssel él, amikor szembeállította a „szervezetlen” török „banditák” Musztafa Kemál vezetete csoportját, a kemalistákat, a nyugati civilizált világgal, az emberiséssel, de ami dolgozatom jelen gondolatmenete tekintetében talán a legfontosabb: a Nemzetek Szövetsége motivációival, a „béke és igazságosság” genfi vízióival.

Később nyomatékosította a kemalista törökök és különösen Musztafa Kemál brutalizálására tett diszkurzív törekvéseit, s figyelmeztetett: a tárgyalások sem vezethetnek eredményre Kemállal, mert az csak a civilizáció képviselői között lehetséges: mit „is értünk tárgyalás alatt? Tárgyalás két civilizált Hatalom közötti egyeztetés, amely során az egyik ajánl valamit a másiknak az érdekek kölcsönös egyeztetése során. De mit tehetünk a Kis-Ázsiában jelenleg fennálló állapotban? Kezelhetjük úgy Kemált, mint egy civilizát Hatalmat; tudunk ajánlani neki, amit elfogadna?”⁴⁴⁴ Balfour felvetésére a francia Viviani is reagált. Kijelentette: azt „mondják, Musztafa Kemál egy vadember [savage], egy bandita [brigand]. Ez lenne az első alkalom, hogy egy civilizált Hatalom közbeavatkozik és megakadályozza a vadakat, hogy atrocitásokat hajtsanak végre? Vannak, akik azt mondják, Musztafa Kemált hidegen fogja hagyni a tárgyalás vagy a közvetítés. Tegyük egy próbát! Nem tudhatjuk, hogy a vadembert lenyűgözi-e ha megtudja, hogy a közbelépő Kormány mögött az egész világ közvéleménye felsorakozik.”⁴⁴⁵ A hadiorientalizmusban edzett, algériai születésű szocialista politikus tovább táplálta a régi szöveghagyományt, amely önnön politikai motivációitól hajtva relativizálja a

⁴⁴² Provisional Verbatim Record, 7th Meeting i. m. AAN AJP Folder 874.

⁴⁴³ *Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia. Provisional Verbatim Record, 9th Plenary Meeting (Salle de la Reformation), Monday 22th Nov. 1920, at 10:30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 874. mappa. 93.

⁴⁴⁴ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 101.

⁴⁴⁵ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 102.

kelet civilizációs értékeit s szembeállítja az „egész világgént” azonosított nyugati kulturális és morális értékeivel.

Musztafa Kemál és úgynevezett „honvédő háborúja” bár joggal tarthatott igényt az emberiességi megfontolások alapján kifejezhető éles és erőteljes kritikára, a Nemzetek Szövetsége égisze alatt a szövetséges államokat képviselő diplomatai kritikája alapvetően a rasszizmus és Said által orientalizmusként meghatározott világlátás jegyeit hordozta magán, alapja pedig inkább politikai motivációkban keresendő, mintsem a humanizmus megfontolásaiban. Musztafa Kemál ugyanis egy olyan katonai/politikai mozgalmat képviselt, amely megkérdőjelezte az első világháborút lezáró békeszerződéseket, a győztes hatalmak autoritását, az általuk kialakított rendet, és arra való, kézzel fogható fenyegetést jelentett.⁴⁴⁶

A másik csoport, amely az ellenség szerepébe került, nem volt más, mint a bolsevikoké. A bolsevikok a „kemalistáknál” is tovább mentek az uralkodó „rend” megkérdőjelezésében, és mindennel szembe fordultak, ami az *ancien régime*-re épülő, két világháború közötti nemzetközi kapcsolatokat jellemezte. A Genfben összeülő diplomatai, a törökökhöz hasonlóan, a bolsevikokat is rendre dehumanizálták, brutalizálták és alacsonyabb civilizációs jegyekkel tüntették fel. A brit Barnes egyszerűen, mint „a brutális bolsevikokról” beszélt⁴⁴⁷ és kijelentette: „Nem szeretjük a kormányzás szovjet módszereit. Mindnyájan örülnénk, ha az orosz nép felszabadulna zsarnokságuk alól. De ez az ő dolguk, nem a miénk. Megvetették az ágyukat – hát aludjanak is benne! Nem a Nemzetek Szövetsége feladata, hogy újraposse nekik!”⁴⁴⁸

Az első világháborús hadiorientalizmussal szembefordulva a szövetségesek új geopolitikai törésvonal mentén húzták meg az európai civilizáció határát. Míg korábban a szövetségi rendszerek tagállamaihoz igazodott a brit és a francia hadiorientalizmus, a központi hatalmak, az Orosz és az Oszmán Birodalom összeomlását követően immár a békerendszert elismerő és azzal szembeszegülő szereplők képében formálódott a civilizációs alá-fölé rendeltségi viszonyrendszer, a békeorientalizmus. Amikor a lengyel-szovjet háború tette szavá, a brit Barnes figyelmeztette a Közgyűlést: nem távoli, kicsiny országok, s nem is a Monroe-elv alá eső Egyesült Államok konfliktusáról van szó, amelyek „nem fenyegetik a békét a világon máshol”, hanem egy háborúról, amely „az európai civilizáció legszélső határán dül”.⁴⁴⁹ Míg a háború éveiben a brit és frankofón politikai diskurzus a nyugati kultúra védőbástyájaként

⁴⁴⁶ Több, később jelentős politikai személyiséget motivált e tetteivel, többek között Adolf Hitlert. Bővebben lásd Kránitz Péter Pál: *Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában. Világtörténet 4* (2015): 672–674.; Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge (USA)–London, 2014.

⁴⁴⁷ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting i. m. 149.

⁴⁴⁸ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting i.m. 149.

⁴⁴⁹ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting i.m.148.

ábrázolták Oroszországot, addig a békeorientalizmus szemében az európai civilizáció határai Kelet-Lengyelországban értek véget.

Franciaország korábbi miniszterelnöke, Léon V. A. Bourgeois – aki később népszövetségi munkásságáért Nobel-békedíjban részesült – összegezte a Közgyűlésen a párizsi kormány álláspontját: a szövetségeseket azért nem terheli a beavatkozás felelőssége Oroszországban, mert a szovjetek „megtagadták a Nemzetek Szövetsége univerzalitását és autoritását”.⁴⁵⁰ Ezzel a francia államférfi explicite is kifejezte: a Nemzetek Szövetségének nemzeteken átnyúló autoritása van, amelyet, ha egy államszervezet nem ismer el, a nemzetközi közösség kirekesztésével számolhat.

E két, a győztes hatalmak képviselői által kialakított ellenségkép felvázolása azért volt szükséges, mert ennek fényében válik láthatóvá az az új diszkurzív viszonyrendszer, amely a békeorientalizmus rendjét megszabta és (a diskurzus szintjén) civilizációs alárendeltségbe sorolta a kemalistákat és bolsevikokat a nyugattal szemben, s csupán ennek fényében érthető meg az armenofília új, humanitárius diskurzusa, az örmény (és orosz) menekültek ellátása s maga a nemzetközi menekültügy e korai szakasza.. Az Első Közgyűlés bár csupán elvétve érintette a menekültkérdést, mindazonáltal megalapozta a későbbiekben eluralkodó, a további gyűléseken kanonizálódó humanitárius diskurzus sajátosságait, és meghatározta a két világháború közötti nemzetközi emberbaráti- és menekültpolitika sarokpontjait. A Nemzetek Szövetsége humanitárius tevékenységének korlátai éppen itt keresendők, ekkor kristályosodtak ki igazán, mégpedig annak tematizáltságában. Az első világháborút követő évtizedben ugyanis csupán két etnikai csoportot ismertek el a nemzetközi közösség Genfben összeseregülő diplomatai menekültekként: az Orosz Birodalom egykori területeiről menekülő oroszokat és az Oszmán Birodalom területét elhagyni kényszerülő örményeket. A Nemzetek Szövetsége gyarmati érvelésen alapuló, végletekig korlátolt humanitárius szerepvállalása azonban a szervezet első nagy válságához vezetett, méghozzá röviddel az Első Közgyűlése megalakulása után, 1920 utolsó heteiben.

Az európai orientalizmus ezen új rendszerébe illeszkedett az örmény kérdés is, így nem csoda, hogy épp ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a Nemzetek Szövetsége tevékenységeinek tematizáltságára Perzsia képviseletében Zoka ed-Doule emír. Amikor Fridtjof Nansen az örmény népiirtás során, a török és kurd lakosság által elrabolt örmény nők és gyermekek kiszabadítására (*rescue*) irányuló bizottság létrehozását javasolta, az emír emlékeztette a képviselőket, hogy a háború alatt a perzsa nők és gyermekek is az örményekkel „egyenlő

⁴⁵⁰ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting i.m.150.

mértékben szenvedtek”, az ő sorsuk mégsem nyerte el a Közgyűlés érdeklődését. Amikor az Örmény Köztársaság területi integritása érdekében felállítandó szövetséges hadtest kérdése is a napirendre került, a diplomata ismételten rámutatott arra, hogy meglátása szerint az örmény kérdés az átlagosnál hangsúlyosabb helyet foglal el a napirendi pontok között. Figyelmeztette képviselőtársait: „Ha a Szövetség csak Örményországról fog beszélni, az emberek azt fogják hinni, hogy csak Örményország érdekli.”⁴⁵¹

Paul Hymans házelnök a 12. plenáris ülésen felolvasta Woodrow Wilson neki írott levelét az örményországi mandátum elutasításával kapcsolatban, amiben az amerikai elnök kijelentette: bár „az Örményország részére szóló mandátummal kapcsolatos meghívást az Egyesült Államok Szenátusa visszautasította, országom már többször, s oly módon nyilvánította ki az örmények sorsa és jóléte iránti gondoskodó aggodalmát, amely alapján joggal mondhatjuk, az örmények sorsa mindig is az amerikai nép különleges figyelmére tarthatott igényt.”⁴⁵² A spanyol király érzéseit is tolmácsolta: „a legmélyebb szimpátiát érzi ezen elesett nemzettel, mely oly gyötrelmeket szenvedett el”⁴⁵³ Take Ionescu román külügyminiszter, majdani miniszterelnök, az örmény kérdéssel kapcsolatban „fivéreinknek” nevezte az örményeket.⁴⁵⁴

Az örmény kérdés és armenofil narratívája túlélte hát az első világháborút, s megvetette lábát a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésének politikai beszédét rendező diszkurzív rendszerben, a békeorientalizmusban. Az örmény kérdést nem sikerült megoldani, sőt, a Nemzetek Szövetsége első diszkurzív, paradigmaváltó válságát okozta, aminek következtében a szövetséges hatalmak levették a nagyhatalmi politika napirendjéről. Az örmény kérdés dekonstrukciójának lehetünk tanúi az első Közgyűlés jegyzőkönyveit lapozgatva: az európai armenofília megszűnt az örmény államiságot zászlajára tűző nagyhatalmi politikai célkitűzésnek lenni, s egy pusztán humanitárius diskurzussá alakult. Az alábbiakban megkísérlem ismertetni ezeket a diszkurzív folyamatokat.

VI.b. Az örmény kérdés a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén

⁴⁵¹ Bár cinikussága egy valóban sürgető és humanitárius katasztrófával fenyegető probléma megoldását célzó kezdeményezés kárára volt, hozzászólását több képviselőtársa is tapssal jutalmazta. Lásd: *Provisional Verbatim Record, 24th Plenary Meeting, Wednesday 15th Dec. 1920, at 10 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 154.

⁴⁵² *Provisional Verbatim Record, 12th Plenary Meeting, Thursday 2nd Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 130.

⁴⁵³ *Provisional Verbatim Record, 12th Plenary Meeting i. m. 130.*

⁴⁵⁴ *Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 96.*

Láthattuk, hogy az örmény kérdés miképpen tagozódott be a XIX. századi európai orientalista diskurzusba, az antant országiban kiforró armenofil narratívája miként emelte be az örménységet a civilizált népek közösségébe. Az 1920 februárjában tartott első londoni konferencián a brit külügyi tárca kijelentette: „a Szövetségesek elkötelezték magukat, hogy létrehozzanak egy független Örményországot.”⁴⁵⁵ Az 1920 augusztusában megkötött sèvres-i békeszerződés bár kikiáltotta a független Örmény Köztársaságot, és a szövetségesek elismerték az új állam szuverenitását, az örmény kérdés ezzel még közel sem oldódott meg, a szerződés ugyanis nem határozta meg államhatárait, az alkotmányos rendjét övező végső megállapodást elnapolta, Musztafa Kemál hadserege pedig az ország és népe pusztaságát is fenyegette. A törökellenes európai armenofília kicsúcsosodását jelentő sèvres-i békeszerződés ugyanis nem csupán súlyos területelcsatolásaival, de nyelvezetében is megalázó volt az oszmánok leszármazottai számára, ugyanis a török faj „civilizálását” célozta meg.⁴⁵⁶

Az örmény kérdés képezte a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésének egyik legtöbbet és leghevesebben vitatott kérdését. A Közgyűlés elnöke, Paul Hymans, beismerte: „csak az örmény kérdéssel kapcsolatban a világ minden sarkából érkezett hozzám távirat.”⁴⁵⁷ A Tanács működését és a Nemzetek Szövetsége legfontosabb feladatait listázó, Sir Eric Drummond kézjegyet viselő, feljebb már említett jelentés *A Szövetség Alapvető Kötelezettségei a Béke és az Igazságosság Érdekében* első pontjaként nem mást határozott meg, mint Örményország védelmét. A Nemzetek Szövetsége Tanácsa 1920 szeptemberében a Közgyűlés elé terjesztette az örmény kérdést, ami így a testület egyik kiemelt vitatémájaként került napirendre. Az ezt követő hetekben a Közgyűlés legbefolyásosabb tagjai, a brit George Barnes, a belga Henri La Fontaine vagy éppen a francia René Viviani nap mint nap heves vitákba elegyedtek az örmény kérdéssel, megoldásának lehetséges eszközeiről és szükségességéről, a szövetségeseket terhelő felelősségről. Dél-Afrika képviselőjében Lord Robert Cecil tory képviselő, a külügyek helyettes államtitkára, aki a Szövetségben végzett munkájáért 1937-ben Léon Bourgeois-hoz hasonlóan Nobel-békedíjat kapott, úgy fogalmazott, hogy ez volt a testület „legérdekesebb vitája,”⁴⁵⁸ végül azonban teljes kudarcba fulladt, aminek hatására intézményi válságdiskurzus ütötte fel fejét a Közgyűlésben. Záróünnepségén Hymans sajnálattal ismerte be, hogy bár

⁴⁵⁵ Bővebben lásd: Demirci, Sevtap: From Serves to Lausanne: The Armenian Question (1920-23). *Review of Armenian Studies* 31 (2015): 74.

⁴⁵⁶ Vö.: Schmidt Mária: Új Világ Született i. m. 36.

⁴⁵⁷ *Provisional Verbatim Record, 10th Plenary Meeting, Saturday 23rd Nov. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 108.

⁴⁵⁸ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 98-99.

„Örményország szomorú szelleme megmutatkozott előttünk,” védelmét a szövetségesek minden ígéretük ellenére nem tudták garantálni.⁴⁵⁹

A szövetséges hatalmak diplomatái ekkor, 1920 utolsó heteiben, az antanthatalmak hadiorientalista narratívájához hasonlóan, úgy határozták meg az az örményeket ért háborús atrocitásokat, a népirtást, mint a történelem valaha volt legnagyobb igazságtalanságát. George Barnes úgy fogalmazott, hogy „Örményország [sorsa] talán a legtragikusabb az összes ország [sorsa] közül. Hosszas kínzások után lakosságát újabb terror” és a „kiirtás” veszélye fenyegeti.⁴⁶⁰ A szerb-horvát-szlovén delegátus, Miroszláv Spalaikovic úgy beszélt az örmény népirtásról, mint „hidegvérű gyilkosság és egy nép módszeres kiirtása,”⁴⁶¹ a svéd Karl Hjalmar Branting pedig „az örmény nép szisztematikus kiirtásaként” jellemezte.⁴⁶²

A Közgyűlés három megoldási lehetőséggel állt elő Örményország és az örmények védelme érdekében: 1) mandátumterületté tétele, 2) a köztársaság felvétele a Nemzetek Szövetségébe, illetve 3) nemzetközi katonai beavatkozás Örményországban.

VI.b.1. Mandátum

Az örmény kérdés megoldására tett elsőszámú javaslat a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén Örményország mandátumterületté nyilvánítása volt. A gyarmati uralom e sajátosan 20. századi intézményrendszerét az antanthatalmak hívták életre az első világháborút lezáró béketárgyalások során, s végül a Nemzetek Szövetsége Egységokmányának 22. cikkelye 1919 nyarán lépett hatályba. Libanontól az afrikai Ruandán át egészen az óceániai Nauruig több mint egy tucat, korábban többnyire német és oszmán fennhatóságú területet osztottak szét a győztes hatalmak között. A mandátumterületek feletti közigazgatási ellenőrzést Franciaország, Belgium, Japán, Nagy-Britannia és különféle brit domíniumok, illetve papíron maga a Nemzetek Szövetsége gyakorolta, ám a gyakorlatban a világháborúban győztes szövetségi rendszer gyarmati uralmának globális expanzióját jelentette, s gyakran a korábbi uralmi rendszernél is kegyetlenebb elnyomást jelentett a lakosok számára.⁴⁶³

Rövid történetük során a mandátumterületek nem csupán, mint az első világháborút követő nemzetközi államjogi státusz léteztek, de mint a győztes hatalmak által meghirdetett új

⁴⁵⁹ Provisional Verbatim Record, 31st Plenary Meeting i.m. 269-286.

⁴⁶⁰ Provisional Verbatim Record, 7th Meeting i.m. 63.

⁴⁶¹ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 90-92.

⁴⁶² Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia i.m. 100.

⁴⁶³ Vö.: Matz, Nele: Civilization and the Mandate System under the League of Nations as Origins of Trusteeship. *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 47–95.

világrend, a Béke és az Igazságosság záloga jelentek meg a politikai beszédben és diplomáciában. A mandátumokat létrehozó Egységokmány az orientalizmus rasszista diszkurzív hagyományaira építkezve legitímálta az új gyarmati fennhatóság uralmi rendjét. A néhai oszmán és német alattvalók visszamaradottságával, s a „fejlettebb nemzetek” civilizációs missziójával indokolták és legitímálták a francia, birt és egyéb birodalmak területigényeit és uralkodásának szükségességét. Az Egységokmány az alábbi indoklással élt a mandátumterületek felállításával kapcsolatban:

„[O]ly gyarmatokra és területekre nézve [...] melyeken olyan népek élnek, amelyek a modern világ megterhelő viszonyai között még nem képesek önmagukat kormányozni, alapelvül mondatik ki, hogy ezeknek a népeknek jóléte és fejlődése a civilizáció szent hivatása [...] mely elv gyakorlati megvalósításának legalkalmasabb módja az, hogy az ilyen népek feletti gyámsággal fejlettebb nemzeteket bíznak meg”.⁴⁶⁴

E fejletlenebb népek közé sorolta ekkor az örmény nemzetet a Nemzetek Szövetsége Tanácsa, Főtitkára és a Közgyűlés java része is. Sir Eric Drummond főtitkár feljebb már többször hivatkozott jelentésében szintén egy örményországi mandátum felállítását javasolta, s mindezt azzal indokolta, hogy a Szövetség csak így lesz képes szavatolni a fennmaradását „a biztonságos és független alapokon álló Örmény Köztársaságnak”, hiszen a mandátumot birtokló állam garantálná „a békeszerződésben Örményországra ruházott területek evakuálását, a tengerhez való szabad hozzáférést, s hozzájárulna Örményország területének védelméhez addig, amíg ezt más módon nem lehetséges kivitelezni.”⁴⁶⁵ Érdeemes mindazonáltal ezen a ponton aláhúzni: mandátumterületként Örményország nem lett volna független, szabad állam. A főtitkár és a Tanács mindazonáltal már ekkor, három hónappal a Sévres-i béke aláírását követően átlátta az örmény realitást, miszerint az örmény kérdés már nem az örmény államiság, hanem az örmény lakosság pusztta túlélése körül forog, s legfeljebb az örmény autonómia mértéke lehet kérdés tárgya.

Az örményországi mandátum kérdése azonban nem Genfben, s nem Európában, hanem Washingtonban dőlt el. Az antanthatalmak közül ugyanis egyetlen európai állam sem állt készen egy többfrontos háborúra Örményországban a kemalistákkal nyugaton és a bolsevikokkal keleten. Egyedüli lehetséges jelöltként Párizstól Londonig a Wilson-

⁴⁶⁴ Az egységokmány 22. paragrafusát idézi Irk Albert: A Nemzetek Szövetsége i. m. 117.

⁴⁶⁵ Report by the Secretary-General i. m. 30-58.

adminisztráció vezette Egyesült Államokat tekintették. A mandátumterület felállításának lebonyolítását a Nemzetek Szövetsége Tanácsára, mint a háborút lezáró békerendszer garantálásának elsőszámú testületére bízták, amely már 1920 áprilisában (miután visszautasította annak lehetőségét, hogy maga a Szövetség vállalja az örményországi mandátumterület gyámságát) felkérte Washingtonot a mandátum elfogadására. Washingtonban azonban ekkor már más szelek fújtak, mint akár egy évvel korábban, s újra beköszöntött az Egyesült Államokban az izolacionizmus korszaka, így 1920 májusában a Szenátus visszautasította a mandátum lehetőségét.⁴⁶⁶ Sokan ezzel lezártak tekintették a mandátum kérdését, ám 1920. november 19-én, a Közgyűlés hetedik ülésén George Barnes brit küldött, a brit Munkáspárt korábbi elnöke, a Szövetség humanitárius kötelezettségvállalásaival kapcsolatban, mintegy széljegyzetként felemlégette az örmény kérdés megoldásának égető szükségességét. Felszólalásának hangvétele, mindazonáltal, beárnyékolta, s mintegy előre sejtette az örmény kérdés körül a Közgyűlésen kibontakozó vita hangnemét, lemondó és távolságtartó felszólalásait. A következőképpen vezette fel mondanivalóját: „egy olyan kérdéshez érkeztem, amellyel kapcsolatban saját magamban is kétségek merültek fel, hogy akár egyetlen szót szóljak-e egyáltalán, s ez Örményország kérdése.”⁴⁶⁷ Ekkor már nyilvánvalóvá vált, hogy az Örményország védelmére tett ígérek, a Szövetség által a Béke garantálására tett egyik első kísérlet a teljes kudarc rémképével fenyegeti a győztes államok szövetségét.

Barnes felszólalásában azt sugallta, hogy a szövetségesek Örményország felé tett kötelezettségvállalásai már teljesültek azáltal, hogy “erejük határait feszegetve [...] kifejezték a bajbajutott örményekkel érzett baráti érzéseiket” azáltal, hogy megpróbáltak egy kormányzatot találni, amely elvállalná az örményországi mandátumot, vagy ahogy ő fogalmazott: egy mandátumot Örményország javára. Megkísérelte tisztára mosni a Tanács, amelynek saját kormánya állandó tagja volt, kudarcát azáltal, hogy hangsúlyozta: a sikertelen próbálkozás oka „nem az akarat hiányában, hanem a lehetőségek hiányában” keresendő. Ezt követően, anélkül, hogy bármilyen javaslattal vagy indítvánnyal állott volna elő, rátért a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal intézményrendszerét érintő kérdésekre.⁴⁶⁸

Az örmény mandátum körüli első valódi vitára a 9. plenáris ülésen került sor 1920. november 22-én Lord Robert Cecil indítványa nyomán, miszerint a Közgyűlésnek fel kellett volna szólítania a Tanácsot, hogy „azonnal vegye fontolóra az Örményországban uralkodó

⁴⁶⁶ Balakian, Peter: *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*. New York: HarperCollins, 2003. 358–362.

⁴⁶⁷ Provisional Verbatim Record, 7th Meeting i. m. 63.

⁴⁶⁸ Provisional Verbatim Record, 7th Meeting, i.m. 63.

állapotokat és nyújtsa át a Közgyűlésnek javaslatait tekintetben, hogy miként lehetne megakadályozni az örmény faj maradékát fenyegető veszélyeket, s hogy miként lehetne tartós megoldást találni az ország” sorsát illetően. A probléma roppant súlyát Lord Cecil minden kétséget kizáróan emelte ki képviselőtársai számára:

A Szövetség „azért létezik, hogy fenntartsa a békét, így nem tűrheti, nincs abban a helyzetben, hogy eltűrje egy újabb borzalmas háború kirobbanását,” majd hozzátette: „borzalommal fogadnám, ha e Közgyűlés olyan döntést hozna, amely végleg elnapolná e roppant válsággal szembeni fellépést és kijelentené, hogy a Szövetség, amelyet a béke fenntartásának céljával hívtak életre, képtelen volt szembenézni egy ilyen hatalmas szükséghelyzettel.”⁴⁶⁹

Lord Robert Cecil explicite figyelmeztette hát a Közgyűlést: amennyiben a szövetségesek képtelenek eleget tenni önmön célkitűzésének, vagyis a minden háborút lezáró békerendszer összeomlik, a Szövetség pusztá létjogosultsága is megkérdőjeleződhet.

A szocialista Henri La Fontaine belga küldött, a Nemzetközi Békeiroda Nobel-békedíjas elnöke, egy kiegészítést is előterjesztett az indítvány mellé, miszerint „egy hattagú Bizottság felállítása volna szükséges, amely kivizsgálja, hogy mely lépések, ha vannak ilyenek egyáltalán, megtétele lehetséges annak érdekében, hogy véget érjen az erőszakoskodás Örményország és a kemalisták között.”⁴⁷⁰

Az ülészak ezt követően egy, az örmény kérdés körül kibontakozó hosszas vitába torkollott. Elsőként Miroszláv Spalajkovics szerb-horvát-szlovén képviselő szólalt fel. Azt javasolta, hogy a Közgyűlésnek táviratok formájában kéne közvetlenül „megszólítani a világ Elsősorú Hatalmainak Parlamentjeit”, kifejezve reményüket, hogy „mind együtt fognak cselekedni” Örményország javára. Párizs képviselőjében René Viviani, emlékeztette a Közgyűlést, hogy a szimpátiát kifejező nyilatkozatok és a vizsgálóbizottságok felállítása nem vezet sok jóra egy ilyen sürgető ügyben, csupán hamis reménnyel kecsgetné az örményeket. Kijelentette, hogy ő maga is egyedül a mandátumterület létrehozásában látja az örmény kérdés egyetlen lehetséges megoldását. Felszólította a Közgyűlésen jelen lévő negyvenkét állam és terület képviselőit, hogy ott és akkor, nyíltan adják tudtára, amennyiben kormányuk hajlandó lenne elvállalni az örményországi mandátumot – kérésére nem érkezett válasz. Ezt követően

⁴⁶⁹ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i.m. 99-100.

⁴⁷⁰ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 90-91.

egy indítványt terjesztett elő, miszerint „a Közgyűlés türelmetlenül várja, hogy együttműködjön a Tanáccsal annak érdekében, hogy a lehető legrövidebb időn belül véget vessenek az örmény tragédia borzalmainak, s felkéri a Tanácsot, hogy tárgyaljon a [tagállami] Kormányokkal atekintetben, hogy egy Hatalmat megbízzanak az Örményország és a kemalisták közötti erőszakoskodások beszüntetése érdekében szükséges lépések feladatával.” Dolgozatom szempontjából kiemelt jelentőséggel bír a francia küldött egyik érve, amelyet előterjesztése mellett csatarendbe állított: amennyiben a Szövetség képtelennek bizonyul az örmény kérdést megoldani, „az egész világon a nevetség tárgyává válna.”⁴⁷¹ Viviani ugyanis ekkor már érezte: az örmény kérdés kudarca az egész Szövetség és az általa dédelgetett békerendszer kudarcát jelentené, egy békét hirdető tábori induló üresen visszhangzó szólamává fakítaná a Nemzetek Szövetsége önnön Raison d'être-jét, a nagybetűs Béke őrzését.

Take Ionescu román delegátus támogatásáról biztosította Vivianit, ám Fridtjof Nansen norvég és Charles Doherty kanadai képviselő egy lehetséges katonai beavatkozás mellett vonultatták fel érveiket.⁴⁷² Nansen annyiban azonban egyetértett francia kollégájával: az örmény kérdés rendkívül nagy kockázattal jár a Nemzetek Szövetsége számára akkor is, ha sikerül megoldania, s akkor is, ha nem. A norvég küldött úgy fogalmazott: amennyiben az örményországi beavatkozás kudarccal járna, az sokkal kevesebb veszéllyel fenyegeti a szövetségeseket annál, minthogy a testület „semmit sem tesz, mert egy olyan nehéz és veszedelmes kérdésnek tekinti [az örmény kérdést], hogy inkább hozzá sem mer nyúlni” – utalva a Szövetség autoritásába vetett hit megrendülésének beláthatatlan következményeire.⁴⁷³

Hosszas szóváltást követően Hymans elnök felszólította a képviselőket a vita berekesztésére és felkérte Lord Cecilt, hogy ossza meg záró gondolatait. A dél-afrikai küldött megköszönte a Közgyűlésnek az értékes vitát, amely szerinte „az eddigi legérdekesebb vita volt, mert egy kiváltképp sürgős és súlyos problémát illető, valódi párbeszéd volt.” Elismerte, hogy praktikus megoldásra van szükség az örmény kérdéssel kapcsolatban, s javasolta, hogy bocsássák szavazásra La Fontaine javaslatát. Azzal érvelt, hogy a felállítandó bizottság minden elhangzott javaslatot, a táviratok küldésétől a közös hadtest felállításáig, vizsgálat alá fog vetni, s jelentést fog tenni a Közgyűlés előtt. Ezen a ponton Lord Cecil minden megoldási javaslatot kvitelezhetőnek tartott: a „tárgyalásokat [...] a Hatalmakat célzó felhívásokat [...] a közvetlen támogatást vagy közvetlen intervenciót.”⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i.m. 94.

⁴⁷² Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, i. m. 96-97.

⁴⁷³ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i.m. 96.

⁴⁷⁴ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 98-100.

A vita, mindazonáltal, ezután is folytatódott míg végül a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlése elfogadta az örmény kérdést érintő első határozatát, amelyben nyíltan elkötelezték magukat az örményországi mandátumterület felállításának szükségessége mellett, s felkérték a Tanácsot, hogy „állapodjon meg a Kormányokkal, s bízzanak meg egy Hatalmat az Örményországban dúló erőszakoskodások beszüntetéséhez szükséges lépések megtételével.” A határozat továbbá elrendelte egy, az örmény kérdést vizsgáló bizottság felállítását, ezzel is elnapolva a Közgyűlés által javasolt bármely konkrét intézkedés melletti kötelezettségvállalást.⁴⁷⁵

VI.b.2. Tagság

Az örmény kérdés megoldására tett következő javaslat a független Örmény Köztársaság, mint teljes jogú tagállam felvétele volt a Nemzetek Szövetségébe, ez ugyanis – a NATO-hoz hasonlóan – kötelezte volna a többi tagállamot, hogy akár haderejükkel is Örményország területi integritásának védelmére keljenek a küszöbön álló támadással szemben. A Nemzetek Szövetsége Alapokmányának 10. cikkelye ugyanis úgy fogalmaz:

„A Szövetség Tagjai vállalják, hogy tiszteletben tartják és oltalmazzák a külső agresszióval szemben a Szövetség minden Tagjának területi integritását és politikai függetlenségét. Az ezirányú bármilyen agresszió vagy annak veszélye esetén a Tanács hivatott javaslattal élni [a Tagállamok számára] az eszközöket illetően, amelyekkel e kötelezettség teljesítendő.”⁴⁷⁶

Örményország tagságának lehetősége már a Közgyűlés előzetes napirendi pontjai közt és Sir Eric Drummond főtitkár fent említett jelentésében is szerepelt, ám a Közgyűlés végül csak 26. plenáris ülésén, december 16-án vette napirendre. Ezen a napon tárgyalták Örményország mellett Costa Rica, Finnország és Luxemburg, továbbá Bulgária és Ausztria, a Központi Hatalmak két utódállamának tagságát is – a Közgyűlés az utóbbi öt jelölt csatlakozását elfogadta. A Közgyűlés Ötödik Bizottsága mindazonáltal az ülést megelőzően egy jelentést állított össze az Örményországban uralkodó állapotokról, s egyebek mellett kiemelte a stabil kormányzat és a pontosan meghatározott államhatárok hiányát. Fridtjof Nansen norvég

⁴⁷⁵ *Resolution adopted November 22, 1920. Resolutions adopted by the Assembly during its First Session.* AAN AJP Folder 872. 176.

⁴⁷⁶ *Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres, August 10, 1920. [With Maps.] Presented to Parliament by Command of His Majesty,* London: His Majesty's Stationery Office, 1920. 9. (Treaty Series No. 11 (1920))

képviselő is a bizottság tagja volt a Közgyűlés előtt szabadkozott: „bár kiváltképp óhajtanánk Örményország tagságát javasolni a Szövetség számára, nem áll módunkban,” majd összefoglalta a jelentésben szereplő ellenérveket. Hozzátette, hogy a tagság nem vált volna „Örményország javára”, mivelhogy ezáltal mandátumterületé válásának lehetősége megszűnt volna. Végül kijelentette: ő és a bizottság bízik abban, hogy hamarosan soraik között láthatják Örményország képviselőjét is.⁴⁷⁷

Kanada képviselőjében Newton Wesley Rowell, az Ötödik Bizottság egy másik oszlopos tagja, Nansenéhez hasonló gondolatoknak adott hangot. Előterjesztette az *Örményországot érintő határozatjavaslatot*, amelyben a Közgyűlés kifejezte volna reményét, miszerint az „örmény faj fennmarad”.

„A Közgyűlés szívből reméli, hogy az Egyesült Államok elnökének törekvései, amelyek a spanyol és a brazil kormány, valamint a Szövetség Tanácsa erőteljes támogatását élvezik, az örmény faj fennmaradását fogják eredményezni, valamint képesek lesznek egy stabil Kormányt biztosítani Örményország számára, amely uralmat gyakorol a teljes Örmény Állam felett, minthogy államhatárai végre rendezésre kerülnek a Sévres-i Békeszerződés alapján, s így a következő Gyűlésén a Közgyűlés képes lesz a Szövetség teljeskörű tagállamaként fogadni Örményországot.”⁴⁷⁸

Az előterjesztést követően Hymans felkérte a Közgyűlést, hogy szavazzon először Örményország tagállami csatlakozását, másodsor Örményország a Szövetség technikai szervezeteiben betöltendő tagságát, harmadszor pedig a kanadai képviselő fenti határozatjavaslatát illetően. A tagállami csatlakozást illetően 29 állam képviselője adta le voksát: nyolcan támogatták és 21-en elleneztek – minthogy a határozatképes szavazáshoz kétharmados többség volt szükséges, így a húsz szavazatos küszöböt egyetlen vokssal meghaladva Örményország tagságát végül elutasították. Lord Robert Cecil a maga és a voksoláson nemmel szavazó képviselők nevében kijelentette: azért utasították el az örmények csatlakozását, mert „nagyon kétségesnek találták, hogy a Szövetség összes Tagja kész lenne teljesíteni [a katonai beavatkozás – KPP] kötelezettségét, ha Örményországot felvennénk”.⁴⁷⁹ Tehát Örményország csatlakozását ironikus módon maga a Szövetség alapokmánya és annak

⁴⁷⁷ *Provisional Verbatim Record, 26th Plenary Meeting, Thursday 16th Dec. 1920, at 10 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP 873. mapp. 180–186.*

⁴⁷⁸ *Provisional Verbatim Record, 26th Plenary Meeting i. m. 186–187.*

⁴⁷⁹ *Provisional Verbatim Record, 26th Plenary Meeting i.m. 187–188.*

10. paragrafusa akadályozta meg, a tagállamok ugyanis ekkor már tudták: a világháborút lezáró békerendszer építménye repedezni kezdett, a sèvres-i békét nem követi fegyvernyugvás a néhai Oszmán Birodalom területén. Lord Cecil *argumentum ad ignorantiam* érvelése, avagy a nemtudás érve valójában nem az ignorancia, hanem a tagadás megnyilvánulása volt: tudta, hogy a Szövetség képtelen lenne fenntartani a béke oltalmazóiként kialakított önképét, s ezzel önnön létjogosultságát és világképét, a Béke és a Rend diskurzusát is veszélybe sodorná.

A szavazást követően Nagy-Britannia képviselőjében George Barnes tiltakozott Hymans azon javaslata ellen, hogy a Közgyűlés szavazzon Örményország felvételéről a Szövetség olyan technikai szervezetekhez, mint például a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal. Kijelentette ugyanis, hogy „Örményország egy szabad Állam, bármikor részt vehet a Konferenciákon,” így felvétele csupán egy újabb pénzügyi terhet róna a Szövetségre, s ezáltal nem szolgálna más célt, csupán a „becstelen képmutatását”. Lord Robert Cecil más álláspontot képviselt. Ő nem kérdőjelezte meg Örményország technikai szervezetbeli tagságának relevanciáját, ellenben elutasította az Ötödik Bizottságot és Kanadát képviselő Rowell határozatjavaslatát. Javaslata szerint Örményország számára nem csupán a technikai szervezetek, de a Közgyűlés ülésein való részvételt is engedélyezni kellene, sőt, „különleges alkalmakkor fel is szólalhatna” képviselője révén.⁴⁸⁰ Örményország tiszteletbeli tagságára vonatkozó javaslatát végül elvetették, a Közgyűlés többsége ugyanis George Barnes álláspontjához közeledett.

Ausztrália képviselőjében Edwards Davis Millen figyelmeztette képviselőtársait, hogy „mióta Örményország benyújtotta csatlakozási kérelmét, a Kormány feloszlott és egy Szovjet Kormány alakult a helyén”, amely, a legfrissebb sajtóhírek szerint, békét kötött azon országokkal, „melyekkel korábban háborúban állott.” Javasolta, hogy Örményországgal kapcsolatban ne tegyenek további lépéseket addig, amíg e híreket meg tudják erősíteni vagy cáfolni. René Viviani francia delegátus még ennél is tovább ment, s az egész vita és szavazás legitimitását kérdőjelezte meg. Szerinte ugyanis „Örményország nem kért semmit” a technikai szervezetekkel kapcsolatban, ezért „miért is kéne a Közgyűlésnek bármit is kérnie tőle?” Viviani indítványára Örményország technikai szervezetekhez való csatlakozásának kérdését visszaküldték a Bizottsághoz további adatgyűjtés céljából, különös tekintettel az Örményország feletti szovjet uralom kérdésére. Ezt követően a képviselők szavaztak az Ötödik Bizottság előterjesztéséről, melyet végül nem határozatként, hanem javaslatként fogadtak el.⁴⁸¹ E fent

⁴⁸⁰ Provisional Verbatim Record, 26th Plenary Meeting i.m. 187–188.

⁴⁸¹ Provisional Verbatim Record, 26th Plenary Meeting i. m. 188.

vázolt, rövid vita keretében bukott meg az örmény kérdés megoldására tett első kísérlet a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésében.

VI.b.3. Katonai beavatkozás

Egy közös szövetséges haderő létrehozására és az örményországi katonai beavatkozásra, mint az örmény kérdés megoldására tett javaslat nem várt irányból érkezett a Közgyűlésen – először ugyanis a skandináv államok tettek hitet e lehetőség mellett. Elsőként Karl Hjalmar Branting, Svédország korábbi és majdani miniszterelnöke fogalmazta meg, ám a javaslat ekkor még az örményországi mandátumterület létrehozása melletti érvként szolgált. A svéd diplomata azt követően állt ötletével a Közgyűlés elé, hogy a szerb-horvát-szlovén Spalajkovic a tömeges táviratküldést javasolta. Branting ekkor így fogalmazott: „többet kell tennünk, minthogy táviratokat olvasunk, s amint a tiszteletreméltó képviselőtársam javasoltam, táviratokat küldözgetünk,” s rávilágított, hogy az örmény kérdés ennél jóval fajsúlyosabb problémát jelent a Szövetség számára. Kijelentette, hogy meglátása szerint a kérdésre nincs más megoldás, minthogy „egyetlen Hatalomra” bizzák az örmény mandátumot, mindazonáltal belátta, hogy jelen helyzetben nincs az a nagyhatalom, amely elvállalná a feladatot, hiszen a háború pusztításai óta sem erőforrással, sem politikai akarattal nem rendelkeznek a potenciálisan török- és orosz fronton vívandó örményországi harcokhoz. Így hát annak érdekében, hogy az örményországi mandátumterület képesek legyenek felállítani, közös lépéseket kell tenniük. A svéd képviselő úgy fogalmazott: minden tagállam „juttasson szükséges anyagi segítséget, továbbá a valószínűleg szükséges lőszer és emberi erőforrást” a mandátumot gyakorló állam számára. Így hozta felszínre a Nemzetek Szövetsége történetében először az örmény kérdés a szövetséges haderő és a katonai beavatkozás lehetőségét.⁴⁸²

A norvég Fridtjof Nansen, aki a képviselők közül kétségkívül a leginkább tisztában volt az örményországi realitásokkal, azonnali és valós lépéseket sürgetett. A mandátumterület felállításának lehetőségét ő már szóra sem méltatta, arra a következtetésre jutott, hogy az örmény kérdés egyetlen megoldása egy, saját szóhasználatával élve „expedíció” felállításában és mobilizálásában rejlett, amely nem jelentett mást, mint egy „60 000 fős, talán mintegy húszmillió font költségű” nemzetközi hadtestet. A szükséges költségeket, Nansen meglátása szerint, az Egyesült Államok és a Szövetség tagállamainak jóvoltából, állami- és

⁴⁸² Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 92–93.

magánadományokból lehetett volna előteremteni.⁴⁸³ Javaslatát magáévá tette Charles Doherty kanadai képviselő is, aki azzal érvelt a javaslat mellett, hogy ha most nem garantálják a béke feltételeit Örményországban, akkor az a háború, avagy a békerendszer felbomlásának rémképét veti az egész világra:

*„Egyetlen becsesebb dolog létezik ezen a világon a békénél, mégpedig az igazság, és az igazság az egyetlen talapzat, amelyen a béke biztonságban nyugodhat. Ez a gáztett [az örmény népirtás és az anatóliai háború], és az ehhez hasonló gáztettek az emberiséghez kiáltanak jóvátétel után, és amennyiben nem nyernek jóvátételt, a háború állandó fenyegettségét rejtik önmagukban.”*⁴⁸⁴

Nansen indítványát végül elvetették, ám el nem feledték a Közgyűlés képviselői, Take Ionescu román küldött ugyanis a december 17-én ülésező 29. plenáris ülésen egy közös örményországi katonai misszió érdekében terjesztett elő egy indítványt:

*„A láthatóan halálos agóniában szenvedő örmény nép gyors és valós támogatása érdekében Románia a Genfben összegyűlt Szövetséges Nemzetek számára, hogy létesítsenek egy Nemzetközi Expedíciós Haderőt, melyet azzal a feladattal ruháznak fel, hogy békét és rendet teremtsen Örményországban, s e nemzetközi szerv egy Szövetséges Vezérkar [Inter-Allied General Staff] parancsnoksága alá helyezendő, és 40,000 főből állhatna, akik a Nemzetek Szövetsége jelenlegi tagállamainak lakosságarányos különítményeiből származnának. Románia késznek nyilvánítja magát e feladatra, úgy anyagi, mint emberi erő- és pénzforrások tekintetében.”*⁴⁸⁵

A brit koronát képviselő, majdani Nobel-békedíjas Lord Cecil minderre azzal reagált, hogy az ukrajnai zsidó lakosság aggasztó helyzetére hívta fel képviselőtársai figyelmét, ám a román javaslatot megjegyzés nélkül hagyta, ezáltal implikálva, hogy nem az örmény kérdésnek, hanem más humanitárius válsághelyzeteknek kellene a Közgyűlés elsődleges figyelmét élveznie. A Közgyűlés elnöke, Paul Hymans ekkor azt javasolta, hogy a kérdést egy másik időpontban vitassák meg. A román indítványt egy „humanitárius és nemes lelkű javaslatnak” nevezte,

⁴⁸³ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 96–98.

⁴⁸⁴ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 96–97.

⁴⁸⁵ *Provisional Verbatim Record, 29th Plenary Meeting, Friday 17th Dec. 1920, at 4 P.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920.* AAN AJP 873. mappa. 230.

mindazonáltal az előterjesztés megvitatását is elnapolni javasolta, utalva arra a valóban megmásíthatatlan tényre, hogy ez volt a Közgyűlés első ülészakájának utolsó előtti napja, „így nem lesz idő a kérdés beható vizsgálatára.” Következtetésképp gratulált a román delegátnak a „tiszteletre méltó” javaslatért. Lord Cecil mindazonáltal ezen a ponton közbevetette, hogy a következő, s egyben utolsó ülésnapon hallgatják meg a 9. plenárius ülésen, november 22-én megalakult, Örményországgal Kapcsolatos Bizottság jelentését, amely alkalmat nyújthat a román javaslat további megvitatására. Javasolta, hogy vegyék fel a Bizottság tagjai közé Ionescu képviselőt, aki így mellékelheti kormánya javaslatát a bizottság másnapra ütemezett jelentéséhez. A bizottság azonban még aznap, december 17-én összeült és megvitatta a katonai beavatkozás lehetőségét, amelyet megvalósíthatatlannak találtak s ezáltal a román előterjesztést nem csatolták jelentésükhöz.⁴⁸⁶

A december 18-i, utolsó ülésnapon végül egy határozatot fogadott el a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlése, amely a Szövetség visszafogott állásfoglalását tartalmazta az örmény kérdéssel kapcsolatban.

„A Közgyűlés, felelevenítve 1920. november 22-én hozott döntését, folytatja együttműködését a Tanáccsal, melyet Örményország védelmezésének feladatával bíztak meg, s szükség esetén a Szövetség Tagállamaihoz fordul javaslatokért. A Közgyűlés megjegyzi, hogy a Szövetség által felkarolt kezdeményezésre adott válaszként univerzális szimpátia nyilvánított ki Örményország javára, s azt, hogy Örményország fogadta Wilson elnök, Spanyolország és Brazília közvetítésre tett felajánlásait.”⁴⁸⁷

A Közgyűlés tehát az örmény kérdés megoldására tett összes javaslatot elutasította, s végül egy súlytalan, bárminemű kötelezettségvállalástól mentes, a szimpátia kinyilvánítására szorítkozó határozattal zárta le a kérdést. Az örmény állam szuverenitásának garantálása, amely a Nagy Háború során még háborús célkitűzésként lebegett a szövetségesek háborús propagandájának zászlaján, és az arra tett egyetlen kézzelfogható javaslat – ti. a katonai beavatkozás lehetősége – mindazonáltal nem az armenofil szlogeneket (az örmény „faj [...] civilizációs értékeit” és a török brutalitást) éveken át hangosan képviselő nagyhatalmak, hanem Svédország, Norvégia, Kanada és Románia delegáltjai javasolták, a nagyhatalmak (elsősorban a brit korona) pillanatok

⁴⁸⁶ Provisional Verbatim Record, 29th Plenary Meeting i. m. 230-231.

⁴⁸⁷ *Resolution adopted December 18, 1920. Resolutions adopted by the Assembly during its First Session.* AAN AJP 872. mapp. 176.

alatt lesöpörték az asztalról – emlékezzünk, hogy elég volt Lord Cecil egyetlen, indirekt elítélő megjegyzése, és a Közgyűlés belga elnöke azon melegebben a kérdés elnapolását javasolta.

A Közgyűlést még e fenti szimpátia-nyilatkozattétel délutánján feloszlatták, s 1921. szeptemberéig nem ült össze többé. Ezalatt azonban a Musztafa Kemál Atatürk nevével fémjelzett török nacionalisták milíciái a keleti fronton megsemmisítő vereséget mértek a markonyi örmény erőkre, s 1920 decemberében aláírták az Alekszandrapoli békét (örményországi város, mai nevén Gyumri), amelyben az örmény kormány lemondott a volt oszmán területekről. Sőt, ezalatt a jereváni kormány is megbukott és megkezdődött Örményország szovjetizálása. Az örmény kérdés, avagy a néhai Oszmán Birodalom ún. örmény vilajetjeinek sorsa és a független örmény államiság kérdése végleg lezárult, többé a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén sem játszott jelentős szerepet.

Az első Közgyűlésen azonban még az egyik legforróbb politikai kérdésként szerepelt az örmény kérdés és megoldása, amely a Szövetség önmeghatározása (a Béke őre) szempontjából alapvető létfontossággal bírt az Új Világrend építésére vállalkozó szövetséges hatalmak számára.

VI.c. A felelősség tagadása és a Nemzetek Szövetsége válsága

Dolgozatom egyik elsőszámú felvetése szerint az örmény kérdés fordulópontot jelentett a Nemzetek Szövetsége történetében, ugyanis szembeállította a szövetséges hatalmakat a fájó igazsággal: a vérrel és verítékkal létrehozott békerendszer, amelyre addig a világbéke zálogaként hivatkoztak, fenntarthatatlan. A sèvres-i békeszerződés kártyavárként hullott össze és a szövetségesek által elismert, független Örmény Köztársaság pusztája léte is veszélybe került. Az örmény kérdést meg kellett oldani, ellenkező esetben, ahogy a képviselők is figyelmeztettek, a Nemzetek Szövetsége világszerte a nevetség tárgyává válna és pusztája létjogosultsága is megkérdőjeleződne.

A fentiekben (VI. b. fejezet) láthattunk, miként fulladt kudarcba az örmény kérdés megoldására tett mindhárom javaslat a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén, s ezáltal bekövetkezett az, amire a norvég Nansen figyelmeztetett: ha a Szövetség képtelen békét tenni Örményországban, újabb és újabb háborúk árnyéka borul a világra, a béke őrei kudarcot vallanak. Lord Robert Cecil emlékeztetett: a Szövetség „azért létezik, hogy fenntartsa a békét, így nem tűrheti, nincs abban a helyzetben, hogy eltűrje egy újabb borzalmas háború kirobbanását,” majd hozzátette: „borzalommal fogadnám, ha [...] a Szövetség, amelyet a béke fenntartásának céljával hívtak életre, képtelen [...] szembenézni egy ilyen hatalmas

szükséghelyzettel.”⁴⁸⁸ Később felszólította a francia delegációt: „[t]árgyaljanak, amennyit akarnak [a török nemzeti kormányzattal – KPP], de ne keltsék azt a benyomást, hogy a világ Hatalmai erejük végéhez értek, ha a tárgyalások egy olyan emberrel, mint Kemál, zátonyra futnak.”⁴⁸⁹

Arthur James Balfour is hozzászólt a vitához és Lord Cecilhez hasonlóképp érvelt. Kijelentette, „az egyik legsúlyosabb nehézség, amellyen a Tanácsnak szembe kellett néznie, s amellyel következtésképp a Közgyűlésnek is szembe kell néznie, az, hogy a Szövetség működési mechanizmusa, amelyet az Alapokmány testesít meg, nem egy ilyesfajta helyzet kezelésére lett kitalálva, mint amibe Örményországban ütközünk.”⁴⁹⁰ Az orientalista diskurzus saidi meghatározásának példabeszédét szolgáltató brit politikus is jól látta: a szövetséges államok örmény kérdéssel kapcsolatos kudarcra (amelyet a Tanács tapasztalatai alapján borítékolhatónak vélt) beláthatatlan következményekkel járhat a Szövetség számára, létjogosultságát, s ezáltal a teljes békerendszert fenyegeti.

Take Ionescu azt nehezményezte, hogy a Szövetségnek nincs saját „hadiflottája és hadserege, s ezáltal képtelen anyagi segítséget nyújtani” Örményország számára. Hozzátette, „számomra ez egy nagy kudarc; a Nemzetek Szövetségének erejében kellene állnie, hogy segítségét azonnal lehetővé tegye” – felhasználva az örmény kérdést az esetleges kelet-európai szövetséges katonai segítségnyújtás lehetőségének kieszközölése érdekében.⁴⁹¹

A szükséghelyzetet azonban képtelenek voltak megoldani, nem teljesültek az uralkodó konszenzusos szabályok (a béke garantálása, igazság szolgáltatása, a szövetségesek érdekeinek képviselete az egykori Központi hatalmak területén), s amikor ez világossá vált, a képviselőkben megrendült a testület önnön hatásköreibe vetett bizalom. A szövetségesek diplomatái által a Közgyűlésen alkotott beszédközösségben ellentétes irányadó diskurzusok jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték a lefektetett paradigmák csíráit is, az intézmény jog- és hatásköreit, a Közgyűlés intézményi struktúrája és integritása bomlásnak indult. A Szövetség által lefektetett normák és értékek be nem teljesülése volt az a válsághelyzet, amely az intézmény legitimitásának megkérdőjelezésével járt, s kialakult a válságdiskurzus. Paradigmaváltás következett be a képviselők konszenzusos érvrendszerében: a szélsőségesen békepárti (értsd: a számukra előnyös békeszerződések akár fegyveres beavatkozással történő garantálása) retorika, ülésről ülésre, lassan átengede helyét a szövetségesek Örményországgal

⁴⁸⁸ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 99–100.

⁴⁸⁹ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 102.

⁴⁹⁰ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 92–93.

⁴⁹¹ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 96.

szemben vállalt felelősség megkérdőjelezésének, majd tagadásának, valamint az örmény kérdés relevanciájának bagatellizálásának diszkurzív stratégiája számára.

A diskurzus új rendjét első ízben a brit Barnes felszólalásában fedezhetjük fel, miszerint a Szövetség Tanácsa mindhiába próbált „ereje határait feszegetve” eleget tenni felelősségének, az örmény mandátumterület kialakítását megvalósíthatatlannak találta. A felelősség tagadására talán a legszemléletesebb példával a svéd Branting állt elő, egy festői metaforát⁴⁹² alkalmazva:

„Ez egy tragikus helyzet. Úgy állunk itt, mint emberek a tengerparton egy hajótörés túlélőit szemlélve, akik a hajóroncsba kapaszkodva hamarosan végleg elsüllyednek. Bátorító szavakat mondunk, kifejezzük a helyzetük iránt érzett fájdalomunkat és szerencsétlenségük keltette szimpátiánkat, de egyelőre nem voltunk elég szerencsések ahhoz, hogy ráleljünk a hathatós támogatás módszerére.”⁴⁹³

A nemzetközi döntéshozó testületen felfestett költői kép egyetlen célt szolgált, mégpedig azt, hogy a narrátort (a diplomata önmagát és egyszerre az egész Szövetséget) elvonatkoztassa a narráció tárgyától (Örményország védelmétől). A testület, mint a tengerparton álló férfiak csoportja, ugyanis a szemlélő tehetetlen helyzetében van, a bárminemű cselekvést megakadályozza a közöttük háborgó tenger. A „hathatós támogatás módszerére” pedig nem az szándék vagy hatáskör, hanem a „szerencse” hiánya következtében képtelenek rátalálni, így nem terhelheti őket semmilyen felelősség.

Újszerű érveléssel állt elő a francia Viviani, aki a Szövetség intézményi hatásköreinek relációjában igyekezett az örmény kérdés relevanciáját, s ezáltal a szövetségesek kötelezettségeit és felelősségét relativizálni. Azzal érvelt, hogy egy, az örmény kérdéssel foglalkozó bizottság felállítása „anarchiába” sodorná a Nemzetek Szövetségét, hiszen a Tanács hatásköreit és jogait bitorolná. Úgy fogalmazott, hogy „bármily hatalmas [horderejű] is az örmény kérdés, a [bizottság felállításáról szóló] javaslaté még annál is hatalmasabb. [...] A Tanács a mi Állandó Bizottságunk, így bármely egyéb bizottság felállítása összerombolná a Tanács autoritását és megfosztaná előjogaitól.”⁴⁹⁴ Ezen a ponton érhetjük tetten legtisztább formájában az intézményi válságdiskurzust, ugyanis a Szövetség legitimitásának

⁴⁹² A kritikai diskurzuselemzése egy újkeletű ágazata, a kritikai metaforaelemzés azt vizsgálja, hogy a diskurzus szereplői „milyen céllal választanak bizonyos metaforákat az adott diskurzus kontextusában.” A fiatal diszciplínáról bővebben Charteris-Black, Jonathan: Introduction. In: *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Szerk. uő. New York, 2014. 1–3.

⁴⁹³ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil i. m. 94.

⁴⁹⁴ Provisional Verbatim Record, 31st Plenary Meeting i. m. 264

megkérdőjelezésének veszélyére való hivatkozással utasítja el a beavatkozás retorikáját és relativizálja az örmény kérdés relevanciáját.

A Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén nem sikerült megoldani az örmény kérdést és ez arra kényszerítette a képviselőket, hogy megkérdőjelezzék az uralkodó és korábban konszenzusos paradigmákat („civilizációs misszió”), elveket (béketeremtés) hiedelmeket (az Igazságosság Temploma, a Béke őrei, etc.) és a testület hatásköreit (a Tanács autoritását), s az intézmény integritása bomlásnak indult (az anarchia veszélye). A Közgyűlés képviselői érzékelték a válságot és a probléma elhárítására törekedtek akkor, amikor paradigmaváltás történt az örmény kérdés körüli vitában és önnön felelősségük relativizálásával legitimálták tétlenségüket.

A szövetségesek paradigmaváltása az örmény kérdés armenofil narratívájának végét jelentette a nyugati országokban. Az armenofília ügye, amely pusztán néhány hónappal korábban még a teljes „Nyugat” szimpátiáját és általános támogatását élvezte, a kérdés, amely a napi sajtótól a közbeszédig a politikai diskurzus górcsővében állt New Yorktól Párizsig, itt és ekkor, a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén lezárult, s maguk az armenofilok tettek pontot a végére.

Amint azt Vahakn Dadrian oly szemléletesen fogalmazta meg az örmény népirtásról írt monográfiájában: az első világháború közeledtével a keleti kérdés „az örmény kérdésben oldódott fel” (angolul: „dissolved into the Armenian question”), vagyis lezárult és átadta helyét az örmény kérdésnek.⁴⁹⁵ Ugyanígy tekinthetünk magára az örmény kérdésre is, amely az első genfi Közgyűlésen felbomlott és egy puszta humanitárius kérdésként élt tovább. Az 1921 szeptemberében ülésező második, majd az azt követő többi Közgyűlésen már nem igyekeztek megoldást találni a független örmény államiséget és a törökországi örmény kisebbség sorsát zászlaján hordozó örmény kérdésre, ezentúl pusztán az örmény menekültekkel kapcsolatos kérdésekre szorítkoztak. Erre emlékeztette képviselőtársait Fridtjof Nansen 1927-ben, a nyolcadik Közgyűlésen:

„Amikor kötelezettségekről beszélek, nem csupán a Közgyűlés újra és újra megismételt határozataira gondolok [...], hanem a nyugat-európai kormányok ünnepélyes ígéreteire, amelyeket az örmény nemzetnek egyesével tettek a világháború során. Emlékeznek arra,

⁴⁹⁵ Dadrian, Vahakn N.: *The history of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence: Berghahn Books, 1995. 70.

hogy a háborúban kétszáz ezer örmény önkéntes vesztette életét, mialatt a szövetségesek oldalán harcoltak? Emlékeznek arra, hogy az örmény nemzetet majdnem teljesen elpusztították? Emlékeznek arra, hogy az örmények tulajdonait elvették és konfiskálták és a Szövetség képtelen volt segíteni nekik visszaszerezni? Ha visszaszerezték volna, most nem létezne az örmény menekültek problémája.”⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Extract from the Minutes of the Twentieth Meeting of the Eighth Ordinary Session of the Assembly (September 26, 1927). Speech by Dr. Nansen. C.L.150.1927.IV. Annex. MNL OL K 78 XIII-7. 43. csomó. Bővebb információkért lásd: Sargsyan, Ararat: *Fridtjof Nansen yev Hayastan*. Yerevan, 2008.

VII. A humanitárius agenda és az örmény menekültek deportálása

Az első világháború sok millió ember életét követelte Európában, és az elesetteknél még sokkal többen voltak, akik megsebesültek, eltűntek vagy fogságba estek. A Nagy Háború egy másik, kevésbé ismert következménye volt az öreg kontinens történetének egyik legsúlyosabb menekültválsága – több millió ember kényszerült elhagyni otthonát a háború, a lakosságcserek és üldöztetés következtében. Korunk nemzetközi menedékjog- és intézményrendszere azonban ekkor még nem létezett. A nemzetközi menekültügy még csak bontogatta szárnyait, a humanitarizmus alapvetései korunk Európájához mérten kevésbé játszottak meghatározó szerepet az egyes nemzetállamok menekültpolitikájában.

A Nemzetek Szövetsége az első világháborút követő évtizedben mindössze két menekültcsoportot, az oroszokét és az örményekét vette szárnyai alá, és dolgozta ki számukra a menekültjog kezdetleges formáját. Dolgozatom egyik kiemelt felvetése szerint mindez összefügg a Nemzetek Szövetsége feljebb már említett ellenségképeivel és a szövetséges diplomaták alkotta beszédközösségben uralkodó diskurzus rendjével, avagy a *békeorientalizmussal* és annak szűkre szabott tematizáltságával: a Szövetség humanitárius tevékenysége, így menekültügyi politikája is, kizárólag a szövetségesek korábbi és korabeli ellenlábasai, a Központi hatalmak utódállamai és a bolsevik diktatúra területét érintette. E korai menekültügy nem volt mentes a súlyos emberi jogi mulasztásoktól sem: a „menekültprobléma” elsőszámú megoldását a menekültek tömeges, a korban kategorikusan „repatriációként” és „evakuációként” emlegetett áttelepítésében látták, amely azonban olykor tömeges és erőszakos deportálási hullámokban valósult meg.

Mielőtt azonban megismerkednénk a Nemzetek Szövetsége korai menekültügyi politikájával, érdemes röviden áttekinteni az első világháborút követő, kelet-európai menekülthullámok történetét. Bár a szűkebb értelemben vett örmény kérdéshez csak laza szállal kötődnek, az alábbiakban az orosz menekültekről is szót ejtek. Ennek oka egyrészt az, hogy az orosz és örmény menekültek ellátására tett nemzetközi lépések az 1920-as évek során szorosan egybefonódtak, s részben időrendi, részben logikai okokból, az örmény menekültügy nem értelmezhető az orosz menekültügy ismerete nélkül. Másrészt a békeorientalizmus tematizáltságát is csak e két történetzál párhuzamos áttekintésével érthetjük meg, az átalakuló armenofília humanitárius diskurzusa szétválaszthatatlan az orosz menekültek kérdésétől.

VII.a. Orosz és örmény menekültek Kelet-Európában⁴⁹⁷

Az első világháború során 1916-ig bezárólag mintegy 3,6 millió orosz katona halt vagy sebesült meg, s körülbelül hárommillió került hadifogságba.⁴⁹⁸ Az 1917-es „orosz forradalmat” követő polgárháború, az éhínségek és járványok addig soha nem tapasztalt veszteségekkel jártak az országban. Az éhínségek csak az 1921-es évben ötmillió emberéletet követeltek,⁴⁹⁹ a polgárháborúban mintegy négymillió fő esett el, s mindez az európai történelem valaha tapasztalt legnagyobb menekülthullámainak egyikét indította meg, hozzávetőleg másfél millió főt érintve.⁵⁰⁰ Az orosz menekültek hatalmas tömegeivel nagyjából megegyező méretű örmény menekülthullám indult meg az Oszmán Birodalom területéről 1915-ben. Az örmény népirtás következtében ugyanis több mint egymillió oszmán örmény sodródott a menekültlét ingoványos sorsára.⁵⁰¹ A következő években közel 250 ezer örmény telepedett meg Oroszországban, 240 ezer a Közel-Keleten, mintegy 400 ezer menekült érkezett Európába, a többiek az amerikai kontinensen kerestek menedéket.⁵⁰²

Az örmény menekültek európai vándorlásának és letelepedésének egyik fő útvonalát, a Konstantinápoly és Berlin közötti, elsősorban Görögországot, Bulgáriát, Romániát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Ausztriát magában foglaló tengely jelentette.⁵⁰³ A kelet-európai örmény menekülthullám – a köztudatban elterjedt vélekedéssel szemben – a népirtás kezdeti szakaszát követően még hosszú ideig nem volt jelentős. Az első menekülthullám, kényszermigrációs irány, elsősorban a Közel-Kelet és Oroszország, illetve a Földközi-tengeren át Nyugat-Európa (elsősorban Marseille) irányában húzódott, a kelet-európai útvonal az 1920–1922. évi görög–török háború idején és azt követően vált kulcsfontosságúvá.

⁴⁹⁷ Dolgozatom VII.a. és VII.e. számú alfejezeteinek főbb megállapításai már megjelentek egy korábban közölt tanulmányomban: Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet* 3 (2015): 461–483.

⁴⁹⁸ Wade, Rex A.: *The Russian Revolution, 1917*. Cambridge, 2000. 18.

⁴⁹⁹ Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története*. Budapest, 1997. 389–390.; Johnson, Paul: *A modern kor. A XX. század igazi arcai*. Budapest, 2000. 73–76.

⁵⁰⁰ Long, Katy: Early Repatriation Policy: Russian Refugee Return 1922–1924. *Journal of Refugee Studies* 2 (2009): 133–154.

⁵⁰¹ Hovannisian, Richard: The Armenian Genocide i. m.; Miller, Donald E. – Touryan Miller, Lorna: *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, 1993.

⁵⁰² Tololyan, Khachig: Armenian Diaspora. In: *Encyclopedia of Diasporas*. Szerk. Ember Melvin – Ember, Carol – Skoggard, Ian. Springer, 2004. 35–46.

⁵⁰³ Konstantinápoly és Kelet-Trákia területén is zajlott az örmény népirtás még az 1920-as évek elején is, így például Rodostó (ma: Tekirdag) örmény lakossága, miután a görög és szövetséges haderő 1922-ben elhagyta a várost, a bevonuló kemalisták és irregulárisok fosztogatásai, faji alapú üldöztetései elől kénytelen volt Bulgáriába menekülni. Bővebben lásd: *Extract from report from Inter-Allied Mission, Rodosto*. Dated 22nd. November 1922. ЦДІА КМФ 24/891/2. 7.

A délkelet- és kelet-közép-európai országokba érkező, ott hosszabb ideig tartózkodó, illetve letelepülni kényszerülő örmény menekültek pontos számának meghatározása még várat magára, eddigi kutatásaim alapján azonban a korábbiakhoz képest tisztább képet alkothatunk a menekültek létszámáról és általános helyzetéről. Az 1920-as évek elején, a szövetséges haderők Konstantinápolyban való állomásozása idején a város menekülttáborokban és egyéb helyeken menedéket kereső örmény menekültek létszáma körülbelül 42 ezer főre tehető, ám számuk a szövetséges haderő kivonulását és a török nacionalista milíciák bevonulását követően rohamosan csökkent. 6000 fő a város tizenhárom menekülttábora valamelyikében tartózkodott.⁵⁰⁴ A két legnagyobb menekülttábor 1923 szeptemberében 1706, illetve 1288 menekültnek adott otthont, míg a legkisebb, a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora 69 főt fogadott be. A menekülttáborok egészségügyi ellátását az Örmény Árvák és Menekültek Segélyszervezete biztosította, élén H. H. Hacsaturjánnal. A tábor költségvetését felerészben a Near East Relief of America, felerészben a londoni Lord Mayor's Fund biztosította. A város területén ekkor szétszórta, különböző háztartásoknál elhelyezve, bármiféle ellátást nélkülözve, hozzávetőleg 30 ezer örmény menekült várta sorsa jobbra fordulását.⁵⁰⁵

Fridtjof Nansen mindössze három évvel később készült jelentése szerint 1926 júliusában már csupán 4972 örmény menekült tartózkodott a városban.⁵⁰⁶ Ennek okát a kemalista nacionalista hadsereg bevonulásában kell keresnünk: a szövetséges haderők 1923 őszén a Lausanne-i békeszerződés értelmében elhagyták a várost, Bizánc újra török kézre került. A gyorsan kiépülő török adminisztráció súlyos nyomást gyakorolt a konstantinápolyi örmény szervezetekre és felszólították H. H. Hacsaturján segélyszervezetét: más országban helyezték el az örmény menekülteket. Többnyire idősebb menekülteket telepítettek ki ekkor Törökországból: 5000 főt Franciaországban, 668 főt Szíriában, 99 főt Argentínában, 6-6 főt Görögországban és Olaszországban, valamint 14 főt az Amerikai Egyesült Államokban sikerült elszállásolni.⁵⁰⁷ Menekültek ezrei jutottak hasonló sorsra: sokan már a közeledő nacionalista hadsereg hírére elmenekültek Konstantinápolyból, mások 1923-24 telén kényszerültek kényszmigrációjuk folytatására.

⁵⁰⁴ Francia írásmóddal ezek a következők voltak: Ainaly-Tchechmé, Bechiktache, Kadiköy, Koum-Kapou, Courou-Tchechmé, Galata, Hasskeuy, Makrikeuy, Ortakeuy, Psamatia, Sakiz-Agatch, Scutari, valamint a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora.

⁵⁰⁵ Childs, Lawford: *Report on the Armenian Refugee Situation in Constantinople*. High Commission for Refugees, Constantinople, Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. October 25, 1923. <UU Fond 430/1/1259, 576.

⁵⁰⁶ Nansen, Fridtjof: *Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen*. <UU Fond 1168/1/362, 1-25.

⁵⁰⁷ Childs, Lawford: *Report* i. m.

1924-ben Trákiában összesen 7500 örmény menekült tartózkodott,⁵⁰⁸ míg Görögország egész területén a görög–török háborút követően nem kevesebb mint 88 ezer örmény menekült élt, ám számuk 1924 augusztusára 55 ezerre csökkent.⁵⁰⁹ Bulgáriában 1925 végén hozzávetőleg 20 ezer örmény menekült tartózkodott, elsősorban a nagyobb városokban: Szófiában, Plovdivban, Ruzsében, Burgaszban és Várnában.⁵¹⁰ Carlile Aylmer Macartney és Enrico Aci Monfosca korabeli becslései alapján az 1920-as évek végén Romániában mintegy 12 ezer örmény menekült tartózkodott,⁵¹¹ míg Csehszlovákiában, Magyarországon és Ausztriában hozzávetőleg mindössze 200-200 fő.⁵¹² A trákiai menekültekről készült kimutatás szerint a menekültek csupán 25%-a volt felnőtt férfi, míg 35%-a nő és 40%-a gyermek. Egy, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és a bolgár kormány által közösen készített jelentés adatai szerint az 1922–1923-ban Bulgáriába érkező örmény menekültek 18%-a volt férfi, 28%-a nő és 54%-a gyermek⁵¹³ – ezek az arányok is jól szemléltetik az örmény népirtás halálos áldozatainak nemi megoszlását: a szisztematikus, tömeges kivégzések áldozatai túlnyomó többségben férfiak voltak. A trákiai menekültek 25%-a kézműves, 30%-a földműves, 25%-a munkás (ouvrier) volt, 20%-a pedig kiskereskedelemmel foglalkozott.⁵¹⁴ A 20 ezer főt számláló bulgáriai örmény menekültek 45%-a alkalmi, illetve gyári munkaerőként, míg 55%-a mezőgazdasági, illetve kisipari munkásként tudott elhelyezkedni a balkáni országban.⁵¹⁵

Az örmény kérdés első világháborút követő nyugati recepcióját vizsgálva nem mehetünk el szó nélkül az orosz menekültek mellett, e két menekültcsoport története ugyanis megannyi szálon fonódott össze. Az alábbiakban megkísérlem új megvilágításba helyezni a

⁵⁰⁸ *Les réfugiés arméniens de Thrace*. ՀԱՄ Փոնդ 430/1/1314, 2362.

⁵⁰⁹ A korabeli görög diplomácia – nyilvánvaló okokból – ennél sokkal nagyobb léptékű menekülthullámról adott számot. Argüropulosz Periklész, Görögország követe a Népszövetség Tanácsának 29. ülésén 120 ezer örmény menekültről beszélt. Lásd: *Minutes. Armenian refugees*. Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. ՀԱՄ Փոնդ 430/1/1314. 2653. Elliot Grinnell Mears 1929-ben a görögországi örmény menekültek számát 30 ezer főben határozta meg. Vö.: Mears, Elliot Grinnell: *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford, 1929. 302. A jelen tanulmányban feltüntetett létszámok a nemzetközi szakirodalom által talán leginkább elfogadott adatokkal egyeznek. Lásd: *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. Szerk Clogg, Richard. London, 2002. 95.

⁵¹⁰ Ljapcsev, Andrej: [Ljapcsev bolgár külügyminiszter, későbbi miniszterelnök által a Menekültügyi Főbiztosságnak címzett levélben szereplő menekültügyi kimutatás] 1925. december 24. ИДИА 176/10/459. 39–43.

⁵¹¹ Vö.: Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. Oxford, 1934., Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali*. Firenze, 1929.

⁵¹² *Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925*. No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ИДИА КМФ 176/10/459. 69–96.

⁵¹³ *Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations*. ИДИА 24/891/3. 53.

⁵¹⁴ A kimutatás továbbá leszögezi: a nők többsége is munkaképes volt, számos tehetséges szőnyegkészítő és kézműiparos volt közöttük. Lásd: *Les réfugiés arméniens de Thrace* i. m.

⁵¹⁵ *Enquiry into the economic situation in Bulgaria* i. m. 53.

Kelet-Európát 1917 után előzőnlő orosz menekültek társadalmi összetételéről kialakult, hagyományosan torz képet is, amely már megnevezésében is téves és félrevezető „fehérgárdista emigráció” névvel illeti az orosz menekültek többszázezer fős tömegét.

Egy, a Nemzetek Szövetsége kezdeményezésére készített kimutatás szerint az orosz menekültek száma 1926-ban Finnország területén 14 314, Észtországban 19 000, Csehszlovákiában 30 000, Ausztriában 2465, Bulgáriában 28 340 fő volt.⁵¹⁶ A Nemzetek Szövetsége Egészségügyi Bizottsága által 1922-ben bemutatott jelentés tanúsága szerint a lengyel–orosz határon 1922. első napjaiban csaknem 150 ezer orosz menekült várt a lehetőségre, hogy folytathassa útját nyugati irányába (a Lengyelországban tartózkodó orosz menekültek létszáma azonban a későbbiekben – egyes adatok szerint – elérte a 200 ezer főt).⁵¹⁷ Andrej Mohola kimutatása alapján 1922-ben az orosz menekültek száma Lettországon kívül hozzávetőleg 16–17 ezer, Litvániában 4000, Romániában 35–40 ezer, Jugoszláviában 33 500, Görögországban 3000, Törökországban 30–35 ezer volt.⁵¹⁸

Az Egészségügyi Bizottság, élén Ludwik Rajchmannal, már 1922-ben felhívta a figyelmet az orosz menekültek katasztrofális egészségügyi állapotára – mint azt feljebb láthattuk, éppen e probléma megoldási kísérletei kapcsán kezdett kialakulni a nemzetközi menekültügyi intézményrendszer –, a lett, litván és lengyel határon mozgó orosz menekültek körében terjedő tífusz, kolera és egyéb járványok gyors terjedésében rejlő veszélyekre. Varsóban 1921 novemberében 143, decemberében 180 menekültet diagnosztizáltak tífusszal.⁵¹⁹

Bulgáriában 1921-ben érte el az újonnan érkező orosz menekültek létszáma a legmagasabb szintet – míg 1919-ben és 1920-ban összesen 8640 orosz menekült érkezett, addig 1921-ben csaknem 21 460 fő.⁵²⁰ Az orosz menekültek munkavállalási és tanulmányi kilátásai problémásnak bizonyultak az újonnan függetlenedő, háború sújtotta kelet-európai államokban.

⁵¹⁶ Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, КМФ 176/10/459. 39.

⁵¹⁷ *Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday. January 14th, 1922, at 9:30. a.m.* ՀԱՀ Fond 430/1/1237, 12983–12989.

⁵¹⁸ A teljes táblázatot lásd: Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Népszövetségben (1920-as évek). In: *Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Kiadványa* 12 (2004): 205–224. 36.

⁵¹⁹ Report of the Health Committee. Council /16th Session i. m. A Népszövetség Egészségügyi Szervezetének és Bizottságának munkájáról bővebben: Borowy, Iris: The League of Nations Health Organization: From European to Global Health Concerns? In: *International and Local Approaches to Health and Health Care*. Szerk. Andresen, Astri – Hubbard, William – Ryymin, Teemu. Bergen, 2010. 11–29. 11–29. A tífusz és a kolera járványok – amint arra Suslik Ádám felhívta figyelmem – már 1914 októberétől jelen voltak a térségben, a járványvédelem az Osztrák-Magyar Monarchiában a vonatok lezárását, a menekültek tudatos, csoportos utazását, s megfigyelőállomásokat felállítását eredményezte a belső határok mentén. Bővebben: *Magyarország közegészségügye az 1915-1918. években*. Különlenyomat. A m. kir. kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1924.

⁵²⁰ Enquiry into the economic situation in Bulgaria i. m. 49.

Bulgáriában telente hozzávetőleg 10 ezer, nyáron 4500 munkaképes, ám munkanélküli orosz menekültről adtak számot a hatóságok,⁵²¹ a menekültek közel felének volt állandó munkája 1925 júliusában, míg hozzávetőleg 6000 fő rendelkezett átmeneti, alkalmi munkával.⁵²² A munkavállaló és munkanélküli orosz menekültek aránya az egyes országokban nagyon eltérő lehetett – míg Svédországban a menekültek fele munkanélküli volt, addig Csehszlovákiában mindössze 12-15%-a.⁵²³ Bulgáriában mindösszesen 256 orosz menekült folytatta tanulmányait,⁵²⁴ Észtországban 1130, Finnországban 559, Csehszlovákiában 600, Ausztriában pedig mindösszesen 10 fő. Az orosz menekültek számára kiállított személyazonossági igazolványok (Nansen-útlevelek) száma Ausztriában 1030, Észtországban 17 209, Finnországban 800 volt, Lengyelországban csak az 1925. évben 4600 útlevelet állítottak ki.⁵²⁵

Az úgynevezett „fehér” vagy „fehérgárdista” orosz emigráció és az orosz menekültügy kapcsolatának vonatkozásában él egy hibás toposz a nemzetközi és a magyar szakirodalomban. Számtalan tanulmány a „fehér emigráció” (*l’émigration blanche*) alatt nem csupán azokat a tiszteket, nemesi származású birtokosokat és gazdag városi polgárokat érti, akik a polgárháború idején ideológiai és politikai meggyőződésük miatt, valamint az erőszaktól és a megtorlástól való félelmükben hagyták el hazájukat, s települtek a nyugati világba, hanem az 1917. évet követő orosz kényszermigráció egészét. Ezek az írások egybemossák őket a menekültek egyéb kategóriájával, egy egységes entitásként kezelve e valójában messzemenően sokrétű csoportot.⁵²⁶ E toposz nyomán került Tóth Judit monográfiájába is az európai orosz menekültek meghatározása: „arisztokraták, gyárosok, magas rangú állami alkalmazottak”.⁵²⁷

⁵²¹ [Kimutatás az orosz menekültekről] i. m. 39.

⁵²² Enquiry into the economic situation in Bulgaria i. m. 49.

⁵²³ Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 i. m. 72.

⁵²⁴ Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ИЦА КМФ 176/10/459. 39.

⁵²⁵ Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 i. m. 74–75.

⁵²⁶ Erre számtalan példát sorolhatnánk fel, nem csupán az Európába érkező orosz emigránsokat bemutató szakirodalomból, hanem akár a Kínába menekülő 25–50 ezer orosz menekült történetét feldolgozó művekből is. Az orosz menekülthullám történeti kutatásában megfi gyelhető bizonytalanságokra (háborús menekültek – politikai menekültek) hívja fel a fi gyelmet Irina Szabennyikova is, rámutatva arra, hogy a témát kutató történészek elsősorban az emigráció politikai és ideológiai vetületeit, az orosz emigránsok politikai és szellemi vezetőinek hagyatékát vizsgálják. Bár igaz Richard Pipes azon megállapítása, miszerint „Oroszország számára ez az exodus olyan tehetség-, tudás- és tapasztalatvesztést jelentett, amit lehetetlen számokban kifejezni” (Pipes, 1997. 390.), a menekültek túlnyomó többsége valójában paraszti, illetve munkásszármazású személy volt. Lásd: Sabennikova, Irina: Russian emigration in 1917–1939: Structure, geography, comparative analysis. *Social Sciences* 1 (2011): 35–63., Wang, Haochen: Citizens of No State: Daily Life of Shanghai White Russians, 1920s–1930s. *Primary Source* 1 (2013): 30–34.

⁵²⁷ Tóth Judit műve mindazonáltal az európai és magyar menekültügy és a menekültjog fejlődéstörténetének kiváló forrása. Lásd: Tóth Judit: *Státuszjogok*. Bp., 2004. 231. Halász Iván Tóth Judittal ellentétben már egy „sokrétű” orosz emigrációról beszél, azonban ő is hangsúlyozza, hogy tagjai között „a bolsevizmus elől menekülő arisztokrata és polgári családok egyes tagjai, a fehér hadseregek tisztjei, kozákok, katonák és civilek” voltak. Tanulmánya a hercegek, arisztokraták, tábornokok, monarchista „ellenforradalmárok” története. Vö.: Halász Iván:

Téves ez a kép, mivel az orosz menekültek túlnyomó többsége egyszerű földműves, munkás- és/vagy paraszti származású személy volt, miként a kelet-európai államok által befogadott orosz menekültekről készült statisztikák mutatják. Finnországban egy 1926-ban végzett felmérés szerint a vizsgált 10 829 orosz menekült túlnyomó többsége, 6749 személy (62,3%) mezőgazdasági vagy ipari munkás volt, 9,6%, 1036 fő volt kereskedő s csupán 582 személy (5,4%) volt szellemi szabadfoglalkozású.⁵²⁸ Bulgáriában 1925-ben a 14 471 orosz menekült 64%-a (9250 személy) volt ipari, illetve mezőgazdasági munkás, s csupán 371 fő tartozott a szorosabb értelemben vett „értelmiségi” kategóriájába: 100 orvos, 65 mérnök, 170 tanár, 16 professzor és 20 pap, akik a menekültek 2,6%-át tették ki.⁶⁵ Hasonló foglalkozás- és képzettségbeli megoszlást, társadalmi rétegződést mutatnak a magyar források is, ezekből kiderül, hogy hazánk orosz ajkú lakosságának mindössze 3,3%-a volt értelmiségi az 1928. évben.

A Magyarországon élő orosz menekültek számát általában 4000–5000 főre teszi a hazai és a nemzetközi szakirodalom. Halász Iván egy orosz nyelvű szekunder forrásra hivatkozva 5045 főben adja meg a menekültek létszámát 1930-ban, ám kijelenti, hogy a „korabeli becslések is körülbelül 3000–4000 oroszral számolnak a két világháború között”.⁵²⁹ Árnyalja a képet a magyar királyi belügyminisztérium VII. osztálya által 1928 májusában készült, a „Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról” című kimutatás, amely nem csupán az orosz menekültek számáról, de társadalmi összetételéről is részletes adatokkal szolgál. A dokumentum szerint a Magyarországon tartózkodó oroszok összlétszáma – mindenkit, a családtagokat és gyermekeket is beleszámítva – 4764 fő. Az „önálló személyek családtagok nélkül” mindössze 2552 főt tettek ki. 887 házastársat említ a statisztika, közülük csupán 128 volt orosz, 759 fő magyar származású. A családokban 1325 gyermek élt, akiknek hozzávetőleg 85%-a orosz–magyar vegyes házasságból született, összesen 1160-an voltak magyarországi születésűek és csupán 165-an születtek Oroszországban. A 2552 fő azonban nem volt mind menekült. 285 személy a háború előtt érkezett Magyarországra, mint „szovjetházás” 112 fő költözött házastársával, 1696 fő hadifogolyként érkezett hazánkba, és csupán 459 fő tartozott a szűkebb értelemben vett menekült kategóriába.⁵³⁰

Az orosz fehér emigránsok és Magyarország az 1920-as évek elején. In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk. Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 9–33.

⁵²⁸ Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 i. m. 72.

⁵²⁹ Halász Iván: *Az orosz fehér emigránsok* i. m. 26.

⁵³⁰ *Kimutatás a Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról*. A m. kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, 1928. május 29. MNL OL K107 43/2/b/1. 52. csomó

A Magyarországon élő oroszok társadalmi viszonyairól alkotott képet is nagymértékben árnyalja a kimutatás. Foglalkozását tekintve 765 munkás, 690 földműves, 595 iparos, 206 magánzó, 83 értelmiségi, 52 kereskedő, 161 egyéb. Bár a magyarországi orosz közösség központja valóban Budapesten volt (iskolák, templomok, társadalmi elit), a szakirodalom mégis megalapozatlanul nagy hangsúlyt helyez a magyar főváros és az orosz elit szerepére az orosz közösség tekintetében. Míg 1928-ban 960 orosz tartózkodott Budapesten, vidéken 1592, mely utóbbiak közül 1110-en falvakban, 482-en városokban. Így tehát kijelenthető, hogy a magyarországi orosz emigrációnak csupán egy kis szelete volt része a „fehérgárdista” cári „nómenklatúrának” és arisztokrata társadalomnak, többségük paraszti vagy munkásszármazású hadifogoly, vagy a háborúk, üldöztetések és éhínségek elől menekülő személy volt, ráadásul több mint egytizedük a háborút megelőzően érkezett Magyarországra. A részletekbe bocsátkozó kimutatás forrásértékének kétségbevonását nem tartom megalapozottnak, mégis feloldhatatlan ellentmondásba ütközőnek tűnik a kimutatás azon pontja, amely mindösszesen 459 főt sorol a menekültek kategóriájába, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a magyar hatóságok 1936 szeptemberéig 3935 személyazonossági igazolványt állítottak ki orosz menekültek részére.⁵³¹

A két világháború között Magyarországon tartózkodó örmények számát illetően az 1936. évi kimutatás 33 főről tesz említést, mindazonáltal számuk valószínűleg több volt. Eghia Hovhanessian örmény menekült visszaemlékezése szerint az Oszmán Birodalomból érkező örmény menekültek száma Budapesten 1922-ben 80-90 körül mozgott, míg 1934-ben az Erdélyből betelepülő örményekkel együtt a fővárosban hozzávetőleg kétezren, az ország teljes területén pedig ötezren éltek.⁵³² A két világháború között az örmény származású menekültek Budapesten elsősorban szőnyegkereskedelemből és szőnyegek restaurálásából éltek, amit Budapest belvárosában található boltjaikban végeztek a Ferenciek terén, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régiposta utcában és az Eskü téren. Egyikük, Rsduni Hrant Szerkisz a Magyar Nemzeti Múzeum antik szőnyegeinek restaurátorává is vált.⁵³³

VII.b. Az örmény kérdés lebontása és az armenofília új narratívája

⁵³¹ Kimutatás a Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról, i. m.

⁵³² Hovhanessian, Eghia: *Armenia népe*. Gödöllő, 1934. 276.

⁵³³ További részletek: Avanesian Alex: Krumplicukor. Avetis Tarpinian története. In: *Diaszpóra 21 2* (2003): 6–9., Avanesian–Szám, 2010. 154.; Avedikian Viktória – Dzsojtjanné Krajcsir Pirokska: *Magyarországi örmények*. Bp., 1998.; Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés* i. m.

A Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén lezárult az örmény kérdés armenofil narratívája, a nyugati világ, a szövetségesek képviselői a további Közgyűléseken már nem azonosultak olyan nyíltan az „örmény faj” „nyugati civilizációs értékeivel” mint korábban, a néhai Oszmán Birodalom területén kialakítandó, független örmény köztársaság felállításának ügye elvesztette támogatottságát és megszűnt a napi politikai diskurzus része lenni. A Nemzetek Szövetsége különböző testületei ezentúl nem tettek tanúbizonyságot az örmény kérdés sürgető természetéről és jelentősége mellett.

Az egyik utolsó kísérlet az örmény kérdés felkarolására az 1921 februárjában és márciusában összeült Londoni Konferencián volt példa, amelynek pusztán létrejöttét is a Nemzetek Szövetsége válságára, az első Közgyűlés kudarcaira vezethetjük vissza, hiszen világossá vált: a világháborút lezáró békerendszer, különösen a sèvres-i békeszerződés, korántsem olyan sziklaszilárd, amint azt a szövetségesek remélték. A tanácskozás záróokmánya már ekkor egy nagy lépést tett hátra a Sèvres-ben sikerre vitt örménypárti programtól, s pusztán arra szorítkozott, hogy „elismerik az örmények jogát egy nemzeti otthonhoz a Ázsiai Törökország keleti határainak közelében”.⁵³⁴ A szövetségesek tehát de facto már ekkor feladták az örmény kérdés gerincét, egy független Örmény Köztársaság felállítását az egykori Oszmán Birodalom örmény vilajeteinek területén.

A Londoni Konferencia és az 1923. évi lausanne-i békeszerződések között eltelt, az örmény kérdés tekintetében kritikus időszakban (amely egybeesik az ún. török függetlenségi háború kibontakozásának időszakával) az örmény államiság kérdése a teljes európai diplomácia kínos és érzékeny pontja volt, igyekeztek kerülni a téma nyílt megvitatását, s erről hallgatólagos egyetértés uralkodott a külügyi testületekben. Amikor 1921 végén, egy felállítandó budapesti, tiszteletbeli örmény konzulátus kapcsán Bánffy Miklós külügyminiszter érdeklődött a magyar külképviseleteken, hogy az örmény állam milyen státuszt élvez az európai országokban, a válaszlevelekből a nyugati hatalmak az örmény kérdéstől való erőteljes elhatárolódását olvashatjuk ki. Különösen igaz volt ez Franciaországra és Olaszországra, holott Japán és az Egyesült Királyság mellett épp e két állam volt a sèvres-i békeszerződést aláíró, tehát a független Örmény Köztársaság létezését hivatalosan is elismerő két európai nagyhatalom.

Praznovszky Iván párizsi nagykövet arról számolt be, hogy a francia fővárosban „Örményország [...] Létezését ugyan tudomásul veszik, de formailag elismerve annál kevésbé van, mert hiszen kormányzati viszonyai rendezetlenek. A tényleg uralkodó bolsevista kormánnyal nexust nem tartanak fenn, más nemzeti kormányféle pedig hatalommal nem bírván,

⁵³⁴ Idézi: Demirci, Sevtap: From Serves to Lausanne i. m. 79.

elismerésének semmiféle gyakorlati értéke nem lenne. Ebből kifolyólag Örményországnak sem diplomáciai képviselője, sem konzuli hatáskörrel felruházott hivatalai Franciaország területén nincsenek.”⁵³⁵

Gróf Nemes Albert római magyar követ is hasonló állapotokról adott számot. Az olasz kormány ugyanis bár „Örményországot mint független államot de jure elismerte, mindeközben elkerülte azt, hogy az itteni működő örmény diplomáciai képviselőt mint követet ismerje el s nevezettnek azt a kérését, hogy megbízólevelét az olasz királynak árnyújtsa, ezidáig visszautasította. Az örmény képviselő itteni állása ennek következtében csak »de facto« jellegű.” 1922 januárjára datált levelében mindazonáltal megjegyezte, hogy véleménye szerint Róma mindezt csupán azért teszi, mert a római örmény külképviselet felállítása egy örményországi olasz diplomáciai misszió létesítésére kényszerítené az olasz kormányt, márpedig „a hangulat a Camarában inkább az olasz missziók csökkentése mint emelése mellett van.”⁵³⁶ A követ megjegyzését csupán az örményországi állapotok kimerítő ismeretének hiányával magyarázhatjuk, hiszen a külügyi kiadásokkal kapcsolatos kamarai ellenérzések nyilván nem jelenthettek nagyobb akadályt annál a körülménynél, mint az olasz-szovjet diplomáciai kapcsolatok teljes hiánya, hiszen Sztálin Szovjetuniója és Mussolini Olaszországa egészen 1924-ig nem ismerte el egymás de jure létezését.

Az első világháborút lezáró békerendszer keretei közé kényszerített német diplomácia sem képezett kivételt e sorban. A berlini magyar királyi követség tájékoztatása szerint „a német kormány a jelenlegi bolsevista örmény kormánnyal semmiféle hivatalos kapcsolatban nem áll. Ezen Örményországnak sem akkreditált sem de facto képviselője Németországban nincsen. A német hivatalos felfogás is számolni látszik azon körülménnyel, hogy a sèvres-i békeszerződés idővel változást fog szenvedni, mely Örményország önállóságát is érinthetné.”⁵³⁷

Az örmény kérdés mindazonáltal nem csupán nemzetközi jogi zsákutcát jelentett az európai hatalmak számára. A világháborút lezáró békerendszer kudarcát, a Nyugat gyarmati hegemoniájának potenciális bukását hirdette, ezért kikerült a nyugati orientalizmus látóköréből. Amint a keleti kérdés széthullása után a huszadik század második évtizedében az örmény kérdés maradt hátra az európai koncert porondján (lásd Dadrian feljebb idézett gondolatait), az 1920-as években úgy hullott darabjaira az örmény kérdés és hagyta maga után az örmény menekültek ellátásának humanitárius programját. E diskurzus azonban már nem hordozta magán az örmény

⁵³⁵ 4/pol. [Praznovszky Iván levele Bánffy Miklósnak] Párizs, 1922. február 25. MNL OL K 62 12. csomó.

⁵³⁶ 2/pol. szám. *Az olasz kormány álláspontja Örményországgal szemben.* Róma, 1922. január 4. MNL OL K 62 12. csomó.

⁵³⁷ 3236/1921. *Örmény tiszteletbeli konzulátus felállítása Budapesten.* Berlin, 1922. január 17. MNL OL K 62 12. csomó.

kérdés armenofil narratívájának orientalista köntösét, szürke, prózai színezetet öltött, mentes volt az első Közgyűlésen megismert emelkedett-pátoszi hangnemtől.

Mint már említettem, az első Közgyűlést követően a szövetségesek éveken át kényes távolságot tartottak az örmény kérdés nyílt megvitatásától. (Kivételt jelentett ezalól a Talát pasa berlini kivégzését övező sajtószenzáció és a fel-fellángoló örmény agitációs tevékenységek nyilvánossága.) Ahogy a kemalisták sorra nyerték a kulcsfontosságú ütközeteket és egyre nagyobb területet vontak ellenőrzésük alá Anatóliában, a szövetségeseknek úgy vált egyre világosabbá az örmény kérdés teljes kudarca. A lausanne-i béketárgyaláson bár szóhoz jutottak az Örmény Nemzeti Delegáció küldöttei, az örmény állam bárminemű területi követeléseit az ankarai delegáció lesöpörte az asztalról még akkor is, ha Lord George Curzon brit követ szóbeli támogatását élvezték. A lausanne-i békeszerződés végül elismerte a kisázsiai status quo-t: a független Törökország felvirágzását az Oszmán Birodalom hamvain és jogigényét a bolsevikokkal megosztott keleti határvonalra. Az oszmán örmények támogatása pusztán a szerződés kisebbségvédelmi passzusaiban érhető tetten, ám ezek súlytalansága mellett épp a magyar történelemkönyvek tehetnek tanúbizonyságot.⁵³⁸

Ellenkezőképpen járt el a szovjet kormány, igyekezett minden lehetőséget megragadni arra, hogy a Nemzetek Szövetsége kudarcának hírére vigye. Georgij Csicserin külügyi népbiztos 1923 januárjában kijelentette: a lausanne-i „békekonferenciára az örmény kérdésben is csütörtököt mondott. Az orosz delegáció vezetője értesítette az örmény küldöttséget, hogy a moszkvai szovjet-kormány hajlandó hazát adni az örmény földönfutóknak.”⁵³⁹ A történelem iróniája, hogy az örmények Szovjetunióba való tömeges letelepedését Moszkva és a Nemzetek Szövetsége közösen vezényelte le – lásd a VII. d. alfejezetet.

A lausanne-i békeszerződést 1923 júliusában írták alá, és ezzel a kör bezárult. Az 1923 szeptemberében összeülő harmadik Közgyűlésen a szövetségesek delegátusai kínos percekkel éltek át, amikor az örmény kérdés napirendi pontjára tértek, miután a kérdéssel kapcsolatos jelentéstételre felkért Hatodik Bizottság ismertette meglátásait. Ahogy azt Mark Toufayan is megfogalmazta, a Bizottság jelentését előterjesztő Giuseppe Motta svájci küldött, akit a Szövetség azzal az „ambiciózus megbízással látott el, hogy egy »végső megoldást« találjon az »Örmény Kérdésre«, megriadt a Közgyűlés által szavazásra bocsátandó határozat erőtlenné megfogalmazásától, hiszen az pusztán arra kérte volna a Tanácsot, hogy »tegyen meg minden lépést, amelyet hasznosnak gondol e cél [ti. az Örmény Nemzeti Otthon megteremtése -KPP]

⁵³⁸ Bővebben: Demirci, Sevtap: From Serves to Lausanne i. m.

⁵³⁹ Csicserin Oroszországba hívja a hazátlan örményeket. [N. n.] *Bácsmezei Napló* 1923. január 30. 4.

érdekében«.“⁵⁴⁰ Lord Robert Cecil csupán annyival erősítette az Közgyűlés örménypárti szellemiségét, hogy megjegyezte: „valamit” tenni kell „a humanitarizmus alapjain, hogy biztosítsuk az Örmény nép maradványainak jogait és életét.”⁵⁴¹ Itt érhetjük tetten azt az átalakulást, amelyet a szövetségesek már az első Közgyűlésen megkezdtek, s végül a lausanne-i békeszerződéssel megpecsételtek: az örmény kérdés armenofil narratívája, abban a formában, amelyben addig létezett az antantországok napi szintű politikai diskurzusában, megszűnt létezni, s átalakult egy szigorúan a humanitarizmusra szorító, elsősorban menekültügyi diskurzussá, s végső soron, közvetett módon, a nemzetközi menekültügy kibontakozásához vezetett.

A Közgyűlés még éveken át élt az „Örmény Nemzeti Otthon”, mint kívánt politikai és erkölcsi cél kifejezésével, ez idővel csupán egy berögzül szófordulattá, plasztikus formaisággá változott. Az 1924 szeptemberében összeült ötödik Közgyűlésen, például, amikor az Európában vesztglő örmény menekültek áttelepítéséről (transfer) hoztak határozatot a képviselők, a dokumentumnak a következő címet adták: *Az Örmény Menekültek Áttelepítése a Kaukázusba és egy Örmény Nemzeti Otthon Felállítása a Régióban*. Maga a határozat azonban a menekültek deportálásának lehetőségei körül bontakozott ki, s pusztán mellékesen jegyezte meg: „amíg egy Örmény nemzeti otthon felállítása nem lehetséges, addig minden lehetséges kapacitást biztosítani kell a menekültek számára”.⁵⁴²

Az ezt követő években a Közgyűlés és a Tanács termeiben az armenofília bármi nyomára pusztán az örmény menekültekkel kapcsolatos törekvésekben lelhetünk, mindezekről bővebben a következő, VII. c. alfejezetben írok. Az örmény kérdés kudarcára, a szövetségesek kötelezettségeire és be nem váltott ígéreteire, az örmények elárulására ezentúl csak alkalomadták hívták fel a képviselők figyelmét, amelynek hálátlan szerepét rendre Fridtjof Nansen menekültügyi főbiztos vállalta magára. 1927-ben a Tanács 45. ülésén kért szót magának, hogy kijelentette: itt az ideje, hogy a Tanács végleg elhatározza magát az örmény kérdéssel kapcsolatban. Érveit a következőkben tolmácsolta a tanácsülés jegyzőkönyve:

„Néhány évvel ezelőtt a Szövetség elhatározta, hogy tesz valamit az örmény menekültekért. Időről időre újabb és újabb javaslatok kerültek az asztalra, de most eljött az idő [...] hogy a

⁵⁴⁰ Toufayan, Mark: Empathy, humanity i. m. 172.

⁵⁴¹ Toufayan, Mark: Empathy, humanity i. m. 172.

⁵⁴² *Transfer of Armenian Refugees to the Caucasus and Creation of an Armenian National Home in that Region. Resolution adopted by the Assembly at its Meeting Held on Thursday, September 25th, 1924 (Morning)*. A.112.1924.VII. MNL OL K 78 XIII.-7-8. 43. csomó.

Tanács végleg eldöntse, a kérdést elveti vagy egy utolsó, elkeseredett kísérletet tesz a menekültek megsegítése érdekében.”

„Az igazságnak tökéletesen megfelelne, ha azt állítanánk, hogy nincs oly nép, mely annyit szenvedett volna az elmúlt időszakban, különösen a Nagy Háború alatt, mint az örmény nép. Felesleges emlékeztetnek a Tanácsot arra, hogy e népet részben megsemmisítették, hogy éhínségeket, vérengzéseket és a gyötrelmek minden lehetséges formáját szenvedték el, s hogy a Szövetséges Hatalmak megígérték az örmény népnek, hogy harcolni fognak értük és egy saját hazát, függetlenséget és szabadságot szolgáltatnak nekik. [...] 1920-ban egy határozatot fogadott el a Nemzetek Szövetsége Közgyűlése, amely arra buzdította a Legfelsőbb Tanácsot, hogy teremtsen egy nemzeti otthont az örmények számára. Hasonló határozatokat 1921-ben és 1922-ben is egyhangúlag fogadott el a Közgyűlés, felkérve a Tanácsot, hogy tegye meg a szükséges lépéseket.”

„A Lausanne-i Békekonferencián egy ebben a szellemisségben született javaslat született, miszerint az örmények számára nemzeti otthon biztosítatnék, ez azonban erős ellenállásba ütközött. Egy újabb, jóval finomabb formába öntött javaslatot is előterjesztettek, mely annak lehetőségét járta körbe, hogy az örmény népnek egy bizonyos terület biztosítsák, ahol békében és szabadon tudnának élni. Ezt a javaslatot is ellenezték. Ez volt az utolsó kísérlet, hiszen a lausanne-i békeszerződés nem említette a kérdést. Számtalanszor ígértek támogatást az örményeknek, Európa Hatalmai felkeltették bennük a reményt, ám mindezen ígéretek egyikét sem teljesítették. Úgy tűnhet hát, hogy az örmények joggal panaszolhatják: gyötrelmeik és szenvedéseik enyhítésének hamis reményét keltette bennük a Szövetség.”

„Végezetül a Szövetség megvitatta az örmény menekültek támogatása lehetőségének kérdését, akik akkoriban nagy számban szóródtak szét a világ minden táján, s elsősorban Kis-Ázsiából érkeztek.”⁵⁴³

Nansen végül emlékeztetett: az örmény menekültek támogatása sem teljesült abban a formában, amiben azt a menekültügyi főbiztosság elképzelte. Erről, vagyis a korai nemzetközi menekültügy átpolitizáltságáról, kizárólagosságáról, s talán legsúlyosabb árnyoldaláról, az örmény menekültek deportálásáról szól dolgozatom törzsanyagának soron következő két alfejezete.

⁵⁴³ *Settlement of Armenian Refugees. Extract from the Minutes of the Sixth Meeting and the 45th Session of the Council, held at Geneva on June 16th at 11 a.m.* [Eredeti iktatási szám: C.L.101.1927.IV. Annex.] MNL OL K 78 XIII. 7-8. 43. csomó. 1161/1927 26-35.

VII.c. A nemzetközi menedékjog kiépülése és a menekültügy kizárólagossága⁵⁴⁴

Amint arra feljebb (VI. a. fejezet) már rávilágítottam, a Nemzetek Szövetsége emberbaráti tevékenysége már első Közgyűlésén is szigorú tematizáltságot mutatott, s erre Perzsia képviselőjében Zoka ed-Doule is rávilágított: „[h]a a Szövetség csak Örményországról fog beszélni, az emberek azt fogják hinni, hogy csak Örményország érdekli.”⁵⁴⁵ A diplomata kritikája halmozottan igaz volt a Nemzetek Szövetsége működésének első évtizedében kiépített, kezdetleges menekültügyi politikájára, menekültügyi jog- és intézményrendszerére, az ugyanis kizárólag két etnikai csoportra vonatkozott, a Nemzetek Szövetsége által felállított két ellenségkép, a „kemalista” Törökország és a bolsevik Oroszország területéről menekülő, az európai politikai diskurzus kulcsszereplőként megismert két kényszermigrációs csoportra: az orosz és örmény menekültekre.

A menedékjog univerzálissá tételére, vagyis bármely, otthonát elhagyni kényszerülő személyre való alkalmazhatóságára egészen 1967-ig kellett várni, ám az örményeket és oroszokat megillető, szerény menedékjogok más etnikai csoportokra való átruházását is hosszas viták előzték meg a Nemzetek Szövetsége Tanácsában. Amikor végül 1928-ban a képviselők kötélnék álltak és első ízben döntöttek a menedékjog kiterjesztése mellett, akkor is csupán az egyéb törökországi menekültcsoportokat, az asszír, káldeus-asszír és úgynevezett „asszimilált” szár és kurd menekülteket vettek a menedékjog védőhálója alá.⁵⁴⁶ Bár 1923 szeptemberében a görög menekültek ügye is a Nemzetek Szövetsége asztalára került, ekkor pusztán a lausanne-i békeszerződésben előírt lakosságcsere anyagi vonatkozásait szabályozták egy nemzetközi szerződés formájában — tegyük hozzá, ez is beleesik a volt Oszmán Birodalom területét érintő kényszermigrációk kalapjába.⁵⁴⁷

A nemzetközi menekültügy intézményesítésének igénye első ízben a Nemzetközi Vöröskereszt Tanács 10. Nemzetközi Konferenciáján, 1921-ben merült fel Genfben. A konferencia elsősorban az orosz polgárháború áldozataival és segélyezésükkel foglalkozott, s

⁵⁴⁴ Dolgozatom VII.c. számú alfejezetének főbb megállapításai már megjelentek egy korábbi tanulmányomban is: Kránitz Péter Pál: Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig. A humanitárius politika korlátai a két világháború között, különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra. *Századok* 1 (2018): 61–84.

⁵⁴⁵ Bár cinikussága egy valóban sürgető és humanitárius katasztrófával fenyegető probléma megoldását célzó kezdeményezés kárára volt, hozzászólását több képviselőtársa is tapssal jutalmazta. Lásd: Provisional Verbatim Record, 24th Plenary Meeting i. m. 154.

⁵⁴⁶ Additional Protocol to the Provisional Arrangement and to the Convention (signed at Geneva on July 4th, and February 10th, 1938), respectively, concerning the Status of Refugees coming from Germany. *League of Nations — Treaty Series* Vol. CXCVIII No. 4634. 141.

⁵⁴⁷ Lásd: Additional Act to the Protocol of September 29, 1923, relating to the Settlement of Greek Refugees, signed at Geneva, September 19, 1924. *League of Nations — Treaty Series* Vol. XXX, no. 776. 413.

jegyzékben kérte a Nemzetek Szövetsége Tanácsától a menekültek ügyének napirendre vételét, és egy, a menekültek ügyével foglalkozó Főbiztos kinevezését. A Tanács 1921 júniusában tárgyalta meg a dolgot, s felkérte a Nemzetek Szövetsége Titkárságát az Orosz Menekültek Főbiztossága felállítására és egy főbiztos kinevezésére. A címet végül a norvég Fridtjof Nansenre ruházták, aki 1921. szeptember 1-én foglalta el főbiztosi hivatalát.⁵⁴⁸ Tehát az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának elődje, a nemzetközi menekültügyi intézményrendszer első szervezete még kizárólag a bolsevik diktatúra elől Európába menekülő orosz menekültek megsegítését tűzte zászlajára.

1921. augusztus 15-16. között Genfben az orosz polgárháború áldozatainak és menekültjeinek segélyezésére szervezett első nemzetközi konferencián még a „menekültprobléma” megoldását pusztán a repatriációban, a menekültek származási országukba való visszatelepítésében látták,⁵⁴⁹ mely hozzáállás az elkövetkezendő évtized során dominálta a Nemzetek Szövetsége menekültügyi diskurzusát. A Kelet-Európa határain feltorlódott orosz menekültek százezreinek repatriációja azonban ekkor még lehetetlen volt, a rögtönzött menekülttáborokban rohamosan terjedtek a járványok, jogi státuszuk teljesen rendezetlen volt — erre az akkut helyzetre adott ad hoc válaszként ült össze 1922 júliusában az Orosz Menekültek Személyazonossági Igazolványáról Szóló Kormányközi Konferencia Genfben, amelynek záró aktusaként július 5-én aláírták (1928-ig bezárólag összesen 52 állam-kormány) az első nemzetközi menedéjogi szerződést, bevezetve az orosz menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok, az úgynevezett Nansen-útlevél intézményét. A konferencia záróokmánya úgy fogalmazott: „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, [...] igencsak ismeretlen volt korábban”⁵⁵⁰ — ezzel legitimálva visszamenőlegesen is a nemzetközi jog menekülteket érintő rendelkezéseinek teljes hiányát.

A megegyezés nem határozta meg az (oroszi) menekült fogalmát, jogi státusát nem rendezte. Az igazolványok kiállítására (a konferencia és a megállapodás javaslata alapján) általában be- és átutazási engedély iktatásával is együtt járt, sőt, sok esetben utazási kedvezményrel (például Magyarországon is), így a menekült könnyebben, az esetleg fennálló útlevélkényszert megkerülve folytathatta (kényszer)migrációs folyamatait, és nem, vagy legalábbis kevésbé volt kitéve a fizikai épségét, szabadságát és emberi méltóságát potenciálisan

⁵⁴⁸ További információkért lásd: Simpson, John Hope: *The Refugee Problem*. London, 1939. Fridtjof Nansen életéről és menekültügyi tevékenységéről lásd: Huntford, Roland: *Nansen: The Explorer as Hero*. London, 1997. vm. Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History*. Oslo, 1961.

⁵⁴⁹ Barnett, Laura: Global Governance and the Evolution of the International Refugee Regime. *International Journal of Refugee Law* 2–3 [14] (2002): 238–262.

⁵⁵⁰ *Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees*. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922. MNL OL K 84 79. cs.

fenyegető visszatoloncolás veszélyének. Az igazolványokat két példányban, két nyelven – francia és a helyi nyelven – kellett kibocsájtani, megjelölve a menekült személyes adatait, külső ismertető jegyeit.

E szűkre szabott, kezdetleges menekültstátusz ekkor még kizárólag az orosz menekültekre vonatkozott, ám maga Fridtjof Nansen kezdeményezésére hamarosan az örményekre is kiterjesztették. Az erről szóló szerződéstervezetet 1923. szeptember 28-án tárta a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé a főbiztos, amelyben a személyazonossági igazolványok már egy egészen pontos meghatározásával élt. A tervezet alapján az igazolványok nem állhattak ellentétben a kibocsátó állam jogszabályaival; nem jogosítják fel a menekültet a kibocsájtó államba való, továbbvándorlását követő visszatérésre; mindazonáltal ajánlotta, hogy az igazolványt vízum (Travel Visa) kibocsájtása mellett iktassák be a szerződő államok.⁵⁵¹ A menekültstátusz örmények menekültek részére történő kiterjesztése végül az 1924. május 31-én, Genfben összeült menekültügyi konferencián történt meg, az erről szóló egyezményt 34, majd 1929-ig bezárólag további öt állam írta alá.⁵⁵²

A menekültek fogalmi meghatározására azonban egészen 1926-ig kellett várni. A Genfben összeült újabb menekültügyi konferencián, május 12-én aláírt egyezmény az alábbiakban szabta meg a menekültek fogalmát:

„Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.

Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Török Köztársaság Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.”⁵⁵³

A fenti meghatározás a mai legáldefiníciók értelmében nem menekülteket, hanem pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó kvázihontalan személyeket körvonalaz, igen pontatlanul. Ha

⁵⁵¹ *Plan for the issue of a certificate of Identity to Armenian Refugees. Submitted for the Consideration of interested governments by Dr. Nansen, High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on September 28th, 1923.* MNL OL K78 XIII-7. 43. csomó. [Eredeti iktatási szám: C.L.173.1924.CXIII. ANNEX I. (C.L.72 (a).1924)]

⁵⁵² *Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly.* Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII. MNL OL K 78 XIII-8. 43. csomó.

⁵⁵³ *Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926.* *League of Nations — Treaty Series* Vol. LXXXIX, No. 2004.

összevetjük e fenti meghatározást az 1951. évi, máig hatályos menekültügyi egyezmény⁵⁵⁴ és a hontalan személyek jogállásáról szóló, 1954. évi egyezmény⁵⁵⁵ meghatározásaival, megállapítható, hogy mai terminusaink alapján a Nemzetek Szövetsége valójában orosz és örmény hontalanokat határozott meg menekültekként, mindannak ellenére, hogy nem minden orosz és örmény menekült volt hontalan, és nem minden orosz és örmény hontalan volt menekült. (Megjegyzendő, hogy bár a hontalanság és a menekültlét az esetek többségében máig egybeesik, korunk nemzetközi és nemzeti humanitárius- és státuszjog-rendszereinek többsége nem adott még megfelelő választ e két, különböző problémával küszködő csoport eltérő jogi státuszának és ellátásának pontosabb körvonalazhatóságának kérdésére.)⁵⁵⁶

Az 1926. évi egyezmény továbbá meghatározta a Nemzetek Szövetsége legfőbb menekültügyi célkitűzéseit: „1) Az orosz és örmény menekültek részére kibocsájtandó személyazonossági igazolványok rendszerének szabályozása; 2) Az orosz és örmény menekültek számának és helyzetének konkrét meghatározása; 3) A menekültek utazásának és letelepülésének megkönnyítését szolgáló segélyezési alap létrehozása.”⁵⁵⁷ Ezen a ponton a nemzetközi menekültügy kilépett az eddigi, pusztán a menekültek utazására összpontosító medréről és az integrációt célzó segélyezés szándéka is megfogalmazódott.

Az egyezmény immár ajánlotta az igazolványokat kibocsájtó államoknak a visszatérési vízum menekültek részére történő, valamint a be-, át- és kiutazási vízumok ingyenes iktatását, mindazonáltal egy kölcsönalap felállítását is javasolta, amelyet a menekültek által az igazolványok kiállításának fejében igényelt, igazolványonkénti öt svájci frank értékű hozzájárulásból kívántak létrehozni.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ „...a menekült fogalma alkalmazandó minden olyan személyre, aki [...] faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni; vagy aki állampolgársággal nem rendelkezik és korábbi szokásos tartózkodási helyén kívül tartózkodva ilyen események következtében nem tud, vagy az üldözéstől való félelmében nem akar oda visszatérni.” Lásd: A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi genfi Egyezményt és az ahhoz tartozó 1967. évi New York-i Jegyzőkönyvet kihirdető 1989. évi 15. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny* 60 (1989): 1034–1045.

⁵⁵⁵ Az Egyezmény ugyanis a hontalan személyt úgy határozza meg, mint „akit egy állam sem tart saját joga alapján állampolgárának.” Lásd: 2002. évi II. törvény az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében New Yorkban, 1954. szeptember 28-án létrejött, a Hontalan Személyek Jogállásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről. Elérhető: <http://www.unhcrcentraleurope.org/hu/pdf/informacioforrasok/jogi-dokumentumok/nemzetkozimenekultjog/a-hontalanok-helyzeterere-vonatkozo-1954-evi-ensz-egyezmény.html> [letöltés ideje: 2016. október 5.]

⁵⁵⁶ Fullerton, Maryellen: The Intersection of Statelessness and Refugee Protection in US Asylum Policy. *Journal on Migration and Human Security* 3 (2014): 144–164

⁵⁵⁷ Russian, Armenian, Assyrian, i. m.

⁵⁵⁸ Az öt aranyfranknyi támogatást „a magyarországi orosz menekültek helyzetére való tekintettel” Baranyai Zoltán, magyar királyi konzul a konferencián felszólalásai során több ízben is megvalósíthatatlannak minősítette. A magyar diplomácia ezen álláspontját számos esetben, a későbbi évek során is kifejezésre juttatta, így 1928 márciusában is: „a Magyarországon tartózkodó orosz és örmény menekültek mindannyira vagyontalanok s nagyrészüket maga is segélyre szoruló, úgy hogy tőlük egy létesítendő alap céljára 5-5 franknak a bekívánása

Mindezek azonban csupán ajánlások voltak, kötelező erővel nem bírtak. Az egyetlen nemzetközi „menekültjog” az ötvenkét állam által elismert személyazonossági igazolvány birtoklása volt, amely pusztán az orosz és örmény menekülteket illette meg. Az első valós, nemzetközileg elismert menekült-státuszjogokat előírányzó kormányközi egyezmény (*Orosz és Örmény Menekültek Jogi Státusára vonatkozó Egyezmény*) aláírására 1928. június 30-án került sor. Az egyezmény értelmében a szerződő felek „megegyeznek abban, hogy az orosz és örmény menekültek jogi státusának körültekintőbb definiálása szükséges,” így támogatják, hogy a Menekültügyi Főbiztosság képviselői által a lehető legtöbb államban a menekülteket érintő legfőbb státuszjogok biztosítását előmozdítsa. A főbiztosság képviselőinek közbenjárását azzal indokolták, hogy „az illetén szolgáltatások nem tartoznak a nemzeti hatóságok kizárólagos kompetenciái közé.” A menekültek jogi státusának rendezési folyamatában elsődleges fontosságúként a menekültek polgári jogainak, családi állapotának (származási országukban iktatott iratok alapján) és aláírásának (valamint származási országukból származó okirataik másolatainak és azok helyi nyelvű fordításainak) igazolása, valamint a „származási országuk korábbi törvényeivel való konformitás, érvényesség és szabályosság” és egyetemi, illetve akadémiai végzettségük tanúsítása szerepelt. Az egyezmény ezen felül ajánlotta a szerződő felek részére, hogy biztosítsák a menekültek számára a közoktatásban való részvétel jogát és az állandó tartózkodási engedélyt.⁵⁵⁹

Ezek a korai menekültjogok tehát az alapvető polgári jogok (családi állapot, közoktatás) és a praktikusság (egyetemi végzettség tanúsítása) alapján és szellemében, a menekültek integrálódását szolgálták. Ám az egyezményt csupán egy maroknyi, 1930-ig bezárólag mindösszesen tizenegy állam írta alá, és szintén csupán lehetőségeket, irányelveket vázolt fel, amelyeket minden állam más-más mértékben adaptált.

Dolgozatom szempontjából azonban ami a legfontosabb: még ezek az egyre szélesedő státuszjogok is kizárólag az orosz és örmény menekülteket illeték, nem volt alkalmazható a korszak több százezer fős zsidó, bolgár, török, lengyel vagy éppen magyar menekültközösségeire. A menekültjogokat, mint azt feljebb már röviden említettem, első ízben 1927-ben, a Népszövetség Tanácsának 46. ülésén kívánták kiterjeszteni más etnikai csoportokhoz tartozó menekültekre is, pontosabban a szír, káldeus–asszír, rutén, montenegrói,

teljesen lehetetlen.” Lásd: 118.672/1926. sz. Magyar királyi belügyminisztériumi rendelet. MNL OL K 107 43/2/c. 53. csomó és 20.5201-s. 1928. március 31. MNL OL K 107 43/2/c. 53. csomó.

⁵⁵⁹ Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928. *League of Nations — Treaty Series* Vol. LXXXIX, No. 2005.

zsidó, török és közép-európai menekültekre. A javaslatot azonban a testület elvetette.⁵⁶⁰ Döntését a következőkben indokolta a Tanács: a „puszta tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk [menekültként].”⁵⁶¹

Fel sem merült tehát a Tanács tagjai között, hogy a menekültek humanitárius támogatása univerzális lehet, a Nemzetek Szövetsége emberbaráti tevékenységeire pusztán a politikai-gazdasági érdekek vezérelte diplomácia egyik megnyilvánulásaként tekintettek. A nemzetközi menekültügy további fejlődésének története az 1930-as években is ebbe az irányba mutatott: 1933-ban megszervezték a Németországi Menekültek Főbiztosságát, s ezzel újra az egykori Központi hatalmak területét érintő humanitárius folyamatokra szorítkozott a Szövetség emberbaráti látótávolsága.

VII.d. A korai menekültügy árnyoldala: az örmény menekültek deportálása⁵⁶²

A fenti (VII. c.) fejezetben megismertük a Nemzetek Szövetsége menekültpolitikájának kizárólagosságát: csakis az orosz és örmény menekültekre szorítkozott, a Szövetségben uralkodó politikai diskurzus rendjét, a *békeorientalizmust* követve, a szövetségesek ellenségképeivel összhangban, az első világháborút lezáró békerendszerre kihívást (vagy potenciális kihívást) jelentő országokból származó menekültekre korlátozódott.

A nemzetközi menekültügy fókuszában ekkoriban a menekültcsoportok kényszeremigrációs folyamatainak könnyítése és felgyorsítása volt, a Nansen-útlevelék az államhatárok átlépését tették lehetővé a hontalanná vált oroszok és örmények számára. A nemzetközi menekültügy végső célkitűzése, ahogy napjainkban is, a menekültek repatriálása (vagy ahogy az 1920-as években nevezték, evakuálása) volt, amely a gyakorlatban,

⁵⁶⁰ Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „...elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10 000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában”. Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a tervezetet előterjesztő Nansen nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta e tervezettel támogatni, hanem az úgynevezett vörös emigrációt, vagyis a Horthy-rendszer elől, elsősorban Bécsbe költözött politikai menekülteket. Lásd: *Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees*. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII. MNL OL K78 XII-1. 42. csomó.

⁵⁶¹ Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd: *Extension to other categories of refugees* i. m. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány tervezetét a Menekültekről és hontalanokról szóló általános egyezményről a közgyűlés elutasította. Lásd: Rózsa Mihály: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. *Századok* 1 (1987) 139.

⁵⁶² Dolgozatom VII.d. számú alfejezetének főbb tézisei egy korábbi tanulmányomban is olvashatók: Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában. In: *Studia Varia*. Szerk. Bojtos Anita et al. Bp. 2016. 401–415.

mindazonáltal, olykor a menekültek tömeges és kényszerű deportálását jelentette egy számukra idegen, sőt, olykor ellenséges országba. Az örmény menekültek deportálása a Nemzetek Szövetsége és a Menekültügyi főbiztosság tudtával, sőt, anyagi támogatásával történt meg elsősorban Görögország és Bulgária területén. E két ország ugyanis tömegével adott otthont az örmény menekülteknek, ám a nyugati országokkal, például Franciaországgal vagy az Egyesült Államokkal ellentétben gazdaságuk képtelen volt integrálni a menekültek jelentette olcsó munkaerőt, többek között azért sem, mert elsősorban az oroszokon és örményeken kívül érkező, nagyszámú görög és bolgár menekült ellátására és integrálására koncentrált az athéni és szófiai kormány.

A Balkán-háborúk, a világháború, a Görögország és Törökország közötti háború és az 1920-as évek lakosságcsereinek következtében ugyanis az egykori Oszmán Birodalom mintegy 1,2 millió görögajkú lakosa kényszerült elhagyni otthonát és áttelepülni a korábban ötmillió fős Görögországba.⁵⁶³ Ezalatt több mint 220 000 bolgár kényszerült elhagyni otthonát és Bulgáriában menedéket keresni.⁵⁶⁴ Mindkét országban eluralkodott a revíziós hangulat, a többségi társadalommal megegyező nemzetiségű menekültek a területvisszacsatolások szimbolikus alakjaivá váltak, otthonaikba való visszatérésük reménye egyben a megszállt és elcsatolt területek visszatérésének reményét is jelentette.

Hasonló folyamatok zajlottak le Törökországban és Magyarországon is, s mint látni fogjuk, e körülmény közös mederbe terelte a négy kelet-európai állam menekültpolitikáját az 1920-as években. Törökország ugyanis szintén török menekültek százazreinek adott otthont: a Balkán-háborúktól kezdve az 1920-as évek lakosságcsereiiig hozzávetőleg egymillió muzulmán vallású, túlnyomórészt török, kisebb részben pomák, roma, etc. származású személy hagyta el a földrajzi Európát és települt Anatóliába.⁵⁶⁵ A román hadsereg 1916-os erdélyi expanziójával kezdődően az 1930-as évek derekáig több mint félmillió magyar menekült el az előbb megszállt, majd elcsatolt területekről, elsősorban Magyarországon keresve menedéket.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekülről beszélt. Vö. Barton, James: *Story of Near East Relief (1915–1923). An Interpretation.* New York 1930. 161–165. Marriot, John Arthur Ransome: *The Eastern Question. A Historical Study in European Diplomacy.* Oxford, 1951. 409.

⁵⁶⁴ A már említett kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221 194 bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111 309 fő a fővárosban, 109 885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö. *Enquiry into the economic situation in Bulgaria* i. m. 18.

⁵⁶⁵ Vö. Balogh Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* tavasz–nyár (2002): 37–46. Morack, Ellinor: Refugees, locals and “the” state: property compensation in the province of Izmir following the Greco-Turkish population exchange of 1923. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2 (2015): 147–166.

⁵⁶⁶ Bővebben lásd: Dékány István: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár...” – Soproni menekültek 1920-as kártérítési igénye. *Múltunk* 57 (2012): 113–134. Dövényi Zoltán: Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn, 1918–1995. In: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–*

A menekültek ellátása, az emberbaráti politika ezáltal kulcskérdéssé vált ezen országok bel és külpolitikájában, s ez egyúttal érvelésük szerint jogalapot is szolgáltatott nekik arra, hogy „saját menekültjeik” humanitárius ellátását egyfajta érvként használják fel az idegen származású menekültek ellátásának kötelezettségéről folytatott vitákban. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a nemzetközi fórumokon, illetve a nemzetközi intézményekkel való kommunikáció során valahányszor a menekültügyről szó esett, ezen államok képviselői rendre megragadták az alkalmat, hogy „saját menekültjeik” ellátásának nehézségei mellett felhívják a figyelmet a területelcsatolások igazságtalanságára, illetve a békerendszer hiányosságaira, a menekültkérdésben való együttműködés megtagadásával pedig revíziós céljaik eléréséhez kívántak újabb eszközt felhasználni.

A nemzetközi humanitarizmus kizárólagossága és tematizáltsága szintén hozzájárult ehhez a folyamathoz. Valahányszor a nemzetközi diplomáciai és jogi testületek visszautasították a délkelet-európai és magyar menekültekkel kapcsolatos kereseteket,⁵⁶⁷ viszont lándzsát törtek az orosz és örmény menekültek ellátása mellett, ezek az államok, amelyek maguk is rendkívül súlyosan érintve voltak a menekültválságtól, egyre inkább megkérdőjelezték saját felelősségüket az „idegen” menekültek kérdésében. Baranyai Zoltán, aki Genfben Magyarország képviselőjeként vett részt a nemzetközi menekültügyi jog- és intézményrendszer kialakításában, 1924-ben így írt erről Daruváry Géza külügyminiszternek: „Miután ezt a jobb sorsra érdemes örmény népet az entente beugratta a törökellenes mozgalomba, sőt, a világháború során, nyíltan maga mellett szerezte meg, s utána cinikusan fölládozta a lausanne-i békeszerződésben, a N.Sz. [Nemzetek Szövetsége] összes tagállamaival szeretné megfizettetni a nép megmaradt töredékeinek elhelyezését és rekonstruálását.”⁵⁶⁸

A menekültügy Magyarországon Trianon revíziójának, az irredentizmus csomóponti diskurzusának társdiskurzusaként jelent meg. Ez egyaránt megfigyelhető a Magyar Távirati Iroda jelentéseinek, a Nemzetgyűlés vitáinak, a korabeli politikai beszédeknek, a sajtónak, az irodalomnak és színművészetnek a tematizációjában is. Kiemelt figyelem övezte a

1995. Szerk. Seewann, Gerhard. München, 1997. 7–33. Szűts István Gergely: A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között. *Fórum* 14 (2012): 23–34. Szűts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” – Érdekonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* 11 (2010) 114–133. Tóth Judit: Státuszjogok. i. m.

⁵⁶⁷ Az úgynevezett „optáns perek” (a kifejezés rendkívül anakronisztikus) bőséges szakirodalma arra mutat rá, hogy kiváló kapcsolati tőkéből fakadóan a két világháború közti Románia a nagyhatalmak egyetértésével sajtáthatta ki az otthonaikból elűzött erdélyi magyarok ingóságait. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiadás. Bp., 2005.

⁵⁶⁸ 296/43. sz. Örmény menekültek segélyezése. [Baranyai Zoltán levele Daruváry Géza külügyminiszternek.] Genf, 1924. márc. 26. MNL OL K 107 43/2/a. 52. csomó.

menekültügyet; a katonai megszállás és a békediktátum társadalmi kommunikációs értelmezéskereteiben „a menekült” vált az elvesztett területek egyik legfőbb szimbólumává. Különös konnotációval ruházták fel a menekültet, mint jelzöt is, hiszen a szó az 1920-as évek nyilvánosságában nem csupán személyeket, de intézményeket is érinthetett, így az elcsatolt területekről Magyarországra települt különféle intézmények, egyetemek rendre mint „menekült intézmények” vagy „menekült egyetemek” kerültek megjelölésre. Sőt, közkedvelt magyar történelmi személyiségeket is előszeretettel ábrázoltak menekültekként, a menekültlétet, a „menekült” jelzöt sajátosan pozitív érzelmi töltetű, heroikus felhangú kifejezéssé téve.⁵⁶⁹

Az irredentizmus, mint a két világháború közötti magyar politikai diskurzus csomóponti (avagy mester-) diskurzusa számtalan társadalmi, gazdasági, diplomáciai és egyéb kérdéskört foglalt és tagolt magába, így a menekültkérdést is – nem csupán a magyar, de a nemzetközi menekültügyet is. A magyar állam a területén tartózkodó orosz és örmény menekülteket különleges ellátásban részesítette (személyazonossági igazolvány kiállítása, utazási támogatás stb.), különleges jogállásuk kibontakozását a Nemzetek Szövetsége fórumain támogatta (a magyar képviselő szorgalmazta például a személyazonossági igazolvánnyal rendelkező menekültek azon jogát, miszerint az igazolványt kiállító állam területére bármikor visszatérhetnek). Ennek ellenére Magyarország külképviselete és kormányzata a nemzetközi menekültügyi fórumokon rendre megragadta az alkalmat arra, hogy felhívja a figyelmet a magyar menekülteket ért nehézségekre és a területelcsatolások igazságtalanságára azáltal, hogy megtagadta az örmény és orosz menekültek humanitárius támogatását. Amikor 1928-ban a menekültügyi főbiztosság a menekültek ellátására létrehozandó alap felállításához a tagállamok pénzügyi támogatását szorgalmazta, Bud János pénzügyminiszter így válaszolt: a „lakóhelyéről elűzött és minden vagyonától megfosztott örmény menekültek szenvedéseit talán egy nemzet sem tudja oly mértékben átérezni, mint éppen a magyar nemzet. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán ugyanis a magyarok százezrei jutottak hasonló sorsra, akik vagyonuktól hirtelen megfosztva mind a megkisebbedett és területe nagy részének

⁵⁶⁹ Számtalan író dolgozta fel a témát, így Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919. évi regényében, Beczássy Judit *A menekültek*, Ignác Rózsa *Urak, úriak* című regényében stb. A színjátszásban is megjelent a két világháború közötti években a magyar menekültek témája, ennek egyik legmeghatározóbb példájául Zilahy Lajos *A Fehér Szarvas* című, 1929. évi négy felvonásos színműve szolgál. A Magyar Távirati Iroda 1920 és 1929 között 255 esetben adott hírt a magyar menekültekről – a híradásokban a menekültlét gyakran mint titulus, sőt, mint erény jelent meg. Az 1920 és 1926 közötti nemzetgyűlési iratok 83 esetben érintették a magyar menekültek ügyét, elsősorban a tisztviselők elhelyezkedése kérdését és a „menekült intézmények” integrációját. Számtalan politikai beszédben előfordul a menekültek ügye az 1920-as évek Magyarországon. Szemléletes példa gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. augusztus 29-én, Mohácson mondott beszéde, amelyben Báthory Istvánt és az udvari párt híveit menekültekként ábrázolta. Bővebben lásd Kránitz Péter Pál: *A menekültügy a magyar politikai diskurzusban (1920-as évek)*. In: *Tavaszi Szél 2016*. Szerk. Keresztes Gábor et al. Bp. 2016. 420–429.

hirtelen elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és azt követő idegen megszállások által súlyosan meggyengült mai Magyarország felé menekültek, és ezen súlyos helyzetbe jutott országtól vártak segítséget. [...] Ilyen körülmények között tehát, amikor a magyar államnak is megvannak a maga menekültjei, akiknek támogatása költségvetésének súlyos megterhelését jelenti, bármily részvétellel tekintünk is más hasonló sorsban levő nemzetekre, pénzügyileg nem lehetünk segítségükre.”⁵⁷⁰

A görög és bolgár diplomaták idővel csupán egyetlen követeléssel járultak hozzá a Nemzetek Szövetsége menekültügyi tevékenységéhez – a területükön élő orosz és örmény menekültek mielőbbi deportálását (repatriálását)⁵⁷¹ szorgalmazták a balkáni államok diplomatái. Rendre arra hivatkoztak, hogy kormányuk rengeteg pénzt fektetett a menekültek ellátásába,⁵⁷² mivel azonban „saját menekültjeik” ellátásának terhei is vállukat nyomták, az „idegen menekültek” védelmét nem tekintik saját felelősségüknek.

Első alkalommal a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának elnöke, Gustave Ador állt elő a menekültek repatriálásának javaslatával a Nemzetek Szövetsége Tanácsa és főtitkára, Eric Drummond előtt, az orosz menekültek lokális ellátásának fontossága fölé helyezve a repatriáció szükségességét. Az örmény menekültek repatriációjára 1923 és 1929 között számtalan tervezet született előbb 50 000, később 15 000 örmény menekült Kelet-Európából és Törökországból a Kaukázusba, Szovjet-Örményország Szardarabad régiójába való áttelepítését kilátásba helyezve. Az 1920-as évek derekán több bizottságot is létrehoztak az orosz és örmény menekültek repatriációja lehetőségeinek vizsgálatára, s a Szovjetunió örmény tagköztársaságának kormányával együttműködésben tervezeteket állítottak elő és nyújtottak át a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének.

Gondos agrár földrajzi és gazdasági számítások alapján elvégezték a megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérését, gazdasági hozamának és fenntarthatóságának megállapítását, s kimutatták, hogy a befogadandó 15 000 – 10 000

⁵⁷⁰ A pénzügyminiszter válaszában foglalt érvelés premisszája bár explicite is kifejezte, hogy az örmény menekültek számíthatnak a „magyar nemzet” szimpátiájára, mégis szillogizmusa feltételeit a területelcsatolások igazságtalanságában (az utódállamok erőszakos intézkedéseiben), valamint a magyar menekültek ellátása jelentette súlyos költségvetési megterhelésben határozza meg, következésszerűleg a nemzetközi menekültügyi alap pénzügyi támogatását lehetetlenné („nem lehetünk segítségükre”) minősítette. Lásd: 147.863/1927. I. sz. [Bud János pénzügyminiszter levele a magyar királyi Külügyminisztérium részére.] Bp., 1928. febr. 5. MNL OL K 107 43/2/c. 53. csomó.

⁵⁷¹ További információkért lásd: Orchard, Phil: *A Right to flee: refugees, states, and the construction of international cooperation*. Cambridge–New York 2014. 108–110.

⁵⁷² Míg Görögország 1924-ig bezárólag 70 000 000 dragma (vagyis 280 000 angol fontnak megfelelő) értékben, Bulgária kormánya és különböző nemzetközi szervezetek 1935-ig bezárólag 2 200 000 bolgár levát fordítottak az országban tartózkodó örmény menekültek ellátására. Vö. Enquiry into the economic situation in Bulgaria i. m. 54.; *Armenian refugees Minutes. Communicated to the Council and Members of the League*. Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. ZUU Fond 1168/1/362, 2654,

görögországi és 5000 konstantinápolyi – örmény menekült repatriációja gyeszjatyinánként (régi orosz terület-mértékegység, 10 925 m2) 200, összesen pedig 9 000 000 rubel összegű támogatás vagy kölcsön formájában lett volna megvalósítható.⁵⁷³ (Az 1926. évi jelentést előkészítő bizottság tagjai között szerepelt Norvégia későbbi náci kollaboráns de facto kormányfője, Vidkun Quisling is.)

Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak által zárolt oszmán bankszámlákon található ötmillió font összeget – amely Nansen szerint „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítésének kivitelezésére, de a terv nem valósulhatott meg, mert – amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta – a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel”.⁵⁷⁴ Egy másik elképzelés szerint a tagállamok kölcsön formájában teremtették volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel – csak hogy különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül más donor nem vállalkozott a kölcsön folyósítására, így végül nem került sor az örmény menekültek Örményországban történő tömeges letelepítésére a Nemzetek Szövetsége oltalma alatt. A bolgár kormány és a szovjet hatóságok, valamint Athén és Moszkva között, a Menekültügyi Főbiztosság, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztálya közvetítésével zajló tárgyalások eredményeként végül sikerült elérni a kitoloncolt menekültek ezreinek Szovjetunióba való befogadását.

A bolgár kormány az 1925. évtől kezdődően dolgozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályával együttműködésben az orosz és örmény menekültek kitelepítésének kérdésén. A nemzetközi szervezet saját irodát is fenntartott Szóifában, élén Boris Serai movval, akinek legfontosabb feladata a kitelepítések előkészítése volt.⁵⁷⁵ A bolgár kormány 1923 és 1924 között már nem kevesebb, mint hatezer orosz menekültet telepített ki az országból, 1925 első félévében pedig további 1200 főt.⁵⁷⁶ Ivan Madzsarov bolgár követ a Nemzetek Szövetsége hatodik Közgyűlése előtt 1925 szeptemberében tartott beszédében kijelentette, hogy a bolgár kormány az előző évben megkezdte az örmény menekültek deportálását, összesen 8000 embert telepítve ki az országból. Felszólította a Nemzetközi

⁵⁷³ Nansen, Fridtjof: *Number etc.* i. m. 1–25.

⁵⁷⁴[C. n.] International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ՀԱՍ Փոնտ 1168/1/344. 73.

⁵⁷⁵ Childs, S. Lawford: *Délégation pour le Proche Orient, Service des Réfugiés, Bureau International du Travail, Société des Nations – Au Ministère Royal des Affaires Étrangères et des Cultes, 1925. márc. 31.* No. B.J.T./4x/20. ЦДА 176/10/459 21.

⁵⁷⁶ *Déclaration de Monsieur M. Madjarof faite à la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations.* Le 17 septembre 1925. ЦДА 176/10/459 98–99.

Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályát, hogy szófiai irodáját ruházza fel a további „evakuálások” lebonyolításához szükséges jogkörökkel. A diplomata a következő érvekkel élt a Tanács előtt elmondott beszédében:

„A bolgár kormány közel 36 000 orosz menekültet látott el 1920 óta, és ezalatt több mint 25 000 örmény menekültnek biztosított menedéket. [...] Mindezen felül Bulgária saját menekültjei terhét is nyögi, kiknek száma napról napra csak növekszik. [...] Az örmény menekültek, akiknek többsége a bolgár kormány engedélye nélkül vetette meg a lábát Bulgáriában, egy idegen elemet alkotnak, amely képtelen a bennszülött lakosságba való asszimilációra, ami terméketlen és nemkívánatos, különösképpen az ország gazdaságának jelen körülményei között. [...] A bolgár kormány, amely a Szövetséges Kormányok és a Nemzetek Szövetsége hatására engedélyezte a menekültek befogadását, nem kapott semmilyen támogatást a szövetségesektől, holott az orosz menekültek kérdése egy nemzetközi probléma.”⁵⁷⁷

Hozzátette, hogy bár Bulgária jelenlegi nehéz helyzetében érthető, ha az örmény menekültek kitelepítésében „kényszerítő eljárások”-hoz folyamodnak, mégis bíznak a Nemzetek Szövetsége támogatásában és a lehetőségben, hogy közösen találjanak „egy igazságos megoldást az örmény menekültek kérdésére egy nagymérvű evakuáció képében.”⁵⁷⁸ Madzsarov ezzel kilátásba helyezte a menekültek repatriációjának – „evakuációjának”, kitelepítésének – kényszerrel történő implementációját Bulgáriában, érvelésében ezzel deduktív módon a „kritikus pillanatok”-ból fakadó krízishelyzet megoldására tett drasztikus javaslatot (kényszerítő eljárások) általánosan elfogadhatónak, „érthető”-nek minősítette, s ezzel az elérni kívánt célt, a Nemzetek Szövetsége azonnali segítségnyújtását, mint egyedi esetet, annak létjogosultságát, hovatovább megkerülhetetlenségét kívánta igazolni. „Nemzetközi problémaként” jellemezte a menekültkérdést, amelyért szerinte a felelősség a szövetségeseket terhelte. Felhívta a Nemzetek Szövetsége figyelmét Bulgária „saját menekültjeire”, s a 220 000 bolgár menekült ellátása feladatának hangsúlyozásával megkérdőjelezte országa kötelezettségét az orosz és örmény menekültek védelmére illetően.

Hasonló érvekkel álltak elő Görögország képviselői is, miután az 1920-as évek elején az elsők között csatlakoztak a kitelepítési programhoz. Bár Görögország miniszterelnöke,

⁵⁷⁷ Déclaration de Monsieur M. Madjarof i. m. 98–99.

⁵⁷⁸ Déclaration de Monsieur M. Madjarof i. m. 99.

Elefthériosz Venizélosz 1919-ben egy párizsi banketten önmagát az „örmény faj barátjaként” jellemezte, majd az emigráns örmény politikai vezetőkkel közösen emelte poharát egy virágzó görög–örmény (állam- és nemzetközi) együttműködés reményében,⁵⁷⁹ az Örmény Köztársaság megsemmisülését és a Lausanne-i békeszerződés aláírását, vagyis a lehetséges törökellenes örmény–görög szövetség lehetőségének szertefoszlását követően, az 1920-as évek derekára Athén partnersége pusztán az örmény menekültek deportálása körül realizálódott.

Periklész Argiropulosz görög követ 1924-ben, a Tanács 29. ülésén kijelentette, hogy „a görög kormány 65 ezer főt [örmény menekültet – K. P. P.] látott el hozzávetőleg 280 000 font sterling, vagyis 70 millió drachma értékben”, valamint kilencszáz házat is a rendelkezésükre bocsátott Athén és Pireusz térségében, mindazonáltal szorult (pénzügyi) helyzetéből fakadóan nincs abban a helyzetben, hogy továbbra is támogatásban részesítse őket. Hozzátette, hogy „a régi Görögország lakossága nem lesz hajlandó feladni földjei egy részét az örmény menekültek javára, akik bár [a görög lakosság] érdeklődésére tartottak számot, de nem honi társaik”.⁵⁸⁰

A görög kormány is csatlakozott az örmény menekültek kitelepítését előirányzó kezdeményezéshez. Argiropulosz felajánlotta, hogy a Görögország területéről kitelepítendő menekültek útiköltségének 30-40%-át kormánya magára vállalja, amennyiben görög hajókat vesznek ehhez igénybe.⁵⁸¹ A javaslatot a Nemzetek Szövetsége elutasította. A görög hatóságok ekkor összeállították 10 000 kitelepítendő örmény menekült névsorát. Az önkéntesség alapelvét azonban mellőzték, így a Szovjetunióban való letelepedést ellenző örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítették, ami az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében. Thomas Frank Johnson szavaival élve „sokan közülük jelezték, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat”.⁵⁸²

Menekültügyi Főbiztosság görögországi megbízottja, báró J. Kaufman közvetítésével a görög kormányzat végül egyezsége jutott a szovjet hatóságokkal, és megkezdték az örmény menekültek kitoloncolását.⁵⁸³ Előfordult, hogy háromezer dél-oroszországi görög lakos görögországi letelepítéséért cserébe a szovjet hatóságok elvállalták ugyanannyi örmény

⁵⁷⁹ [Venizélosz, Elefthériosz]: Discours de M. Vénizélos, Président de Gouvernement Hellénique. In: *La Fraternité Arméno-Grecque*. Paris, 1919. 33–37.

⁵⁸⁰ Armenian refugees. Minutes i. m. 2653.

⁵⁸¹ Armenian refugees. Minutes. i. m. 2654.

⁵⁸² Johnson, T. F.: [Levél F. Nansennek.] H. n. 1925. nov. 21. <UU Fond 1168/1/344. 139–140. Fridtjof Nansen egy későbbi jelentése szerint Görögország 45 000 örmény menekültje közül 11 000 fő jelezte, hajlandó lenne áttelepülni Szovjet-Örményországba. Lásd: Nansen, Fridtjof: Number etc. 1–25.

⁵⁸³ Kaufman, J.: [Kaufman báró levele]. Athén, 1920. <UU Fond 20680/5/20/20. 2673.

„politikai menekült” befogadását.⁵⁸⁴ E lakosságcserek kapcsán Thomas Frank Johnson így írt Fridtjof Nansennek: „Csak remélhetjük, hogy beavatkozásunknak hála többé nem igyekeznek [a szovjet és görög hatóságok] a repatriálásra önkéntesen jelentkezett örmény menekülteken kívül más személyeket is Szovjet Örményországba szállítani.”⁵⁸⁵

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy még amennyiben önkéntes is volt bizonyos menekültek részéről a Szovjet-Örményországba való áttelepülés, lehet-e azt repatriációnak nevezni? A görögországi és bulgáriai örmény menekültek nem a kaukázusi örmény területekről származtak, hanem a nyugat-örményországi, egykori oszmán fennhatóságú területekről. Az egykori orosz, később szovjet ellenőrzés alatt álló kelet-örményországi területek lakosai az örmény egy másik dialektusát beszélik, a két örmény társadalom sok tekintetben más szociokulturális fejlődési folyamatot tudhattak ekkor magukénak. A kelet-örmény területekre telepített nyugat-örmények migrációs folyamatát nem lehet repatriálásnak nevezni, ugyanis nem születési helyükre, származási országukba települtek át.

Az „idegen” menekültek ellátását a legvehemensebben Törökország kormánya utasította el. Különösképpen igaz volt ez az örmény belső menekültek esetében. Feljebb már röviden említettem a Konstantinápolyban menedéket kereső örmények kálváriáját: a város török kézre kerülését követően a hatóságok nyomására 6000 idős menekültet kellett külföldre, Franciaországtól Szíriáig különböző országokban elhelyezni, és további ezrek hagyták el a várost a nacionalista hadsereg közeledtével. Fridtjof Nansen 1926-os ottjártakor már csupán alig 5000 örmény menekült tartózkodott Konstantinápolyban.⁵⁸⁶

Törökországban a két világháború közötti években az örmény belső menekültek nem részesültek humanitárius ellátásban. Sőt, éppen az ellenkezője valósult meg. A mudroszi fegyverletétel (1918) és a Lausanne-i békeszerződés (1923) között eltelt szűk öt évben elkövetett vérengzéseket, deportálásokat, etnikai alapú üldöztetést a Népirtáskutatók Nemzetközi Egyesülete (International Association of Genocide Scholars, IAGS) az Oszmán Birodalomban elkövetett népirtás(ok) végső felvonásaként értelmezi.⁵⁸⁷ Az örmény népirtás túlélőit, és az otthonaikba visszatért, közel 12 000 menekült jelentős többségét elűldözte vagy

⁵⁸⁴ Johnson, T. F.: [Távirat F. Nansen részére]. Konstantinápoly, 1925. nov. 5. <UU Fond 1168/1/344. 137.

⁵⁸⁵ Johnson, T. F.: [Levél F. Nansennek] i. m. 139–140.

⁵⁸⁶ Nansen, Fridtjof: Number etc. i. m. 1–25.

⁵⁸⁷ Az egyesület ezt 2007. évi határozatban mondta ki. Bővebben lásd a társaság honlapján (www.genocidescholars.org). Az 1920–1923 közötti időszakot sok történész a görög, asszír és örmény népirtás második szakaszának tekinti. Anahit Khosroeva asszír-örmény történész szerint a népirtás 1,5 millió örmény áldozata mellett az Oszmán Birodalom legkevesebb félmillió asszír lakosa is áldozatául esett a szisztematikus vérengzéseknek és deportálásoknak. Lásd: Khosroeva, Anahit: *he Armenian and Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of the genocide*. In: *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*. Szerk. Dzsotján Gagik – Krajcsír Piroška. Bp. 2006. 146–157.

lemészárolta Musztafa Kemál hadserege. Az örmény belső menekültek kényszermigrációjának egyik fő útvonala ekkor Konsztantinápolyon át vezetett Európába. Az egykori szultáni székhelyen még 1923 szeptemberében is jelentek meg újonnan érkezett belső menekültek, többségük Trabzonból, Ankarából és Mudanyából – egyetlen hónap leforgása alatt 1085-en.⁵⁸⁸

A korszak egyik legismertebb etnikai alapú konfliktusa a török hadsereg szmirnai (ma: Izmir) bevonulásához köthető. Az 1922 szeptemberében szándékosan okozott tűzvész⁵⁸⁹ során közel tízezer ház, körülbelül 75 000 (túlnyomó többségében görög és örmény) ember otthona vált a tűz martalékává, az etnikai alapú vérengzések nyomán tízezrek menekültek el a városból és környékéről.⁵⁹⁰ A trieszti Magyar Királyi Konzulátus egy 1922 októberére datált, Bánffy Miklós külügyminiszternek címzett jelentése így írta le a történeteket: „A borzalmas tűzvész keletkezésének első okai ugyan ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik tehették elmenekültek, az ottmaradottak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatólia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely KisÁzsiában a török részére oly veszély volt, radikális megoldást nyert.”⁵⁹¹

Egy hónappal később, *Idegenek helyzete Smyrnában* című jelentésében a konzul már arról számolt be, hogy „Általában fennáll török részről az a tendencia, hogy az idegenek ottmaradása lehetetlenné legyen téve. A nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett »raya« lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt.”⁵⁹² Emine Yeşim Bedlek ezzel

⁵⁸⁸ *Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople*. High Commission for refugees; Constantinople Oice. 25th October 1923. <UU Fond 430/1/1259. 574–575. Bővebben lásd Kránitz Péter Pál: *Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople*. Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk' 1. (2015) 88–100.

⁵⁸⁹ 1922. szeptember 13-án legkevesebb hat tüzet regisztráltak a hatóságok. Az örmény és görög negyedek csaknem porig égtek. Vö. Kirli, Biray Kolluoglo: *Forgetting the Smyrna Fire*. *History Workshop Journal* 60 (2005): 25–44.

⁵⁹⁰ Milton, Giles: *Paradise Lost. Smyrna 1922. The destruction of Islam's city of tolerance*. London, 2009., Ureneck, Lou: *Smyrna, September 1922: the American mission to rescue victims of the 20th century's genocide*. New York, 2016., Housepian, Marjorie: *Smyrna 1922. The destruction of a city*. New York, 1998. Mindazonáltal minden oldalról történtek atrocitások. A Lausanne-i Török Kongresszus 1919-ben adott ki egy dokumentumgyűjteményt „Görög atrocitások Szmirna Vilajetben” címmel, amely azt állítja, hogy a vilajetben élő „30 000 fős, kereskedelemmel és csempészéssel foglalkozó görög lakosság” a világháború és a görög–török háború során összeesküvést szőtt a törökök ellen, sőt azok „kiirtását” kívánták megvalósítani. A dokumentum bevezetőjében így fogalmaztak a Lausanne-i békeszerződést előkészítő török diplomaták: „a hivatásos banditák [a görög hatóságok], melyek terén Görögország a világ minden országánál nagyobb monopóliummal bír, [...] falvakat égettek le és a békés török lakosságot megszárolták le nap mint nap.” Lásd: *Greek atrocities in the Vilayet of Smyrna (May to July 1919)*. Lausanne: Congrès turc de Lausanne, Bureau permanent, 1919.

⁵⁹¹ 78.pol./1922. *Smyrnai események*. MNL OL K 63 287/32/1.

⁵⁹² 90.pol./1922. *Idegenek helyzete Smyrnában*. MNL OL K 63 287/32/1.

kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „a szmirnai tűzvész jelezte az oszmán uralom alatti multikulturalizmus végét” Törökországban.⁵⁹³

„A kemalizmus útján első megtanulandónk a függetlenség leckéje” – írta Ceyhun Atuf Kansu Musztafa Kemál legutóbb magyarul is megjelent életrajzában.⁵⁹⁴ A „kemalizmus” militarista nyelvezte a „nemzetvédő háború” óta meghatározza a török politikát. Maga Kemál így fogalmazott: „Forradalmainknak az a célja, hogy a Török Köztársaság népét minden vonatkozásban modern és érett közösséggé alakítsuk. Ez a legfontosabb célunk. Minden ezzel ellenkező felfogást meg kell semmisítenünk!”⁵⁹⁵ A „modern” nemzetállam kiépítése, Anatólia homogenizálása a két világháború közötti török nemzetépítési folyamatokat meghatározó törökösítő és iszlamizáló nacionalista és vallási fundamentalista ideológia alapjaira épülve bontakozott ki valós belpolitikai programmá.⁵⁹⁶ E tanulmány horizontján belül maradván azonban mindenekelőtt a török humanitarizmus korlátairól szükséges szót ejteni. Törökország ugyanis bár tízezerrel fogadott be és részesített támogatásban menekülteket, ennek azonban volt egy komoly feltétele – a menekültek török mivolta. Ezt 1926-ban törvénybe is iktatták, megtiltva azon emberek – legyen szó egyszerű bevándorlóról vagy menekültről – és családtagjaik bevándorlását, akik „nem a török kultúrához tartoznak”, cigányok, anarchisták, kémek, szifiliszfertőzöttek vagy leprások stb. Az 1934. évi törvénymódosítás még ennél is tovább ment, s csupán török származású személyek letelepedését engedélyezte Törökországban.⁵⁹⁷ Az ankarai kormány nem hivatalos fórumokon is a „kisebbségi kérdés” radikális megoldását, Törökország erőszakos homogenizálását szorgalmazta. A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar követséget vezető Hevesy Pál arról számolt be Walko Lajos külügyminiszternek 1928 márciusában, hogy Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter egy ebéd alkalmával kijelentette, hogy a „nemzetiségi kisebbségek védelmét és az irántuk való

⁵⁹³ Bedlek, Emine Yeşim: *Imagined Communities in Greece and Turkey. Trauma and the population exchanges under Atatürk*. London–New York 2016. 124.

⁵⁹⁴ Kansu, Ceyhun Atuf: *Mustafa Kemal Atatürk*. Bp. 2017.

⁵⁹⁵ Kansu, Ceyhun Atuf: Mustafa i. m. 130.

⁵⁹⁶ Az úgynevezett turkizmus elméleti alapvetéseit Ziya Gökalp nacionalista költő fektette le Törökösítés, iszlamizáció, modernizáció című esszé-sorozatában 1913-ban a *Türk Yurdu* (Török Otthon) hasábjain. Vö. Akçam, Altuğ Taner: *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London–New York 2004.

⁵⁹⁷ Az 1923 és 1989 között Törökországban letelepedett, több mint másfél millió bevándorló így kivétel nélkül török származású volt. Bővebben lásd: İçduygu, Ahmet – Sert, Deniz: *The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account*. In: *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman territory to globalized nation states*. Szerk. Vermeulen, Hans et al. Cham, 2015. 85–104.

érdeklődést általában nevetségesnek tartja, mondván, hogy ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!”⁵⁹⁸

VII.e. Magyarország és a nemzetközi menekültügy az I. világháborút követő években

A fenti (VII.d. számú) fejezetben már röviden felvázoltuk a Bethlen-kormány menekültügyi alapálláspontját, érdemes azonban egy végső pillantást vetnünk a konkrétumokra is, a magyar kormány részvételére a nemzetközi menekültpolitika első évtizedében, ugyanis ez tovább árnyalja az 1920-as évek örmény menekültekkel kapcsolatos nemzetközi emberbaráti folyamatok eddig felvázolt képét.

Bár Magyarország csupán 1922. szeptember 18-án vált a Népszövetség tagállamává, már a tagságát megelőző években is részt vett a menekülteket érintő legfontosabb nemzetközi tárgyalásokon. Képviseltette magát a Nemzetközi Orosz Segélyszervezetet felállító genfi nemzetközi konferencián, ahol a szervezet főmegbízotti posztjára Fridtjof Nansent javasolta Baranyai Zoltán magyar delegátus, a berni magyar követség első embere is, mindazonáltal a magyar állam pénzügyileg nem támogatta a mozgalmat.⁵⁹⁹ A diplomata részt vett az 1921. augusztus 15–16-án tartott genfi konferencián is, ám „csupán a személyzetben adandó segélynél” jelezte Magyarország lehetséges részvételi szándékát a kibontakozó humanitárius mozgalomban. Baranyai javaslatára a konferencia azonban elfogadott egy addicionális indítványt is, amelyet az éhínség elleni nemzetközi küzdelem egyfajta morális, nem kötelező érvényű feltételeként fogadtak el: „A konferencia kifejezi azt az óhaját, hogy a jelenleg még Oroszországban található külföldi foglyok és internáltak rögtön szabadon bocsátassanak.” Így végül bár a magyar kormány semmilyen kötelezettséget nem vállalt az oroszországi éhínségek

⁵⁹⁸ Hevesy hozzátette, hogy „A benyomás, melyet a török külügyminiszter úgy reám, mint a többi vendégre tett, egyébként minden tekintetben rendkívül kedvezőtlen”, valamint kiemelte a szovjet és török követek modortalanságát. Lásd: Hevesy Pál: *15/pol. szám.* [Levél Walko Lajos külügyminiszternek.] Genf, 1928. márc. 27. MNL OL K 63 287/32/1.

⁵⁹⁹ A hivatalos indoklás szerint pénzügyi nehézségek miatt „Magyarország az oroszországi éhínség leküzdéséért irányuló akcióban legnagyobb sajnálatára részt nem vehet”. Baranyai Zoltán: *39/pol.* [Levél Bánffy Miklós külügyminiszter részére] Genf, 1921. szeptember 13. MNL OL K107 43/2/b/1. 52. csomó. Az orosz éhínségek leküzdésére a magyar sajtóban ekkor egy sajátos javaslat merült föl, amely a menekültek ügyét az éhínségek ügyével kívánta összekapcsolni. Az írás szerint a nyugatra menekült orosz értelmiségek gárdájából toborzott szakértők segítségével lehetne a helyzetet orvosolni: „Oroszországot legeredményesebben akként lehet segíteni, ha az éhezők érdekében megindított akcióit összekapcsolják a menekült oroszok érdekében kezdett mozgalommal. [...] Elsősorban orosz szakértőkre van tehát szükség, mivel pedig a polgárháború éppen ezek sorát ritkította meg, rendkívüli módon, a külföldre menekült oroszokat kell rávenni arra, hogy hozzáfogjanak hazájuk közgazdasági újjáépítéséhez.” Terv Oroszország talpraállításáról. [N. n.] *Magyar Külpolitika* 12 (1922): 2.

kapcsán kibontakozó nemzetközi mozgalomban, sikerült a magyar külpolitikai érdekek e nem elhanyagolható szegmensét – ha csak szimbolikus formában is, de – érvényre juttatnia.⁶⁰⁰

Az orosz menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok kérdését első ízben tárgyaló 1922. július 3–5-i genfi nemzetközi konferencián a magyar kormányt báró Abele Egon magyar királyi konzul képviselte. A konferencia jegyzőkönyve szerint „Abele báró (Magyarország) kijelentette, hogy nincs feljogosítva a Kormányára részéről történő hivatalos elkötelezettség kifejezésre juttatására, de úgy érezte, kijelentheti, hogy a személyazonossági igazolványok kiállítása, az úti- és a vízumköltségek csökkentése a menekültek részére nem ütközhet akadályba Magyarországon sem”.⁶⁰¹ A konferencia végén a részt vevő diplomaták aláírták a személyazonossági igazolványokról szóló nemzetközi egyezményt, amit a magyar követ a „kapott utasítás értelmében [...] ad referendum megjegyzéssel” tett meg.⁶⁰² Ezzel a lépéssel a magyar állam még nem csatlakozott az egyezményt aláíró és a személyazonossági igazolványokat elismerő államok sorához, Baranyai azonban 1922. augusztus 21-én Bánffy y Miklósnak írt levelében az egyezmény aláírását tanácsolta: „Véleményem szerint kívánatos volna, ha Magyarország is csatlakoznék e határozathoz azzal a feltétellel, hogy a még kérdésbe jövő bulgár, jugoszláv, román kormányok is magukévá teszik.”⁶⁰³ Az egyezmény aláírására magyar részről végül 1923 elején került sor, s 1936 szeptemberéig összesen 3935 személyazonossági igazolványt állított ki a magyar adminisztráció orosz menekülteknek.⁶⁰⁴

Az egyezmény pontjainak az örmény menekültekre történő kiterjesztését előirányzó 1924. évi konferenciákon Magyarországot ismét Baranyai Zoltán képviselte, aki – Daruváry Géza külügyminiszterrel folytatott, feljebb már idézett levelezésében – hitet tett az örmény menekültek támogatása mellett, felidézve Thomas Frank Johnson szavait, miszerint ez egy „becses és fontos” feladat.⁶⁰⁵ Magyarország az egyik első állam volt, amely az örmény menekültek számára nemzetközi személyazonossági igazolványt állított ki, 1936 szeptemberéig bezárólag összesen 31 darabot.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ Baranyai Zoltán: *28/pol.* [Levél Bánffy Miklós külügyminiszternek] 1921. augusztus 20. MNL OL K107 43/2/b/1. 52. csomó.

⁶⁰¹ *Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15:30.* Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I). MNL OL K 84 24. mappa 79. csomó.

⁶⁰² Báró Abele [Ferenc]: [Abele Ferenc m. kir. konzul jelentése az orosz menekültek ügyében tartott nemzetközi konferenciáról.] Bern, 1922. július 6. MNL OL K 84 24. mappa 79. csomó.

⁶⁰³ Baranyai Zoltán: *135/pol.-1922.* [Levél Bánffy Miklósnak] Genf, 1922. augusztus 21. MNL OL K107 43/2/b/1. 52. csomó.

⁶⁰⁴ *Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám.* MNL OL K107 43/2/c. 53. csomó

⁶⁰⁵ *644/43. sz.* Genf, 1924. július 10. MNL OL K107 43/2/a. 52. csomó.

⁶⁰⁶ *Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. i. m.*

Idővel Magyarországon is kialakult a Népszövetség menekültügyi intézményeivel kapcsolatban álló menekült- és munkaügyi intézményrendszer. Az osztrák és a magyar állam együttműködött a két állam területére érkező menekültek ügyében: az 1925. elején megkötött megállapodás szerint az osztrák és a magyar kormány közösen üzemeltette a Menekültügyi Főbiztosságot is képviselő Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Henri Raymond vezette bécsi irodáját. A 18 ezer svájci frank éves költségvetéssel működő iroda költségeinek kétharmadát (12 ezer frank) az osztrák és a magyar állam közösen fedezte, 2:1 arányban, az osztrák állam évi 8000, a magyar évi 4000 frankkal járult hozzá a kiadásokhoz.⁶⁰⁷

Bár a korábbi, feljebb is részletezett egyezmények javasolták az aláíró államoknak, biztosítsanak kedvezményes közlekedési lehetőségeket a menekültek részére, azt kötelezővé nem tették, így a kérdés a továbbiakban is tárgyalások témáját képezte. Az 1926. tavaszi újabb egyeztetések során a magyar kormány állásfoglalásával kapcsolatban Walko Lajos táviratban értesítette a külügyminisztériumot: „A múltban csoportos átutazások ötven percentes kedvezményben részesültek, államközi kölcsönösség esetére ötven percentes díjmérsékléshez hozzájárulnánk.”⁶⁰⁸

Az 1926. május 12-én aláírt egyezményt megelőző konferenciákon a magyar diplomácia aktívan képviseltette magát. A Magyar Királyi Külügyminisztérium részletes utasítást adott Baranyai részére a magyar állásfoglalás tekintetében. A minisztérium ezekben – és a későbbi években is – kiállt a személyazonossági igazolványok menekülteket terhelő költségeinek radikális csökkentése, valamint a menekültek azon joga mellett, hogy bármikor visszatérhessenek az igazolványt kiállító állam területére.⁶⁰⁹ Ezutóbbi rendelkezésre azért volt kiváltképp szüksége a kelet-európai tranzitországoknak, mert a Buapestről, vagy épp Szófiából

⁶⁰⁷ 14785/1. sz. [A Külügyminisztérium 1926. január 4-re datált levele a genfi követségi tanácsosnak] MNL OL K 107 43/2/b/1. 52. csomó. Mindemellett Magyarországon kialakult az elcsatolt területekről érkező, több mint félmillió fős magyar menekülthullám ellátását szolgáló intézményrendszer is: 1920. április 19-én felállították az Országos Menekültügyi Tanácsot, élén Bethlen Istvánnal, majd április 28-án megalakult az Országos Menekültügyi Hivatal is, amely eleinte a miniszterelnökség, majd 1922-től a népjóléti és munkaügyi minisztérium hatáskörébe tartozott. Bővebben: István Gergely: „A szükségglakások felét menekültek kapják...” i. m. 114–133., Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Bp., 1924.

⁶⁰⁸ Walko Lajos: [távirat] MNL OL K 107 43/2/c. 53. csomó

⁶⁰⁹ Walko Lajos utasítása Baranyai számára a következő volt: „A III.9-ik pontra vonatkozólag kívánatos lenne, ha minden menekült orosz és örmény egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy mikor érkezett, útlevél birtokában legyen. [...] elfogadhatónak tartanék egy megállapodást, hogy minden állam azon menekülteket, kiknek ő állított ki »Nansen-féle« útlevelet, bármikor ismét bebocsássa saját állama területére. Csak ilyen módon lehetne megkönnyíteni a menekültek elhelyezésének lehetőségét. Ezt a proposíciót a szerzett tapasztalatok alapján ajánlhatnók. [...] Az útlevél egyöntetű típusa (alak, szín, szöveg) nemcsak kívánatos, de szükséges is, mert ha többféle típus létezik, úgy az ellenőrzés kétségtelenül nehezebb. [...] Mivel a menekültek nagy része vagyontalan, az útlevél díját a minimális összegben kellene megállapítani. Ez az összeg az útlevélynyomtatvány árát és kiállítási költségeinek kiadásait a lehetőség szerint ne haladja meg.” 118.672/1926. sz. Magyar királyi belügyminisztériumi rendelet. i. m.

és Athénból Nyugat-Európába vagy az Egyesült Államokba továbbutazni kívánó menekültek beutazási engedélyét sokszor éppen e záradék hiányára hivatkozva utasították el. Az átfogó és részletes nemzetközi menedékjogi rendszer kialakulását megelőző időszakban tudniillik a menekültek a személyazonossági igazolványt kiállító országba történő visszautazásának, vagy adott esetben visszatoloncolásának lehetőségét bizonyos esetekben fenntartották maguknak a rendészeti szervek. Mivel a tranzitországok érdeke az volt, hogy minél több menekült minél rövidebb időn belül elhagyja területüket, a visszatoloncolás lehetősége is elfogadható kompromisszumnak tűnt.

Baranyai beszámolójából kiderül, hogy a konferencia résztvevői a személyazonossági igazolványok kiállításának fejében a menekültek részéről öt svájci frank hozzájárulást tartottak szükségesnek, amelyet „a magyarországi orosz menekültek helyzetére való tekintettel” Baranyai felszólalásai során több ízben is megvalósíthatatlannak tartott. A magyar diplomácia ezen álláspontját számos esetben, a későbbi évek során is kifejezésre juttatta.⁶¹⁰ Egy későbbi kimutatásból az is kiderül, hogy Magyarországon „a Nansen útlevelek utáni kiállítási, vagy meghosszabbítási díj nincs rendszeresítve, csupán a nyomtatvány önköltségi ára fejében kell a menekülteknek 48 fillért fizetni”.⁶¹¹ A konferencia emellett „azt is javasolta, hogy, bizonyos kivételek mellett, minden állam engedje meg a kivándorló menekülteknek, hogy bizonyos időn belül visszatérhessenek. Ez a föltétel [Baranyai megfogalmazása szerint] elkerülhetetlennek látszik...”⁶¹² Ez, a magyar diplomácia által is hangsúlyozottan javasolt pont végül nem került be az egyezménybe, s így a későbbi évek menekültpolitikájának is állandó vitás kérdését jelentette. A Nemzetek Szövetsége nyolcadik Közgyűlésén került elő ismét a probléma, ahol a korábbi egyezményeket érintő lehetséges módosításként tárgyalták a javaslatot.⁶¹³ A korábbiakhoz hasonlóan a pénzügyi támogatást a magyar kormány végül az 1926. évi konferencián is megtagadta.⁶¹⁴

A magyar diplomácia a repatriáció kérdésében is állást foglalt, s azt követendő példaként tüntette fel: a „magyar kormány sem a múltban, sem most semmiképpen sem akadályozza meg az itt tartózkodó orosz állampolgárokat hazameneteli szándékukban, sőt azt a

⁶¹⁰ Többek között 1928 márciusában is: „A Magyarországon tartózkodó orosz és örmény menekültek mindannyira vagyontalanok s nagyrészüik maga is segélyre szoruló, úgy hogy tőlük egy létesítendő alap céljára 5-5 franknak a bekívánása teljesen lehetetlen.” 20.5201-s. 1928. március 31. i. m.

⁶¹¹ Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. i. m.

⁶¹² Baranyai Zoltán: 59891/4. sz. [Levél Walko Lajos külügyminiszternek] Genf, 1926. június 25. MNL OL K107 43/2/c. 53. csomó

⁶¹³ *Russian and Armenian Refugees. Report to the Eight Ordinary Session of the Assembly.* Geneva, September 5th, 1927. MNL OL K 78 XIII-6. 42. csomó

⁶¹⁴ Lásd Bud János pénzügyminiszter 147.863/1927. I. számú, feljebb idézett levelét.

maga részéről is mindenkor elősegíteni fogja.”⁶¹⁵ A szovjet kormány azonban általában teljesíthetetlen feltételeket szabott a hazatéréssel kapcsolatos tárgyalások során. 1928 nyarán és őszén nyolc személy repatriációjával kapcsolatban Moszkva kijelentette, hogy addig nem adja ki a beutazási engedélyt ezen személyek számára, amíg egy általuk kijelölt megbízott ki nem vizsgálja magyarországi tartózkodásuk körülményeit Budapesten. Ezt a magyar diplomácia integritása fenntartása érdekében nem engedhette meg, így Nansen közbenjárását kérte.⁶¹⁶ A főbiztos ekkor éppen a Szovjetunió területén tartózkodott, így a genfi magyar követség T. F. Johnsonnal vette fel a kapcsolatot. Johnsonnal folytatott levelezéséből kitűnik, hogy Georgij Csicserinnel, a Szovjetunió külügyi népbiztosával tartott egyeztetéseinek egyértelművé vált számára, „a szovjet kormány nem óhajt foglalkozni orosz állampolgároknak olyan országokból való hazaszállításának kezelésével, melyekben a szovjet kormánynak nincsenek hivatalos képviselői”. Ezenkívül Csicserin azt is kijelentette: „garanciára van szüksége arra vonatkozólag, hogy az Oroszországba visszatérő orosz állampolgárok nem szovjetellenesek”.⁶¹⁷

Egy későbbi követi jelentésből kiderül, hogy „az orosz szovjet-kormány Nansen főbiztos közbenjárására sem hajlandó ezen orosz állampolgárok hazaszállítására”, így „más mód nem marad, minthogy a hazatérni óhajtók egyenkénti kérvények útján kíséreljék meg a beutazási engedély elnyerését. Az itteni Menekültügyi Hivatal pártolóan terjesztené e kérvényeket a szovjetkormány elé.”⁶¹⁸ Az is előfordult, hogy a magyar hatóságoknak nagy nehézségek árán sem sikerült egy Magyarország területéről kitiltott orosz származású menekült Szovjetunióba való telepítését megoldani (ilyen volt Jacques Mindvgyuk, Nansen-útlevelemmel is rendelkező orosz menekült kitiltásának az ügye).⁶¹⁹ Magyarországról tehát nem történt meg a menekültek tömeges és erőszakos kitelepítése, az eseti repatriációs próbálkozások is többnyire kudarcba fulladtak.

⁶¹⁵ *Miniszteri levél Hevesy Pál Minister Resident Urnak Genfben*. Budapest, 1928. június 1. 115.215/7. MNL OL K 107 43/2/b/1. 52. csomó.

⁶¹⁶ A nyolc orosz személyt név szerint is említik a források: Julienne Rutkovszkij, Pelagia Virlickaja, Sergej Novikoff, Vera Simonova, Pierre Leybin, Dora Bereczova, Jacques Mindvgyuk, Nadejda Gussava. *A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése*. 1928. október 30. MNL OL K 107 43/2/b/1. 52. csomó.

⁶¹⁷ *82. pol. számú levél Gróf Khuen-Héderváry Sándor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úrnak*. Genf, 1928. július 11. MNL OL K 107 43/2/b/1. 52. csomó.

⁶¹⁸ *A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése*. i. m.

⁶¹⁹ *A Külügyminisztérium 125.998=7. számú levele a népszövetségi magyar királyi képviselőnek*. MNL OL K 107 43/2/b/1. 52. csomó.

VIII. Összegzés

Az *orientalizmus* az ezredfordulós Európa egyik meghatározó eszmeáramlataként a Nyugat globális hegemoniáját hirdette a Kelet felett, a nyugati ember felsőbbrendűségét a keletiekkel szemben. Faji és civilizációs megkülönböztetéseken alapuló rasszista és imperialista világnézetként, az ezredfordulós európai közgondolkodás szekuláris hitrendszereként, alapjaiban határozta meg a nyugati világ nyilvánosságát az irodalomtól és képzőművészettől, a földrajzon és történetíráson át a társas érintkezésig és a politikai diskurzusig. Az orientalizmus retorikai eszköztára a Kelet és a Dél, s általában a gyarmatvilág lakosságát sztereotip fajelméleti jegyekkel tüntette fel, visszamaradott barbárokként, alacsony civilizációs értékekkel rendelkező, az önrendelkezésre alkalmatlan „népfajokként” ábrázolta, s a nyugati ember felsőbbrendűségét, civilizációs misszióját hirdette e népek és területek felett. Az orientalizmus célja megegyezett a 19. század óta formálódó nemzetközi jog és az internacionalizmus törekvéseivel: a nyugati hatalmak gyarmati hegemoniájának legitimálása, fenntartása és exportja.

Az orientalizmus átítatta a keleti kérdést, vagyis a bomladozó Oszmán Birodalom sorsát övező politikai diskurzust. Az oszmán területekre áhító orosz, majd brit és francia politikai nyelvezet az oszmánokkal szemben is rögzítette az orientalizmus alapvetéseit és a keleti kérdés egy jellemzően törökellenes, sztereotipizáló, erőszakosan rasszista narratíváját táplálta. Ebbe a nyelvi-politikai struktúrába illeszkedett az örmény kérdés is. Az első világháború közeledtével a formálódó Antant szövetségi rendszerben, elsősorban a brit szigeteken, majd a francia nyelvterületen forrott ki az örmény kérdés armenofil diskurzusa, amely a keresztény örmények európai civilizációs értékeit hirdette a Nyugat keleti védőbástyájaként ábrázolta Örményországot, szembeállítva a törökök barbarizmusával és kegyetlenségével. Az Oszmán Birodalommal szövetségre lépő központi hatalmak nyilvánosságában ezalatt az örményellenesség diskurzusa bontakozott ki, amely a birodalomépítő oszmán törökök civilizációs és kulturális értékeit állították szembe az örmények alacsonyrendű kultúrájával, kapzsiságával és árulásra való hajalmával.

Az örményellenes diskurzus magyarországi beszédtechnikai sajátosságait vizsgálva számos sztereotípiát azonosíthatunk, amelyek közül a következőket emelhetjük ki: 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák (kapzsiság, ravaszság, uzsoráskodás, csalárdság, hazugság, stb.); 2) zsidó tulajdonságok; 3) dehumanizáció (parazitaság); 4) fajelméletisajátosságok; illetve 5) hazafiatlanságra és szeparatizmusra való hajlam mint azetnikai erőszak legitimálásának, a népiertás relativizálásának érvei.

Az örményellenes sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű kutatását két periodika, a *Budapesti Hírlap* és az *Ország-Világ* 1985-től 1904-ig terjedő tíz évfolyamánvégeztem el: majdnem ezer publikációt – vezércikkektől a tárcákon át a rövid hírekig és tudósításokig – elemeztem a kritikai diskurzuselemzés módszertana alapján. Kutatásom eredménye szerint a véleményműfajoknak és irodalmi alkotásoknak jóval nagyobb teret nyújtó kulturális hetilap, az *Ország-Világ* az örményekkel kapcsolatos publikációi mintegy harmada (32,4%-a) sematikus képet festett a csoportról, míg a többnyire tényközlő hírműfajokra épülő *Budapesti Hírlap* publikációinak csak egytized részében jelentek meg az örményekkel szemben sztereotip vélemények. Az örmények sematikus ábrázolása alkalmával azonban a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos előítéletek nyertek teret: a gazdasági monopolhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt. Gyakran lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiákat is, a hazafiasság sematikus képe kizárólag a magyarországi örmény diaszpórát illette.

Az antiszemitizmus és az örményellenesség sztereotípiái közötti átfedések összehasonlító elemzéséhez Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédeként tekintett országgyűlési interpellációját elemeztem – a beszédben megjelenő kilenc leggyakoribb zsidóellenes sztereotípiák közül számos megfeleltethető az örményellenesség sztereotípiáival: a hazugság, a gazdasági befolyásolás, a plutokrácia és a zárt érdekközösség vádja. A zsidóság bacilusokhozvaló hasonlítása ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilus-hasonlatokban. Istóczy érvelése, miszerint a zsidók térben és időben mindenkor és mindenhol „a legmélyebben gyökerező gyűlölet tárgyai s a leghevesebb üldöztetések áldozatai voltak”, mely egyszersmind legitimálta és relativizálta a zsidókat ért verbális és fizikai erőszakot, elterjedt volt az örményekkel szemben a dualizmus kori magyar nyilvánosságban.

A magyarországi zsidó és örmény közösségekkel szembeni türelmetlenség retorikai elemei közti hasonlóság magyarázható a közvetítő kisebbségek elméletével – eszerint a társadalomban és a gazdaságban közvetítő szerepet betöltő, jellemzően a kereskedelem ágazatában tevékenykedő kisebbségi csoportokkal szemben gyakran indul bűnbakképzés, a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatává válnak. Hasonló folyamatok zajlottak le szerte Európában több más kisebbségi csoporttal szemben is; különös figyelmet érdemel

azonban a németországi örményellenes diskurzus, amellyel kapcsolatban Stefan Ihrig mutatta ki, hogy – a magyarországi örményellenességhez hasonlóan – „szinte kizárólagosan a 19. századi, modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszer-re volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak”. A Harmadik Birodalom történelempolitikai doktrínái az örmény népirtást a kisebbségi kérdés „végső” megoldási stratégiájaként kezelték, míg Magyarországon az Oszmán Birodalom örmény kisebbségének szisztematikus kiirtására tett kísérlet intő jelként szolgált a parlamentben.

Dolgozatom egyik hipotézise szerint a szakirodalom által hagyományosan elfogadott értelmezéskereteken túl a magyarországi örmény közösség átfogó társadalmi integrációjának egyik okozati tényezője épp az örményellenes diskurzus jelentette ellenséges léggör volt. Nem ismeretlen a jelenség a társadalomtudományok előtt, Bindorffer Györgyi a magyarországi svábokkal kapcsolatban mutatta ki, hogy „a kompromisszumos jellegű kettős kötődés [...] csökkentette a csoportok közöttmeglévő konfliktusokat”, míg Bryan H. Cheyette az Egyesült Királyság zsidó lakosságának asszimilációját és hazafias önreflexióit értelmezte az antiszemitizmusra adott válaszreakcióként. Amint a vajdasági zsidóság önsztereotípiáit Papp Richárd a „kulturális önvédelem” kisebbségi stratégiájaként értelmezte, úgy a magyarországi örmény közösség „kettős” vagy legalábbis rétegelt nemzettudatát és a hazafiasság önsztereotípiáját is, ha nem is kizárólagosan, de értelmezhetjük részben az örmény-ellenes diskurzus negatív sztereotípiáira adott válaszreakcióként, az idegenellenességgel szemben vállalt kulturális önvédelmi stratégiaként.

Az első világháborúból azonban nem csupán az antanthatalmak kerültek ki győztesként, de az általuk képviselt világnézet sarokpontjai is meghódították a nemzetközi kapcsolatok nyelvezetét, így a Nemzetek Szövetségében uralkodó politikai diskurzust és annak agendáját. A szövetséges hatalmak politikai nyelvezete ekkor az első világháborút lezáró béke mámorától volt magasztos és az örök és nagybetűs Békét és egy új világrendet hirdetett, amely azonban nem volt más, mint a Párizs környéki békediktátumok által újraosztott politikai erőterek és gyarmati világ feletti nyugati hegemonia legitimálására és fenntartására tett diszkurzív kísérlet. A Béke absztrakt fogalma vált a Nemzetek Szövetségében uralkodó politikai beszéd motorjává, egy eszményi világkép oszlopává; a Béke nevében a szövetségesek készek voltak államhatárokat átrajzolni, milliókat kitelepíteni otthonukból, sőt, akár egy újabb háborútól sem riadtak vissza. A Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésének kritikai diskurzuselemzése által igyekeztem feltárni a testületben uralkodó diskurzus rendjét, melyet *békeorientalizmus*ként neveztem el, s a politikai beszéd nyelvezetét határozta meg és a beszéd tárgyát is szűkre szabott

keretek közé terelte. A Béke önjelölt őrei a humanitárius törekvéseket is kizárólag a néhai központi hatalmak utódállamainak területére és az újonnan felemelkedő, ellenséges államalakulatok, így a szovjetizált területekre vonatkoztatták. A *békeorientalizmus* egy végtelenül tematizált diskurzust eredményezett a genfi Közgyűlésen, amelyre Zoka ed-Doule perzsa képviselő több ízben is felhívta társai figyelmét. A Közgyűlés képviselői meghatározták a Béke és a civilizált világ ellenségeit is: a kemalista törökök és a bolsevikok nem ismerték el az első világháborút lezáró békerendszert és az új világrendet, ezért sokáig nem tarthattak számon a szövetségesek elismerésére, sőt, ezen csoportok dehumanizációjára is sor került a Közgyűlésen.

A *Béke* elmázolt világnézeti eszményére épített diskurzus rendjébe illeszkedett ekkor az örmény kérdés armenofil narratívája, amely az örményellenességen felülkerekedve túlélte Európában a világháborút és megvetette lábát a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén. A szövetségesek sajátkezűleg adtak garanciát 1920 augusztusában az Örmény Köztársaság létrejöttére, tehát az örmény kérdés végső, armenofil megoldására: a sèvres-i békeszerződést a britek, olaszok, japánok és franciák is kézjegyükkel látták el. Alig csitultak el a fegyverek a Nagy Háborúban (amely, mint mondták ekkoriban, véget vetett minden háborúskodásnak), már gyülekeztek is a viharfellegek Anatóliában, s egy újabb háború rémképe vetült a szövetségesek keletre tolt helyőrségében: Örményországban. Az első Közgyűlés megkísérelte az örmény kérdés végső megoldását, ám az erre felhozott mindhárom megoldási javaslat – 1) egy örmény mandátumterület felállítása, 2) Örményország tagállami felvétele a Nemzetek Szövetségébe, 3) egy szövetséges katonai misszió Kelet-anatóliában – elbukott. A britek és a franciák ekkor már tudták: a háborút nem követte extenzív növekedés, helyette gyorsan szélesedő gazdasági válság és társadalmi töredezettség uralkodott el, képtelenek garantálni Örményország függetlenségét, fenntartani a Békét, amiért oly sok emberéletet adtak a háborúban. Az új világrend ideológiai talapzata itt és ekkor, az örmény kérdés kudarca során indult töredezésnek, s az első Közgyűlésen kialakult az intézményi válságdiskurzus. Megkérdőjeleződött a Nemzetek Szövetségének autoritása és hatáskörei, sőt, pusztán létjogosultsága is. Hogy elkerüljék egy mély, belső morális válság kialakulását, paradigmaváltás következett be a Közgyűlésen: a képviselők hátat fordítottak az örmény kérdésnek, az örmények felé addig fenntartott felelősségüket mostmár megkérdőjelezték, tagadták.

Az örmény kérdés armenofil narratívája így került le a nyilvánosság agendájáról szerte Európában. Az örmény kérdés dekonstrukcióját az armenofília átlényegülése követte: a humanitarizmus tárgyaként az örmény menekültek ellátása körül kristályosodhatott ki újból. A nemzetközi menekültügy a Nemzetek Szövetsége humanitarizmusához hasonlóan azonban

végletesen tematizált, s ezáltal korlátolt volt: egy évtizeden át kizárólag az orosz és örmény menekültekre szorítkozott, mint a bolsevik és a kemalista terror áldozataira. Egészen az 1951. évi menekültügyi egyezményig kellett várni, hogy a nemzetközi közösség ne csupán egykori és aktuális ellenlábasai által üldözött csoportokat ismerje el menekültekként, s az 1967-es jegyzőkönyvig kellett várni, hogy térben és időben is univerzálissá tegyék a menekültek védelmét. Az örmény menekültek védelmének volt egy további árnyoldala: előfordult, hogy a Nemzetek Szövetsége intézményi és pénzügyi támogatása mellett a görög és bolgár hatóságok erőszakkal deportálták az örmény menekülteket a Szovjetunióba.

IX. Forrás- és irodalomjegyzék

A dolgozat kiadatlan forrásai az alábbi gyűjteményekből származnak:

- AAN AJP: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Jana Paderewskiego (Új iratok Levéltára, Jana Paderewski Gyűjtemény, Varsó)
- MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
 - K 28: Miniszterelnökségi Levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi Osztály
 - K 62: Külügyminisztériumi Levéltár, Protokoll Osztály
 - K 63: Külügyminisztériumi Levéltár, Politikai Osztály
 - K 78: Külügyminisztériumi Levéltár, Népszövetségi Kiadványgyűjtemény
 - K 84: Külügyminisztériumi Levéltár, Berni követség
 - K 107: Külügyminisztériumi Levéltár, Népszövetségi Képviselő
- ЦДА: Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia)
 - КМФ: Колекция от микрофилми (Mikrofilmek gyűjteménye)
- ՀԱԱ: Հայաստանի ազգային արխիվ (Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván)

Kiadott források és szakirodalom:

- 2002. évi II. törvény az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében New Yorkban, 1954. szeptember 28-án létrejött, a Hontalan Személyek Jogállásáról szóló Egyezmény kihirdetéséről. Elérhető: <http://www.unhcrcentraleurope.org/hu/pdf/informacioforrasok/jogi-dokumentumok/nemzetkozimenekultjog/a-hontalanok-helyzeterevona-tkozo-1954-evi-ensz-egyezmeny.html> [letöltés ideje: 2016. október 5.]
- Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.
- Abonyi Árpád: A Hazug. *Pesti Hírlap* 1907. április 4. 2.
- Abonyi Árpád, Csiba = *Magyar életrajzi lexikon* I. (A–K). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 4.
- Acheraïou, Amar: *Rethinking Postcolonialism: Colonialist Discourse in Modern Literatures and the Legacy of Classical Writers*. New York, 2008.
- Adamovsky, Ezequiel: Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880. *The Journal of Modern History* 3 (2005): 591–628.

- Additional Act to the Protocol of September 29, 1923, relating to the Settlement of Greek Refugees, signed at Geneva, September 19, 1924. *League of Nations — Treaty Series* Vol. XXX, no. 776. 413.
- Additional Protocol to the Provisional Arrangement and to the Convention (signed at Geneva on July 4th, and February 10th, 1938), respectively, concerning the Status of Refugees coming from Germany. *League of Nations — Treaty Series* Vol. CXCVIII No. 4634. 141.
- A főrendi reakció. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1901. március 23. 1–2.
- Ahol a civilizáció terem. [N. n.] *Pesti Napló* 1914. augusztus 14. 5-6.
- A 'gyógytudomány' állapota Konstantinápolyban. [N. n.] *Orvosi Tár* 9 (1831): 284.
- Agrárius „élelmesség”. [N. n.] *Népszava* 1916. június 20. 1–2.
- A hegyi sas vizitje. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1893. november 7. 4.
- A helyzethez. [N. n.] *Ellenzék* 1908. március 14. 1–2.
- A kakasviadal. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1909. február 27. 10–11.
- A „kaldeai papok”. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1889. június 22. 5.
- Akçam, Altuğ Taner: *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London–New York 2004.
- A kellemetlen örmény. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1892. március 27. 1.
- A képviselőházi vihar. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1897. november 28. 4.
- A ketrec-választójog. [N. n.] *Népszava* 1912. április 24. 1.
- A király és országainak gyásza. [N. n.] *Pécsi Napló* 1914. július 1. 1.
- Alexander Bernát [et al.]: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése*. Bp., 1917. (A Huszadik Század Könyvtára 64.)
- Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Bp., 1903. 626.
- A loathsome barbarism. [N. n.] *Western Mail* 1918. november 21. 2.
- A magyarországi politikai küzdelem története. [N. n.] *Előre* 1913. október 20. 6.
- A maroccai küldöttség Berlinben. [N. n.] *Hölgyek Lapja* 1879. november 17. 2.
- A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi genfi Egyezményt és az ahhoz tartozó 1967. évi New York-i Jegyzőkönyvet kihirdető 1989. évi 15. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny* 60 (1989): 1034–1045.
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan, 2006.

- Anderson, Margaret Lavinia: „Down in Turkey, far away”: Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany. *The Journal of Modern History* 1 (2007): 80–111.
- *A Nemzetek Szövetsége és a Kisebbségek*. Szerk. Nemzetek Szövetségének Titkársága, Hírszolgálati Osztály. Genf, 1925.
- A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. [N. n.] *Népszava* 1906. december 16. 9–10.
- Анучин, Д[митрий]. Н[иколаевич].: *Армяне въ антропологическомъ и географическомъ отношеши*. Москва: Типо-литография Высочайше ытвержден. Товарищества И.Н. Кушнеревъ и К°, 1898.
- Ápik effendi. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1896. október 24. 4.
- [Арцыбáшев, Михайл Петрович:] Война. In: *Война 1914. Литературно-художественный альманах*. [N. n.] Москва: Мечъ, 1914. 5–8.
- *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [N. n., h. n.], The office of ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019.
- Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926. *League of Nations — Treaty Series* Vol. LXXXIX, No. 2004.
- Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928. *League of Nations — Treaty Series* Vol. LXXXIX, No. 2005.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 2004.
- A szultán jubileuma. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. augusztus 31. 1.
- A tájékszivó. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1916. január 22. 2.
- Atlasz Márton: Az örmények. *Budapesti Hírlap* 1912. december 27. 5.
- A török nagyvezir nyilatkozik. [N. n.] *Előre* 1917. szeptember 29. 2.
- A törökök támadása. [N. n.] *Világ* 1914. november 10. 3.
- A török szenátus üdvözlöte a főrendiházhoz. [N. n.] *Magyarország* 1914. december 21. 3.
- Auran, Yair: *The Banality of Indifference*. New Brunswick, NJ: Transaction publishers, 2000.
- Avanesian Alex: Krumplicukor. Avetis Tarpinian története. In: *Diaszpóra* 21 2 (2003): 6–9.
- Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. H. n. Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, d. n. [2012].
- Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 9 (1887): 271.

- Avedikian Viktória – Dzsotjänné Krajcsír Piroska: *Magyarországi örmények*. Budapest, 1998.
- Avetisyan, Arevik: *René Pinon 150*. Lásd: http://www.genocide-museum.am/eng/Rene_Pinon.php [letöltés ideje: 2020. december 10.]
- A világháború igazi előidézői. [N. n.] *Pesti Napló* 1914. október 9. 8.
- *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Szerk. Nagy Iván. Pest, 1870.
- *Az 1872. évi september 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenhatodik kötet. Szerk: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875.
- *Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Bp., 1883.
- *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Bp., 1885.
- *Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet. Bp., 1893. 383.
- *Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűléss Főrendi Házának Naplója*. V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901.
- *Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Huszonkettedik kötet. Bp., 1914.
- *Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Ötödik kötet. Bp., 1920.
- *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Huszonkilencedik kötet. Bp., 1924.
- *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizennyolcadik kötet. Bp., 1938.
- *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Második kötet. Bp., 1939.
- *Az 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről*. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=95500016.tvr> [letöltés ideje: 2022. május 10.]
- A zavar a Balkánon. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. június 20. 4.
- Az ecset. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) [N. n.] *Athenaeum* II (1873): 990.

- *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást.* Szerk. Botos Máté – Kovács Bálint. Budapest: L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. (Studia armenologica hungarica 1.)
- Az olasz színesek. Askarik a kultúra szolgálatában. [N. n.] *Pesti Napló* 1915. május 29. 11.
- Az orosz barbárság. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 10. 5.
- Az orosz kihívás. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 2. 4.
- Az oroszok barbár harcmódora. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1914. augusztus 25. 9.
- *Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum.* Szerk. N. n. Buda, 1807.
- *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben.* XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda. 1899.
- Az örmények felszabadítása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. szeptember 6. 1.
- Az örmények hűsége. [N. n.] *Magyarország* 1914. november 11. 4.
- Az örmények mozgalma. [N. n.] *Magyar Polgár* 1883. január 10. 3.
- Az örmény kérdés. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. június 19. 5.
- Az örmény-kérdés. [N. n.] *Egyházi Közlöny* 1915. október 1. 446.
- Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. [N. n.] *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához* 406 (1883): 1.
- Az örmény lázadás. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1883. január 9. 4.
- Az örmény mészárlások. [N. n.] *Világ* 1915. július 21. 5.
- Az örmény pátriárka körlevele. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 10. 5.
- B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajítások). *Vasárnapi Újság* 1844. február 11. 97–106.
- Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle* 1 (1939): 12.
- Bácsmegeből. [N. n.] *Közlöny* 1849. február 2. 61.
- Baddeley, John: *The Russian Conquest of the Caucasus.* New York: Russel & Russel, 1969.
- Balakian, Peter: *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response.* New York: HarperCollins, 2003.
- *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára.* Első kötet. Szerk. Czirbusz Géza. Nagybecskerek, 1893.
- Balogh Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* tavasz–nyár (2002): 37–46.
- Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle* 498 (1918): 470–478.

- Bánóczi József: *Révai Miklós élete és munkái*. Bp., 1879.
- Banerjee, Subhabrata Bobby – Linstead, Stephen: Globalization, Multiculturalism and Other Fictions: Colonialism for the New Millennium? *Organization* 4 (2001): 683–722.
- Bányász István: *Calypso – irányregény*. Veszprém, 1898.
- Barbarous turks. [N. n.] *Heywood Advertiser* 1915. július 2. 3. Bargone = *Révai Nagy Lexikona* 2. kötet: Arány-Beke. Hasonmás Kiadás. H. n. [Budapest]: Babits Kiadó, 1992. 609.
- Barnett, Laura: Global Governance and the Evolution of the International Refugee Regime. *International Journal of Refugee Law* 2–3 [14] (2002): 238–262.
- Bartalics Imre: Közgazdaság. Csík-Ménaság székelei. *Hazánk* 1901. június 9. 9.
- Barton, James: *Story of Near East Relief (1915–1923). An Interpretation*. New York 1930.
- Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust*. New York: F. Watts, 1982.
- Beaupré, Nicolas: Barbarie(s) en représentations : le cas français (1914-1918). *Histoire @ Politique* 26 (2015): 17–29.
- Bedlek, Emine Yeşim: *Imagined Communities in Greece and Turkey. Trauma and the population exchanges under Atatürk*. London–New York 2016.
- Bellet, Charles: *Barbarie Allemande – Patriotisme Français*. Discours Prononcé á la réunion de la Société d’Archéologie de la Drôme le 15 mars 1915. Valence: Imprimerie de Jules Céas et Fils, 1915.
- Вербин Дмитрий Александрович: *Первая мировая война в Русской культуре и философии*. Szakdolgozat. Szentpétervári Állami Egyetem (2017)
- Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Lipcse, 2013. 85–103.
- Berzenczey fáklyászenéje. [N. n.] *Pesti Napló* 1869. november 7. 3.
- Bibó István: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest: Argumentum, 2012. (Bibó István munkái centenáriumi sorozat) 9.
- Bijak, Jakub – Lubman, Sarah: The Disputed Numbers: In Search of the Demographic Basis for Studies of Armenian Population Losses, 1915–1923. In: *The Armenian Genocide Legacy*. Szerk. Demirjian, Alexis. London: Palgrave Macmillan, 2016. 26–43.

- Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Bp., 2006.
- Bjørnlund, Matthias: 'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide. In: *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Szerk. Herzog, Dagmar. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 2009. 16–58.
- Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Budapest: Hungarovox Kiadó, 2008.
- Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó* 1992. július 9. 5.
- Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review* 3 (1973): 583–594.
- Borowy, Iris: The League of Nations Health Organization: From European to Global Health Concerns? In: *International and Local Approaches to Health and Health Care*. Szerk. Andresen, Astri – Hubbard, William – Ryymmin, Teemu. Bergen, 2010. 11–29.
- Botos Máté: Arnold Joseph Toynbee és az örmény kérdés. In: *Tanulmányok az örmény népiértés témaköréből. Հոնուզոննոյնիւնէր հայոց գեղասոցալոնոյնի թեւսոյն*. Szerk. Dzsotján Gagik – Krajcsir Piroska. Budapest: Ararát Kulturális Egyesület – Kornétás Kiadó, 2006. 69–76.
- Bozó-Szücs Diána: *Egy 19. századi lelkesválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Eger, 2020.
- Bródy Sándor: Véres Sztambul. *Új Idők* 1896. szeptember 20. 247–249.
- Bryce, [James]: *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon Secretary of State for Foreign Affairs By Viscount Bryce With a preface by Viscount Bryce*. London: His Majesty's Stationery Office, 1916. (Miscellaneous No. 31.)
- Бугайскій, П. Я.: *Дѣла наши съ Турками*. С[анкт].-Петербург : Типографія и хромолиитографія А. Траншеля, 1878.
- Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. Н. n., 2017. 125–162.
- Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények* XX (1895): 81–85.

- Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum* 2 (1897) – 3 (1897): 73–85., 137–151.
- Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- Carson, Marcus – Burns, Tom R.: Social order and disorder: Institutions, policy paradigms and discourses: An interdisciplinary approach. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 283–309.
- Charteris-Black, Jonathan: Introduction. In: *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Szerk. uő. New York, 2014. 1–3.
- Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986.
- Chimni, B. S.: Globalisation, Humanitarianism and the Erosion of Refugee Protection. *Journal of Refugee Studies* 3 (2000): 243–263.
- Chowdhury, Arjun: Shocked by War. The Non-Politics of Orientalism. In: *Orientalism and War*. Szerk. Barkawi, Tarak – Stanski, Keith. New York: Oxford University Press, 2014. 19–37.
- Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology.1–2 (1988): 69–89.
- Cortesi, Luca: Russian First World War Propaganda Literature through Its Anthologies. Some Observations on Russian Soldier-Literature and Journalistic Reporting. *Literature* 2 (2021) 58–70.
- Coynash, Halya: Russita Today's "Genocide in Eastern Ukraine": Sick, distorted and deleted. *KHRG, Politics and human rights* 2014. július 16. Itt: <https://khpg.org/en/1405478412> [letöltés ideje: 2022. április 26.]
- Creagh, James: *Armenians, Koords and Turks*. Vol. I. London: Samuel Tinsley & Co., 1880.
- Csicserin Oroszországba hívja a hazátlan örményeket. [N. n.] *Bácsmegeyi Napló* 1923. január 30. 4.
- Czirbusz Géza: Hegyen-völgyön. *Erdély* 9 (1896): 120–121.
- Чалхушьян, Григор Хачатурович: *Армянский вопрос в России*. Ростов на Дону: электро-печатня А. Тер-Абрамиан, 1905.

- Dadrian, Vahakn N.: The Armenian Question and the Wartime Fate of Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary. *International Journal of Middle East Studies* 1 (2002): 83. 59-85.
- Dadrian, Vahakn N.: *The history of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence: Berghahn Books, 1995.
- Darbinyan, Asya: Imperial Russia's Response to the Armenian Genocide and the Refugee Crisis on the Caucasus Battlefield of World War I. *The Armenian Weekly* (April 2016): 13–17.
- Dékány István: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár...” – Soproni menekültek 1920-as kártérítési igénye. *Múltunk* 57 (2012): 113–134.
- Demirci, Sevtap: From Serves to Lausanne: The Armenian Question (1920-23). *Review of Armenian Studies* 31 (2015): 65–92.
- Demoyan, Hayk: *Armenian Genocide: Frontpage coverage in the world press*. Yerevan: Armenian Genocide Museum & Institute. 2014.
- Dixon-Johnson, Cuthbert-Francis: *The Armenians*. Blackburn: Geo Toulmin & Sons, 1916.
- Donbass residents have been exposed to eight years of genocide — Putin. [N. n.] TASS – Russian News Agency, <https://www.tass.com/world/1423131> [letöltve: 2023. február 14.]
- Dourmergue, Émile: *L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Conference, études et documents*. Paris: Foi et Vie, 1916.
- Dózsa Endre: Tiéd a hatalom. Regény két kötetben. 5–6. *Budapesti Hírlap* 1899. június 5. 1. – 1899. június 6. 14.
- Dövényi Zoltán: Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn, 1918–1995. In: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918-1995*. Szerk. Seewann, Gerhard. München, 1997. 7–33.
- E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények* 4 (1878): 107.
- Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790-1791-es erdélyi országgyűlésen. Adalék az örménység erdélyi honosításának történetéhez. *Világtörténet ősztél* (1995): 19-22.
- *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Szerk. Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz. Pest, 1861.
- Egy nép, melyet nem ismerünk. [N. n.] *Nemzeti Újság* 1920. január 3. 1.
- Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. [N. n.] *Zászlónk* 1909. április 15. 182–183.

- *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XXI. k. 1692–1699.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1898.
- Эрн, В[ладимир]. Ф[ранцевич].: Меч и Крест. In: Uő.: *Сочинения.* Szerk. В. И. Кейдана и Е. В. Антонович. М[осква].: Правда, 1991. 297–371.
- Etl Alex: A posztigazságkorszak biztonságpolitikai vonatkozásai. *Nemzet és Biztonság* 2017/6: 125–138.
- F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat* 1924. július 19. 6.
- Fábrián Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek* 6–7 (1867): 383–420.
- Fairclough, Norman: Critical discourse analysis in transdisciplinary research. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity.* Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 55–70.
- Fairclough, Norman: *Language and Globalization.* London–New York, 2006.
- Fairclough, Norman: *Language and power.* New York, 1989.
- Fajunk szaporítása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1883. július 9. 1–2.
- Farkas Zoltán: *A mindenegység vándora – Vlagyimir Szolovjov.* Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szeged, 2006.
- Farrère, Claude: Aki embert ölt. *Pesti Hírlap* 1912. február 20. 41.
- Fegyverben. (Az egyéves önkéntes első napja.) [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1894. szeptember 30. 2–3.
- Félre a munkaidő-cenzussal! [N. n.] *Népszava* 1913. január 3. 2–4.
- Ferrero, Guglielmo: A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények. *Pesti Napló* 1909. május 16. 7.
- Fleischmidt Margit: Nemzetek egymás tükrében. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 347–350.
- Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében, 1848-1939. Az Oszmán Birodalom örmény lakosságának 19-20. százai története magyar szemmel.* Doktori disszertáció. Budapest–Isztambul, 2018.
- Foucault, Michel: A Diskurzus Rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi* 7 (1991) 868–889.
- Fowler, Roger: *Language and Control.* London–Boston, 1979.
- Francia érsekek körlevele. *Budapesti Hírlap* 1915. augusztus 4. 6.
- Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság* 1913. december 25. 232.
- Fullerton, Maryellen: The Intersection of Statelessness and Refugee Protection in US Asylum Policy. *Journal on Migration and Human Security* 3 (2014): 144–164

- Further barbarous action of the Turks. [N. n.] *Sheffield Independent* 1918. december 21. 8.
- Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies* 1 (1985): 1–20.
- Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő* 4 (1917): 379.
- Görög-török háború. Hadüzenet. [N. n.] *Az Újság* 1912. október 12. 7.
- *Greek atrocities in the Vilayet of Smyrna (May to July 1919)*. Lausanne: Congrès turc de Lausanne, Bureau permanent, 1919.
- Gutmeyr, Dominik: *Borderlands Orientalism or How the Savage Lost his Nobility. The Russian Perception of the Caucasus between 1817 and 1878*. Graz: LIT Verlag, 2017. (Studies on South East Europe 19.)
- Gvodsev, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*. Oxford: St. Martin's Press – St. Anthony's, 2000.
- György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Bp., 1906.
- Hadüzenetek. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1917. szeptember 2. 1.
- Halász Iván: Az orosz fehér emigránsok és Magyarország az 1920-as évek elején. In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk. Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 9–33.
- Hamlin, Cyrus: *Among the Turks*. New York: R. Carter and Brothwers, 1878.
- Hart, Christopher: *Critical Discourse Analysis and Cognitive Science: New Perspectives on Immigration Discourse*. Basingstoke, 2010.
- Hartmann, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Budapest: L'Harmattan, 2021. (Studia Armenologica Hungarica 4.)
- Hazafiak a Gazet'a ítélőszéke előtt. [N. n.] *Székely Nemzet* 1885. április 9. 1.
- Heiss Johann – Feichtinger, Johannes: Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire. In: *Deploying Orientalism in Culture and History from Germany to Central and Eastern Europe*. Szerk. Hodkinson, James [et al.]. Rochester – New York: Camden House, 2013. 148–165.
- Hinton, Alexander: Putin's claims that Ukraine is committing genocide are baseless, but not unprecedented. *The Conversation*, <https://theconversation.com/putins-claims-that-ukraine-is-committing-genocide-are-baseless-but-not-unprecedented-177511> [letöltés ideje: 2022. április 26.]
- Hodge, Bob – Kress, Gunther R.: *Language as Ideology*. London–Boston, 1979.

- Hope, Anthony: Forozo. Regény két kötetben. 52. *Budapesti Hírlap* 1901. június 20. 12–13.
- Horsti, Karina: Humanitarian Discourse Legitimizing Migration Control: FRONTEX Public Communication. In: *Migrations: Interdisciplinary Perspectives*. Szerk. Messer, Michi – Schroeder, Renee – Wodak, Ruth. Vienna–New York, 2012. 297–310.
- Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap* 1894. január 13. 3.
- Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda, 1840.
- Höss, Anette: The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat. In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Houndmills–London: Macmillan, 1992. 208–221.
- Housepian, Marjorie: *Smyrna 1922. The destruction of a city*. New York, 1998.
- Hovannisian, Richard G.: Russian Armenia. A Century of sarist Rule. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 1 (1971) 31–48.
- Hovannisian, Richard G.: *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, NJ: Transaction Books–Rutgers University, 1986.
- Hovannisszján, Nikolaj: *Az örmény genocídium*. Budapest, 2009.
- Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe*. Gödöllő, 1934.
- Höpp, Gerhard: *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen*. Berlin: Das Arabische Buch, 1997.
- Huntford, Roland: *Nansen: The Explorer as Hero*. London, 1997.
- Hulme, Peter: *Colonial Encounters. Europe and the native Carribean 1492–1797*. London–New York 1986.
- İçduygu, Ahmet – Sert, Deniz: The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. In: *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman territory to globalized nation states*. Szerk. Vermeulen, Hans et al. Cham, 2015. 85–104.
- ICRC: The Fundamental Principles of the Red Cross and Red Crescent, proclaimed by the 20th International Conference of the Red Cross. Vienna, 1965. www.icrc.org/eng/resources/documents/red-cross-crescent-movement/fundamental-principles-movement-1986-10-31.htm [Letöltés ideje: 2018.06.06.]
- Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge (USA)–London, 2014.

- Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass.–London, 2016.
- Imranli-Lowe, Kamala: The Provisional Government and the Armenian Homeland Project. *Revolutionary Russia* 2 (2014): 132–156.
- Irk Albert: *A Nemzetek Szövetsége*. Budapest, 1926. (Tudományos Gyűjtemény 24.)
- Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család a Kárpát-medencében. *Napút. Irodalom, művészet, kultúra* 3 (2015) 4.
- Jacobsen, Katja Lindskov: *The politics of Humanitarian Technology: Good intentions, unintended consequences and insecurity*. London–New York, 2015.
- Johnson, Paul: *A modern kor. A XX. század igazi arcai*. Budapest, 2000.
- Jókai Mór: Előszó. In: Uő: *A kalmár és családja*. Itt: Magyar Elektronikus Könyvtár <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm> [letöltés ideje: 2020. november 20.]
- Jones, Adam: Gender and Genocide in Rwanda. *Journal of Genocide Research* 4 (2002): 65–94.
- K. A.: Nem akar ugrani Körber. *Borsszem Jankó* 45 (1916): 11.
- Kansu, Ceyhun Atuf: *Mustafa Kemal Atatürk*. Bp. 2017.
- Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap* 1912. május 19. 75.
- Kaszinók közgyűlése. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1913. január 28. 6.
- Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle* 174 (1891): 387–391.
- Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar Szalon* 2 (1889–1890): 440.
- Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. [N. n.] *Vasárnapi Újság* 1869. november 21. 643–644.
- Khosroeva, Anahit: he Armenian and Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of the genocide. In: *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*. Szerk. Dzsotján Gagik – Krajcsír Piroska. Bp. 2006. 146–157.
- Kirakosyan, Armen: *Haykakan harcy' ev hayeri ceghaspanutyuny': Patmairavakan erralezu teghekanq*. Erevan, 2006.
- Kirli, Biray Kolluoglo: Forgetting the Smyrna Fire. *History Workshop Journal* 60 (2005): 25–44.
- Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk. Cieger András. Bp., 2009.
- Kolta Dóra: Orientalizmus a századforduló magyar irodalmában. *Helikon* 15 (2021): 14–16.

- Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest, 1942.
- Kothari, Uma: From colonial administration to development studies: a post-colonialcritique of the history of development studies. In: *A Radical History of Development Studies: Individuals, Institutions and Ideologies*. Szerk. Kothari, Uma. New York, 2005. 82-100.
- Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: *Folyamatok és léhelyzetek – kisebbségek Romániában*. Szerk. Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel. Kolozsvár, 2009. 21–40.
- Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrassy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig. *Századok* 3 (1988): 422–463.
- Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.)* Gyergyószentmiklós, 1910.
- Kránitz Péter Pál: A menekültügy a magyar politikai diskurzusban (1920-as évek). In: *Tavaszi Szél 2016*. Szerk. Keresztes Gábor et al. Bp. 2016. 420–429.
- Kránitz Péter Pál: Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában. *Világtörténet* 4 (2015): 672–674.
- Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: *Határ menti területek, migráció a XIX-XX. században, tekintettel a XVII-XVIII. századi előzményekre*. Szerk. Kránitz Péter Pál – Öze Sándor. Bp., 2019. 305–368.
- Kránitz Péter Pál: Hegyi-Karabah etnikai térképe és annak változásai a 19. század első harmadában. *Studia Vincentiana* 2 (2014): 59–72.
- Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása a 19. században*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Örmény Kulturális Központ, 2016.
- Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet* 3 (2015): 461–483.
- Kránitz Péter Pál: Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig. A humanitárius politika korlátai a két világháború között, különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra. *Századok* 1 (2018): 61–84.
- Kránitz Péter Pál: Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon. *Regio* 1 (2021): 5–60.

- Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában. In: *Studia Varia*. Szerk. Bojtos Anita et al. Bp. 2016. 401–415.
- Kránitz Péter Pál: Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople. *Patmut 'yun yev Hasarakagitut 'yun: Taregirk' 1* (2015) 88–100.
- Krzyzanowski, Michal: "European identity wanted!" On discursive and communicative dimensions of the European Convention. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 137-163.
- L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle* 10 (1903): 1079.
- Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Népszövetségben (1920-as évek). In: *Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Kiadványa* 12 (2004): 205–224.
- Lakoma a külföldi sajtó tiszteletére. [N. n.] *Nemzet* 1895. október 3. 2.
- Landauer Béla: A bosnyák kérdés. *Budapesti Hírlap* 1900. szeptember 23. 1.
- Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies* 2 (2010) 225–246.
- László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap* 1911. július 16. 73–74.
- Léart, Marcel: *La Question Arménienne a la lumière des Documents*. Paris: Librairie Maritime et Coloniale, 1913.
- Lee Joseph – Faulkner, Doug: Ukraine war: Bucha deaths 'not far short of genocide' – PM. *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/uk-61011022> [letöltve: 2022. április 26.]
- Lenhossék Mihály: A népfajok és az eugenika. *Természettudományi Közlöny* 695–696 (1918): 215.
- Liptak, Kevin: Biden calls atrocities in Ukraine a 'genocide' for the first time. *CNN politics*, <https://edition.cnn.com/2022/04/12/politics/biden-iowa-genocide/index.html> [letöltve: 2022. április 26.]
- Long, Katy: Early Repatriation Policy: Russian Refugee Return 1922–1924. *Journal of Refugee Studies* 2 (2009): 133–154.
- Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest: Európa, 2008.
- Lukács Munkában. [N. n.] *Szatmárvármegye* 1912. augusztus 11. 1–3.
- Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. Oxford, 1934.

- *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémia Kiadó, 1967. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> [letöltve: 2021.01.10.]
- *Magyarország közegészségügye az 1915-1918. években*. Különlenyomat. A m. kir. kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1924.
- Magyar tudós angol könyve. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. október 25. 22.
- Макаров, Дмитрий Константинович: Армянский вопрос в Османской Империи в конце XIX – начале XX века. Предпосылки и причины геноцида Армян 1918-1918 гг. в Османской Империи. In: *Международные отношения в XX-XXI вв.: IV Чемпаловские чтения, посвященные 75-летию Победы в Великой Отечественной войне и 75-летию окончания Второй мировой войны: сборник научных статей и сообщений Всероссийской научной конференции (Екатеринбург, 17-18 декабря 2020 г.)*. Szerk. Макаров, Дмитрий Константинович. Екатеринбург: Издательство УМЦ УПИ, 2020. 82–89.
- Makdisi, Ussama: Ottoman Orientalism. *American Historical Review* 3. (2002): 768–796.
- Marriot, John Arthur Ransome: *The Eastern Question. A Historical Study in European Diplomacy*. Oxford, 1951.
- Massacre by Decree. [N. n.] *The New Republic* 1917. január 27. Idézi: Kloian, Richard D.: *The Armenian Genocide. News Accounts From the American Press (1915–1922)*. Third edition, fourth printing. Richmond, 2000. 202.
- Matuska László multja. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1902. október 30. 6.
- Matuska – nem gróf. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1902. október 29. 6.
- Matz, Nele: Civilization and the Mandate System under the League of Nations as Origins of Trusteeship. *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 47–95.
- Mayr, Andrea – Machin, David: *How To Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC, 2012.
- Mazower, Mark: *Governing the World: The history of an Idea*. New York, 2012.
- Mears, Elliot Grinnell: *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford, 1929.
- Menace of the Turk. [N. n.] *Sheffield Independent* 1917. január 18. 1.
- Milleker Rezső: Kis-Ázsia gazdasági viszonyai. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata* 1 (1913): 28–43.

- Miller, Donald E. – Touryan Miller, Lorna: *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, 1993.
- Million Armenians killed or in exile. [N. n.] *The New York Times* 1915. december 15. 5.
- Milton, Giles: *Paradise Lost. Smyrna 1922. The destruction of Islam's city of tolerance*. London, 2009.
- *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. Szerk Clogg, Richard. London, 2002.
- Misszióügy. Keresztyén diákok világgyűlése Konstantinápolyban. [N. n.] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1911. május 28. 355–356.
- Mitu, Sorin: Az erdélyi románok sztereotípiái a magyarokról a 19. század első felében. In: Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 392–406.
- Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali*. Firenze, 1929.
- Morack, Ellinor: Refugees, locals and “the” state: property compensation in the province of Izmir following the Greco-Turkish population exchange of 1923. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2 (2015): 147–166.
- Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York: Doubleday and Page, 1918.
- Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (részlet). *Kelet Népe* 1941. október 15. 12.
- Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány* 1915. szeptember 19. 10–12.
- Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle* 10 (1915): 977–988.
- Movsesian, Mark: Elusive Equality: The Armenian Genocide and the Failure of Ottoman Legal Reform. *University of St. Thomas Journal of Law & Public Policy* 2 (2010): 1–17.
- Murder of a nation. [N. n.] *London Daily News* 1915. november 15. 7.
- Murder of a nation. [N. n.] *Sheffield Daily Paragraph* 1915. november 15. 10.
- Murder of a nation. [N. n.] *Sheffield Daily Paragraph* 1915. december 27. 2.
- Murder of a nation. [N. n.] *Western Morning News* 1915. december 4. 8.
- Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! [N. n.] *Szózat* 1925. július 5. 3.
- Nézetek a lengyel ügyben. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1863. május 19. 2.

- N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: *Nagykanizsa*. Szerk. Barbarits Lajos. Bp., 1929. (Magyar városok monográfiája IV.)
- Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények VII–VIII. évf.* (1994–1995): 221–230.
- Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap* 1913. január 5. 35.
- Nassibian, Akaby: *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*. London: Croom Helm, 1984.
- Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika* 6 (2015): 153-167.
- Nem lesz kiutasítás. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. november 2. 4.
- Német emlékirat az oroszok kegyetlenkedéséről. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1915. április 9. 4.
- Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest: História Alapítvány – MTA Történettudományi Intézete. 1995. (História könyvtár monográfiák 6.)
- Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History*. Oslo, 1961.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája. *Aetas* 3(1999): 142-157.
- Oişteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból*. II. Pest, 1869.
- Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról a császári ottomán kormánynak az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadóvállalata, 1916.
- Orbók Attila dr. (kökösi) = *Magyar Politikai Lexikon*. 1. kötet. (1914-1929). Szerk.T. Boros László. Budapest, 1930. 313.
- Orchard, Phil: *A Right to flee: refugees, states, and the construction of international cooperation*. Cambridge–New York 2014.
- *Orientalism and War*. Szerk. Barkawi, Tarak – Stanski, Keith. New York: Oxford University Press, 2014.
- Ormanian, Maghakia: *The Church of Armenia*. Yerevan: Ancyunakar Publishing, 2011.
- Oroszország terjeszkedése. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1904. október 15. 1.
- Örmény anekdoták. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1902. május 25. 11.

- Örmény-napok pályázati pénzből Óbudán. *Budapesti Nap* [N. n.] 2003. július 10. 15.
- Örményország. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. november 15. 1.
- Öröm és büszkeség. [N. n.] *Népszava* 1913. június 13. 3.
- *Österreich-Ungarn und Armenien 1912-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke.* Szerk. Ohandjanian, Artem. Jerewan: Institut-museum für armenischen Genozid der Akademie der wissenschaften Armeniens, 2005.
- Öze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon.* Budapest: Magyar Napló, 2016.
- Pacitto, Julia – Fiddian-Qasmiyeh, Elena: Writing the 'Other' into humanitarian discourse: Framing theory and practice in South-South humanitarian responses to forced displacement. *Refugee Studies Centre Working Paper Series* no. 93 (August 2013): 1–37.
- Paganel: Krónika III. Alkotmány a hó alatt. *A Hét* 1905. november 5. 729.
- Pakots József: Tisztartó Piroska. *Ország-Világ* 1905. december 24. 1046.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Szerk.: Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Lipcse, 2013. 9–16.
- Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* II. Szerk. Kovács Bálint – Öze Sándor. Piliscsaba, 2007. 77–94.
- *Pallas nagy lexikona,* V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893.
- Papp Richárd: 'Igazi zsidók' és 'jó balkániak'. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Szerk. Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 177–196.
- Payaslian, Simon: *United States policy toward the Armenian question and the Armenian genocide.* New York, 2005.
- Pensa és Washington [N. n.] *Pesti Hírlap* 1916. június 2. 1.
- Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Bp., 1924.
- Pinon, René: *La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc.* Paris: Librairie Academique, 1916.
- Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története.* Budapest, 1997.

- Politika és társadalom. [N. n.] *Zalamegye* 1917. július 17. 1.
- Porter, Patrick: *Military Orientalism. Eastern War Through Western Eyes*. New York: Columbia University Press, 2009.
- Prohászka Ottokár: A latin s germán kultúra a világháborúban. *Katolikus Szemle* 1 (1917): 6–20.
- Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ* 15 (1902): 288.
- Prohászka Ottokár: A latin s germán kultúra a világháborúban. *Katolikus Szemle* 1 (1917): 6–20.
- Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Bp., 1922.
- Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. [Első rész.] *Nyírvidék* 1913. január 26. 1–4.
- Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. I. Szerk. Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. Berlin–New York, 1987.
- *Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915–1916*. Publié par le Comité de l’Oeuvre de secourse 1915 aux Arméniens. [N. n.] Geneva: Société Générale d’Imprimerie, 1916.
- R. L.: Kínában már nincs kuli. *Világ* 1916. augusztus 14. 1–2. 2.
- *Raphael Lemkin’s Dossier on the Armenian Genocide*. Szerk. Yeghiayan, Vartkes. Glendale, Ca.: Center for Armenian Remembrance, 2008.
- Reisingl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London–New York, 2001.
- Ress Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs, Kronosz Kiadó: 2018. 73–110.
- Robinson, Emily J.: *Armenia and the Armenians*. London, 1917.
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiadás. Budapest, 2005.
- Rózsa Mihály: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. *Századok* 1 (1987): 134–154.
- Rubinstein, Richard L.: *The Age of Triage. Fear and Hope in an Overcrowded World*. Boston: Beacon Press, 1983.

- S. M.: Felelet az 510-dik számú Vasárnapi Újságban kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtasok egy pontjára. *Vasárnapi Újság* 1844. április 7. 232–236.
- S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapest Hírlap* 1916. március 25. 7.
- Sabennikova, Irina: Russian emigration in 1917–1939: Structure, geography, comparative analysis. *Social Sciences* 1 (2011): 35–63.
- Sachar, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*. New York: A. Knopf, 1969.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000.
- Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *Ellenzék* 1885. szeptember 22. 1.
- Samuel, Eliott: Guerre en Ukraine: “C’est un génocide contre notre nation”. *France 24*, <https://www.france24.com/fr/vid%C3%A9o/20220426-guerre-en-ukraine-c-est-un-g%C3%A9nocide-contre-notre-nation> [letöltés ideje: 2022. április 27.]
- Sandford, Alasdair – Mac Dougall, David: Ukraine war: Outrage over ‘war crimes’ pushes West towards more actions against Russia. *Euronews*, <https://www.euronews.com/2022/04/04/ukraine-war-western-leaders-urge-war-crimes-inquiry-over-russian-troops-brutality> [letöltés ideje: 2022. április 27.]
- Sargsyan, Ararat: *Fridtjof Nansen yev Hayastan*. Yerevan, 2008.
- Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice* 2 (2013): 139–161.
- Scatcherd, Felicia Rudolphina: *Armenia: how she is helping the cause of the Allies*. London: East and West, 1915.
- Schiller Ottó: A ma kultúrája és a háború. *Magyar Figyelő* 2 (1915): 258–264.
- Schmidt Mária: *Új Világ Született 1918-1923. Esszé*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019.
- Schmidt Mária: Vákuum. *Látószög. Schmidt Mária blogja*. 2022. december 1. <https://latoszogblog.hu/aktualis/vakuum/> [letöltve: 2023. február 24.]
- *Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020*. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General. Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> [Letöltés ideje: 2020. december. 30.]

- Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Együttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arca és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő* 4 (1903): 88.
- Shields, Michael [et al.]: U.N. rights office cites growing evidence of war crimes in Ukraine. *Reuters*, <https://www.reuters.com/world/un-rights-office-cites-growing-evidence-war-crimes-ukraine-2022-04-22/> [Letöltés ideje: 2022. április 26.]
- Simpson, John Hope: *The Refugee Problem*. London, 1939.
- ‘Smells of genocide’: How Putin justifies Russia’s war in Ukraine. [N. n.] *Al Jazeera News*, <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/9/smells-of-genocide-how-putin-justifies-russias-war-in-ukraine> [letöltve: 2022. április 26.]
- Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914. *Central European History* 3 (1999): 255–276.
- Smith, Roger W.: The Armenian Genocide: Memory, Politics, and the Future. In: *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Szerk. Richard G. Hovannisian. Houndmills–London: Macmillan, 1992. 1–20.
- [Sojref, Maja]: *German-Ottoman Relations during the First World War – A Study of Die Islamische Welt, 1916-1918*. Thesis. Trinity: University of Oxford: 2016.
- Steinberg, Oded Y.: James Bryce and the Origins of the Armenian Question. *Journal of Levantine Studies* 2 (Winter, 2015): 13-33.
- Norman Stone: *Europe transformed, 1878-1919*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999.
- Strauss Adolf: A hol háborúra készülnek. *Budapesti Hírlap* 1903. április 3. 1.
- Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle* 4. évf. (1887): 168–179.
- Suny, Ronald: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol” – Az örmény népirtás története. Budapest: L’Harmattan, 2016.
- Suny, Ronald Grigor: The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. *Études Arméniennes Contemporaines* 11 (2018): 125–134.
- Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány: bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris Kiadó, 2016.
- Szádeczky[-Kardoss] Lajos: Tiflisz. *Ország-Világ* 28 (1895): 444.
- Szász Zoltán: Panama és kormány, 1912. *História* 1995/3. 14–15.
- Széll Kálmán a zsidó örmény monopóliumról. [N. n.] *Pesti Hírlap* 1901. március 24. 3.
- Szemerkenyi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Bp., 1994.

- Szemle a világpolitikában. [N. n.] *Pesti Napló* 1916. szeptember 10. 4.
- Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion* 12 (1881): 891.
- Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok* 1893. június 27. 1402.
- Szlávik Mátyás: Külföldi szemle. *Potestáns egyházi és iskolai lapok* 1899. január 29. 74–75.
- Szlávik Mátyás: Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung. *Athenaeum* 2 (1905): 283.
- Szolovjov, Vlagyimir: *Az Antikrisztus története. Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről*. Ford. Kiss Ilona. Budapest: Századvég Kiadó, 1993.
- Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik cikkéből. *Armenia* 4 (1891): 144.
- Szöllösi Zsigmond: A gögös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap* 1901. szeptember 29. 1–2.
- Szuromi Kristóf: *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században*. Doktori értekezés. Budapest: PPKE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017.
- Szűts István Gergely: A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között. *Fórum* 14 (2012): 23–34.
- Szűts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” – Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* 11 (2010) 114–133.
- Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények - Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Budapest: L’Harmattan, 2019.
- Тарасов, Станислав: Рождение “Армянского вопроса”: открытия Гюлистанского договора 1813 г. *ИА REX* 2013. augusztus 30. Lásd: <https://iarex.ru/articles/40570.html> [letöltve: 2023. március 16.]
- Tarján G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – magyar örmények. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 141 (2017): 105–118.
- Téglás Gábor: Páris ítélete. *Ország-Világ* 20 (1896): 310.
- Terv Oroszország talpraállításáról. [N. n.] *Magyar Külpolitika* 12 (1922): 2.
- Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló* 1902. október 8. 4.
- [C. n.] [N. n.] *The Bournemouth Graphic* 1917. április 5. 9.

- *The Ottoman Empire. A troubled legacy. Views, comments and judgements by noted experts worldwide on the Armenian Genocide.* Összeállította: Dadrian, Vahagn N. Yerevan, 2010.
- Tisztulás Keleten. [N. n.] *Az Újság* 1918. február 24. 1. 1–2.
- Tolnai Lajos: A nemes vér. (1882) I. rész. *Kelet Népe* 1941. május 15. 1–4.
- Tolnai Lajos: A nemes vér (1882) III. rész. *Kelet Népe* 1941. június 15. 14–15.
- Tololyan, Khachig: Armenian Diaspora. In: *Encyclopedia of Diasporas*. Szerk. Ember Melvin – Ember, Carol – Skoggard, Ian. Springer, 2004. 35–46.
- Tolz, Vera: Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia. *The Historical Journal* 1 (2005): 127–150.
- Toufayan, Mark: Empathy, Humanity and the “Armenian Question” in the Internationalist Legal Imagination. *Revue québécoise de droit international* 1 (2011): 171-191.
- Tóth Judit: *Státuszjogok*. Budapest, 2004.
- Tóth K. József: A magyarországi örmények és az 1848–1849-es események. In: *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben: tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 24.* Szerk. Döbör András [et al.]. Szeged, 1999. (Kiskönyvtár 12.)
- Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk. Kovács Bálint – Öze Sándor. Piliscsaba, 2007.
- Toynbee, Arnold J.: *Armenian atrocities. The murder of a nation.* With a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords. Originally published by Hodder & Stoughton, MCMXV. Sydney: Renaissance Books, 1999.
- Török fanatizmus. [N. n.] *Magyarország* 1903. szeptember 22. 5.
- Török-orosz háború. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1914. október 31. 1.
- Törökország integritása. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. december 1. 1.
- Törökország sebei. [N. n.] *Budapesti Hírlap* 1895. november 5. 4.
- [Törös Tivadar] *Áfgánistán Vártán: Az örmény nemzet története. A trónörökös felhívására, könyve számára.* *Bolond Istók* 1884. augusztus 17. 4.
- *Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres, August 10, 1920. [With Maps.] Presented to Parliament by Command of His Majesty,* London: His Majesty’s Stationery Office, 1920. 9. (Treaty Series No. 11 (1920))

- Трубецкой, Кн[язь]. Е[вгений]. Н[иколаевич].: *Война и мировая задача России*. Москва: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1915. Тунян, В[алерий]. Г[еоргиевич].: *Армянский вопрос: мифотворческий аспект*. Ереван: Издательство ЕГУ, 2015. 32–33.
- Turner, Jonathan H.– Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: *A migráció szociológiája*. Szerk. Sík Endre. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.
- Tusan, Michelle: James Bryce’s Blue Book as Evidence. *Journal of Levantine Studies* 2 (2015): 35–50.
- Tusan, Michelle: *Smyrna’s Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*. Berkeley, CA: University of California Press, 2012.
- Ureneck, Lou: *Smyrna, September 1922: the American mission to rescue victims of the 20th century’s first genocide*. New York, 2016.
- Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szultán. *Ország-Világ* 37 (1900): 1–2.
- Vámbéry Ármin: Az örmény kérdésről. *Budapesti Szemle* 222 (1895): 321–346.
- van Dijk, Teun A.: Contextual knowledge management in discourse production: A CDA perspective. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 71–100.
- Varga Lujza: *Magyar képviselet a Népszövetségben az 1920-as években*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, 2021.
- Vay Sándor: Marcsi bácsi eseteiből. *Magyarország* 1928. február 28. 2.
- Vayk: Főuri vadászat Betléren. *Új Idők* 1898. december 18. 544.
- Величко, В[асилий]. Л[ьвович].: *Кавказ: русское дѣло и междуплеменные вопросы*. С.- Петербургъ: Типография Артели Печатнаго Дѣла, 1904. [Venizélosz, Elefthériosz]: Discours de M. Vénizélos, Président de Gouvernement Hellénique. In: *La Fraternité Arméno-Grecque*. Szerk. N. n. Paris, 1919. 33–37.
- Versényi György: Kis Gerő András. *Szamos. Politikai napilap* 154 (1914): 1–2.
- Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ* 1901. július 7. 528.
- Victory – Democracy – Peace. Make them secure by a League of Nations. [N. n.] *The New York Times* 1918. december 25. 1.
- von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar Katonai Közlöny* 11 (1923): 230–249.

- Vovchenko, Denis: *Containing Balkan Nationalism. Imperial Russia & Ottoman christian, 1856–1914*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. Az *Újság* 1912. szeptember 6. 7.
- V. V. [Vázsonyi Vilmos?]: Békebontók a békekongresszuson. *Pesti Hírlap* 1895. augusztus 14. 1.
- Wade, Rex A.: *The Russian Revoluton, 1917*. Cambridge, 2000.
- Wang, Haochen: Citizens of No State: Daily Life of Shanghai White Russians, 1920s–1930s. *Primary Source* 1 (2013): 30–34.
- Warraq, Ibn: *Defending the West : a critique of Edward Said's Orientalism*. Amherst, 2009.
- Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csíkszereda, 1899.
- Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies* 3–4 (1983): 241–250.
- Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth: Analyzing European Union discourses: Theories and applications. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Szerk. Wodak, Ruth – Chilton, Paul. Amsterdam–Philadelphia, 2005. 121–135.
- *Widening Circle of Genocide*. Szerk. Charny, Israel. New Brunswick, NJ: Transaction, 1994. xix. (Genocide: A Critical Bibliographic Review, vol. 3)
- Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe – The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Wright, George: Ukraine war: Is Russia committing genocide? *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/world-europe-61017352> [letöltés ideje: 2022. április 27.]
- Zelensky reveals ‘substantial evidence’ of genocide by Russia. [N. n.] *CNN politics*, <https://edition.cnn.com/videos/politics/2022/04/17/zelensky-on-genocide.cnn/video/playlists/cult-of-putin/> [letöltés ideje: 2022. április 27.]

Zsilinszky Mihály: Széchenyi és a nemzetiségi kérdés. (Előadta a május 6-án tartott közülésén.) *Akadémiai értesítő*, 5 (1894): 49–60. **Összegzés**

Az örmény kérdés, vagyis az Oszmán Birodalom úgynevezett örmény vilajetjeinek autonómiatörekvéseivel kapcsolatos nemzetközi diskurzus, az első világháború során két ellentétes narratíva, az armenofília és az örményellenesség mentén osztozott ketté az európai nyilvánosságot. Az Oszmán Birodalommal szövetséges államokban, Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában az örményellenesség nyert karhatalmi támogatást s vált ezáltal

az örmény kérdést uraló diskurzussá, míg az angol és francia nyelvterületeken az armenofília örménybarát megközelítése. E kettősség, mindazonáltal, egyazon érme két oldala volt – a két versengő félre osztott gyarmati világ uralkodó ideológiájának, az orientalizmusnak diszkurzív leképeződése egy mindent elsöprő háború küszöbén. Az örményellenesség és az armenofília ugyanis egyaránt az orientalizmus diskurzusának rendjét követve a keleti ember alsóbbrendűségét, vadságát és visszamaradottságát hirdette a nyugati ember felsőbbrendűségével szemben. Míg az armenofília a törökök „barbarizmusára” és az örmények nyugati, keresztény „civilizációs értékeire” való hivatkozással igyekeztek az örménnyel egybeeső nyugat-európai politikai törekvéseket legitimálni, addig az örményellenesség a birodalomépítő oszmánok „kulturális felsőbbrendűségére” utalva utasították el a „csaló”, „kapzsi”, „áruló” örmények forradalmi törekvéseit. Az örményellenes diskurzus rendje a magyar nyilvánosságban az orientalizmus rasszista retorikáját követve, az antiszemitizmushoz hasonlóan, bizonyos sztereotípiacsoportokban nyilvánult meg: 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák, 2) zsidó tulajdonságok, 3) parazitaság (dehumanizáció), 4) fajelméleti sajátosságok (fizikai és lelki ismertetőjegyek) és 5) a népirtás relativizálása céljából megteremtett, vélt sztereotíp jellemvonások, a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádjai.

Az első világháborúban nem csupán az antanthatalmak, de az általuk képviselt diskurzusok és politikai agendák is győzedelmeskedtek a nemzetközi szinten: az örmény kérdés armenofil narratívája érvényesült a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén. A brit, francia, belga és olasz képviselők azonban már ekkor, 1920 november-december során megértették, hogy az örmény kérdés armenofil megoldása, vagyis a sèvres-i békében kihirdetett, független „Örmény Nemzeti Otthon” fenntartására képtelenek a szövetségesek, amely a Nemzetek Szövetsége első válságát okozta, legalábbis a diskurzus szintjén. A szövetségesek diskurzusa ezért paradigmaváltáson esett át: hátat fordítottak az örmény kérdésnek, s egy, az örmény menekültek körül kibontakozó humanitárius diskurzusra bontva az armenofil diskurzust. A dolgozatomban e korai menekültügy két árnyoldalára hívja fel a figyelmet: közreműködött az örmény menekültek erőszakos deportálásában és elzárta a nem orosz vagy örmény származású menekültcsoportokat a nemzetközi támogatása elől.

Summary

The Armenian question, the international discourse on the autonomy movement of the Armenian vilayets of the Ottoman Empire, divided the European public opinion into two along the contesting narratives of Anti-Armenianism and Armenophilia during the First World War. In states allied to the Ottoman Empire, Germany and Austria-Hungary, Anti-Armenianism found support from the governments and thus advanced to be the ruling narrative of the

Armenian question, just like Armenophilia did in the French and English speaking countries. This duality was, however, the two sides of the same coin – the manifestation of the ruling ideology of a colonialist world split into two on the edge of the greatest war the world was yet to see: orientalism. Anti-Armenianism and Armenophilia were both integrated parts of orientalism (coined by Edward W. Said), subjected to its rule of discourse and racist rhetoric tools, proclaiming the inferiority, backwardness and savagery of the peoples of the East, vis-à-vis Westerners' superiority and legitimacy for their civilizational mission (i.e. colonialization) in the East. Armenophilia aimed at constituting the Western power (and military) aspirations claiming a contrast between the barbarism of Ottoman Turkes and Western, Christian "civilizational values" of Armenians, while Anti-Armenianism sought to dismiss Armenian 'revolutionary' ambitions stressing the 'betrayal', 'greed' and 'fraud' of Armenians and cultural superior Ottoman cultural values. The rule of Anti-Armenian discourse in Hungarian public paralleled the racist rhetoric of orientalism and anti-Semitism crystallizing in groups of stereotypes: 1) those related to economic activities (usury, greediness, etc.), 2) Jewish attributions, 3) parasitism (dehumanization), 4) racial characteristics, 5) stereotypes aimed at relativizing physical violence and genocide, such as separatism and disloyalty.

It was not only the Entente that was victorious in the First World War, but the discourses and political agendas they pushed forward in the concert of international relations too, so did therefore the armenophile narrative of the Armenian question at the first Assembly of the League of Nations. However, British, French, Belgian, Italian and other allied representatives had come to the conclusion already during the Assembly in November–December 1920, that the armenophile answer to the Armenian question – that is the nourishment of the independent "Armenian National Home" announced in Sèvres – is impracticable. This realization led to the first crisis of the League of Nations, at least on a discursive level. The ruling discourse shifted its paradigm and the allied powers abandoned the Armenian question, which thus dissolved into a mere humanitarian discourse on Armenian refugees. The paper highlights two seamy sides of this early refugee affairs: forced deportation of Armenian refugees and the exclusion of non-Armenian and non-Russian refugee groups from international protection.